

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XODAVERDİ ÇƏNQİZİ - KEÇEKLU ƏSGƏR OĞLU

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İRAN VƏ AZƏRBAYCAN
İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ

İxtisas: 5310.01 - "Dünya İqtisadiyyatı"

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. G.Gənciyev

i.e.d.V.H.Abbasov

Bakı - 2014

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. İqtisadi inkişafda xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və elmi-nəzəri əsasları.....	9
1.2. İqtisadi integrasiya şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir edən əsas amillər	20
1.3. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının rolunun artırılması məsələləri.	32
II FƏSİL. İRAN İSLAM VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKALARININ REGIONAL DÖVLƏTLƏRLƏ İQTİSADI-TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI VƏ ONLAR ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN MÖVCUD İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1. İran İslam Respublikasının müasir iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi əlaqələrin inkişaf təmayülləri	45
2.2. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrin müasir vəziyyətinin tədqiqi	66
2.3. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin mövcud imkanlarının qiymətləndirilməsi	91
III FƏSİL. İRAN VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKALARI ARASINDA İQTİSADI-TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. İqtisadi və xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi effektivliyinin təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri.....	100
3.2. İran - Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri	112
3.3. Regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının artırılması	118
3.4. İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu üzrə mövcud potensiallardan effektiv istifadə yolları.....	131
NƏTİCƏ	139
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	143

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Qloballaşma prosesləri yeni və real bir həqiqət olaraq bütün dünyanı, bütün şəraiti və varlığı ilə əsaslı dəyişikliklər ilə qarşılaşdırmışdır. Belə ki, hal-hazırda elmi, texniki, iqtisadi, ictimai, ənənə və inkişaf şəraitlərindən asılı olmayaraq heç bir ölkə xarici iqtisadiyyat və ticarət sahəsində digər ölkələr ilə əməkdaşlıq etmədən iqtisadiyyatlarının optimal inkişafını, optimal şəraitini təmin edə bilmir. Belə şəraitlərdən asılı olaraq investisiya qoyuluşu, istehsal, əmək bölgüsü, istehlak ölçüsü və s. dəyişilib, iqtisadi, siyasi, ictimai əsasları, sanki pozularaq yenidən qurulmaqdadır. Bunların yenidən nizamlanması bütün ölkələrə və xalqlara yeni tale, xoşbəxtlik, yaxud bədbəxtlik bağışlayaraq gələcəkləri də yeni talelərinə bağlı olacaqdır. Bu səbəbdəndir ki, bütün dövlətlər xalqlarının gələcəkdə xoşbəxt olmaları üçün beynəlxalq xarici ticarətin və iqtisadiyyatın yeni nizamlanmasına uyğun iqtisadi və ticarət siyasətləri üzrə qərar verərək öz optimal hüquqlarını əldə edəcəklər.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya şəraitində iqtisadi inkişaf dinamikasının formalaşdırılması üçün beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin təmin olunması bütün qabaqcıl inkişaf etmiş dövlətlərin, o cümlədən, İran İslam Respublikasının əsas strateji prioritetlərindən hesab olunur. Artıq dünya iqtisadiyyatında ayrı-ayrı ölkələr arasında mürəkkəb iqtisadi münasibətlər formalaşmaqdadır. Belə ki, ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsasında beynəlxalq rəqabətə qarşı durmaq cəhdləri formalaşır.

XX əsrin 90-cı illərinin sonu regional dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının dərin transformasiyası, bir çox ölkələrin təsərrüfat modellərinin islahatlara uğraması və s. məsələlərlə səciyyələnir. Regional dövlətlərin xarici iqtisadi əlaqələrinin bütün iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri ikitərəfli, yaxud region üzrə bir neçə tərəfli əlaqələrin genişlənməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Son onilliklər ərzində Azərbaycan və İran dövlətləri arasında xarici iqtisadi siyasət, dövlət və özəl sektorlar arasında münasibətlərdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri regionun sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas prioritet istiqamətlərdəndir.

Müasir beynəlxalq maliyyə böhranları şəraitində Azərbaycan və İran iqtisadiyyat-

yatları neftin istehsalının, ixracının və beynəlxalq qiymətlərinin çoxalması səbəbindən daha az təsirə məruz qalmışdır. Bu iqtisadiyyatların bütün sektorlarında özəlliklə ikitərəfli şəkildə iqtisadi layihələr uğurla reallaşdırılmaqdadır.

Müstəqillikləri dövrü ərzində Azərbaycanda və İranda atılan effektiv addımlar əsasında ikitərəfli əlaqələr daha da genişlənməyə başlamışdır. Son illər artıq İran və Azərbaycan Respublikaları arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və gücləndirilməsi tendensiyası qeydə alınmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, iki dövlət arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafı məsələləri nəzəri və praktiki cəhətdən kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. İran və Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin ayrılıqda təhlili, hər iki dövlətin potensial imkanlarını və qarşılıqlı perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məhz bu baxımdan da Azərbaycan və İran arasında xarici iqtisadi əlaqələrin müasir səviyyəsinin təhlili, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı bu məsələnin tək cəhətini deyil, o cümlədən bu istiqamətdə mövcud problemləri aşkara çıxarıb aradan qaldırılması yollarını əsaslandırmaqla, inkişaf perspektivlərinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilməsinə hazırlanmasını gündəmə gətirir. Məhz bu və ya digər məsələlər tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Azərbaycan və İran İslam Respublikası coğrafi, iqlim, ictimai, iqtisadi, fərhəng, tarixi, dil, dini, istehlak ülgüləri və s. yaxınlıqlarına görə uğurlu və hər iki ölkənin iqtisadiyyatları üçün pozitiv ikitərəfli iqtisadi və ticarət əməkdaşlıqları və birlikləri yarada bilərlər. Həm də regionda yaradılmış təşkilatların, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) və İslam Konfransı Təşkilatının potensiallarından yararlanaraq ikitərəfli, yaxud region üzrə bir neçə tərəfli iqtisadi, ticarət birlikləri yaradıb iqtisadi və ticarət münasibətlərini genişləndirə və gücləndirə bilərlər.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin araşdırılması əsasında müəyyən olmuşdur ki, bu sahədə, xüsusən, iqtisadi-ticarət əlaqələri sahəsində kifayət qədər araşdırmalar aparılmamışdır.

Postsovet məkanında beynəlxalq iqtisadi ticarət münasibətləri və nəzəriyyələri ilə bağlı problemlər N.A.Volqina, A.S.Bulatov, R.İ.Xasbulatov, N.N.Ustinov,

İ.T.Balabanov və s., xarici ölkə alimlərindən A.Smit, C.Keyns, O.Hekşer, N.Kumer, V.Leontyev, P.Kruqman, B.Olin, D.Rikardo və s., İran tədqiqatçı alimlərindən H.Əbrişəmi, M.Behkiş, Dr.Qərəbaği, P.Səidi, İ.L.Rəzzaqi, M.Səfəri, R.Səadət, A.T.Kələntəri, A.M.Rəhmani, P.K.Zorar və s. elmi əsərlərində öyrənilmişdir.

Azərbaycanda isə A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, R.P.Sultanova, M.X.Meybulayev, İ.A.Kərimli, G.Ə.Gənciyev, Ə.İ.Bayramov, R.T.Həsənov, F.N.İsmayılov, A.M.Məhərrəmov, R.N.Kazımov, N.M.Hümbətov, S.H.Fəxrəddin və başqalarının elmi tədqiqatlarında regional dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin bir çox aspektləri, iqtisadi əlaqələrin formalaşması xüsusiyyətləri, bu sahədə müxtəlif iqtisadi məsələlərin həlli öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliklərini qazandıqdan sonra İran İslam Respublikası bu ölkələr ilə, xüsusən də Azərbaycanla iqtisadi, ticarət, siyasi, investisiya qoyuluşu və digər istiqamətlərdə münasibətlərini və əlaqələrini daha dərinləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif iqtisadi, siyasi və diplomatik səviyyələrdə yüksək dərəcədə cəhd göstərmişdir.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, 2010-cu ildən başlayaraq İran və Azərbaycan Respublikaları arasında qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və inkişaf perspektivlərinin təmini məsələləri əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Təqdim olunan dissertasiya işində İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında mövcud ticarət və iqtisadi əlaqələr araşdırılmış, bu münasibətlərin inkişaf imkanları, region üzrə ikitərəfli, yaxud bir neçə tərəfli iqtisadi ticarət əməkdaşlığı əsasında EKO və İslam Konfransı Təşkilatı fəaliyyətlərinin timsalında təsiri və bunlardan necə yararlanması, mövcud münasibətləri yüksəltmək imkanları və perspektivləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi münasibətlərin və xarici ticarət əlaqələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında, hər iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivlərinin təmini yönündə elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. İlk növbədə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- qloballaşma proseslərində iqtisadi-ticarət münasibətlərin önəmliyinin və ona aid olan həqiqətlərin öyrənilməsi;

- zəruri inkişaf şəraitinə və yüksək texniki səviyyəyə malik olmayan ölkələrin, o cümlədən İran və Azərbaycan Respublikalarının qloballaşma proseslərində vəziyyətlərinin və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;

- iqtisadi-ticarət əlaqələrinə dair nəzəriyyələrin geniş təhlili əsasında onların konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi;

- İran və Azərbaycan dövlətləri arasındakı xarici ticarət əlaqələrinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılaraq qiymətləndirilməsi;

- hər iki dövlət arasında müasir ticarət-iqtisadi inkişaf tendensiyalarının tədqiqi;

- iki dövlət arasında idxal-ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;

- iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə mane olan problemlərin müəyyənləşdirilməsi;

- strateji əməkdaşlığın genişləndirilməsində dövlətlərin rolunun yüksəldilməsi;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında birgə və müştərək müəssisələrin sayının artırılması ilə yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi yönündə ciddi tədbirlərin reallaşdırılması və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və onun hər iki dövlətin iqtisadi inkişafına təsiri sahəsində mövcud vəziyyətin araşdırılması təyin edilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini isə hər iki dövlət arasında xarici ticarət məsələləri, iqtisadi sahələr üzrə əməkdaşlıq perspektivləri, birgə müəssisələrin yaradılması, müştərək investisiya qoyuluşu və digər ikitərəfli iqtisadi əlaqələr təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını - Azərbaycan və İran dövlətlərinin xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsində tanınmış mütəxəssislərin və dünyanın iqtisadi-ticarət sahəsində məşhur alimlərinin elmi əsərləri, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi xüsusiyyətləri, sahəvi müvafiq qanunvericilik aktları və digər

hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Araşdırma dialektik metodologiya, sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, analitik və statistik təhlil üsulları kimi tədqiqat üsullarının köməyi ilə reallaşdırılmışdır. Həm də bu tədqiqat işini təkmilləşdirməkdə ekonometrik metodlardan, o cümlədən Kobb-Duqlas xətti reqressiya metodundan və ticarət intensivliyini düsturundan, həm də statistika modellərindən istifadə edərkən iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi-ticarət əlaqələr araşdırılmış və bunları inkişaf etdirmək üçün yollar göstərilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını İran İslam Respublikasının və Azərbaycanın statistika təsisatlarının illik məcmuələri, İran Respublikasının Mərkəzi Gömrüyünün müzeyi, İranın Mərkəzi Gömrüyünün nəşr etdirdiyi məcəllələr, İranın statistika mərkəzi və statistika xüsusunda nəşriyyatları, UNCTAD təşkilatının illik raportları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəriciləri, iki dövlət arasında imzalanmış sənədlər toplusu, EKO bülleteni, araşdırmaya aid müxtəlif metodik göstərişlər, internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində irəli sürülən elmi yeniliklər aşağıdakı istiqamətlər üzrə təyin olunmuşdur:

- İran və Azərbaycan dövlətləri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və hərtərəfli iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının artırılmasında müvafiq nəzəriyyə və konsepsiyalardan irəli gələn müddəalardan, eləcə də beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları müəyyən olunmuşdur;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının regional dövlətlərlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir ;

- İran və Azərbaycan dövlətləri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrinə mane olan əsas səbəblər aşkar edilmiş və onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir;

- hər iki dövlətin milli iqtisadiyyatlarının ayrı-ayrı sahələri üzrə ticarət-iqtisadi əlaqələrin dinamikası və müasir vəziyyətinin təhlili əsasında onların potensial imkanları qiymətləndirilmişdir;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarətin intensivliyinin iqtisadi-riyazi təhlili aparılmış və nəticələri qiymətləndirilmişdir;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarətin regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində daha da genişləndirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu istiqamətlərində mövcud potensiallardan effektiv istifadə yollarını əhatə edən təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində yaranmış problemlərin araşdırılması, onların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi problemlərin aradan qaldırılması yönündə davamlı tədbirlərin reallaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Araşdırma nəticəsində əldə olunmuş nəticə və təkliflər İran və Azərbaycan dövlətləri arasında beynəlxalq ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə imkan verə bilər. Tədqiqat işinin əsas nəticələri ikitərəfli əlaqələrin tənzimlənməsinə dair tədbirlərdə istifadə oluna bilər. Alınmış nəticə və təkliflər, ümumi mülahizələr ikitərəfli əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı hazırlanan qanun və qərarlarda, elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr, eləcə də irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr elmi məqalə və tezislər şəklində İran İslam Respublikasının, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının elmi-praktik konfranslarında, elmi jurnallarda məruzə olunmuş, bəyənilmiş və nəşr edilmişdir.

Məqalə və elmi əsərlərin nəşri. Son illər ərzində dissertasiya işinin əsas məzmununu əhatə edən altı məqalə və tezislər nəşr olunmuşdur.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarət olmaqla 149 səhifə həcmindədir.

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi inkişafda xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və elmi-nəzəri əsasları

İnsan cəmiyyəti tarixində özünəməxsus yer tutan iqtisadiyyat tarixini nəzərdən keçirdikdə görünür ki, müasir dövrün əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən ən önəmlisi XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və onun tərkib hissəsi olan xarici ticarətin sürətlənərək yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasıdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələr, inteqrasiya birlikləri, beynəlxalq təşkilatlar, şirkətlər və orqanlar arasında maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirən mexanizmlərdən ibarət olan bir sistemdir. Bu sistemdə ölkələr, onların firmaları, şirkətləri, müəssisələri və təşkilatları arasında xarici ticarət məhsullarının, yaxud əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi həyata keçirilir [70, s.8]. Bu fəaliyyətlər elmi-texniki, istehsal, investisiya, maliyyə, kapital, kredit və s. əlaqələrində, habelə əmək resurslarının hərəkətində öz əksini tapmışdır. Həmçinin, bu fəaliyyətlər beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələri obyektiv bir sistem olaraq, əmək bölgüsü prosesləri, istehsalın, elmin, texnikanın və texnologiyaların ölkələr arasında mövcud olan potensiallarından asılı olaraq, beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşması və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmişdir.

Bir tərəfdən, dünya ölkələri üzrə resursların qeyri-bərabər paylanması və məhdudluğu, əhalinin tələbatlarının təmin olunmayan şəraitləri, eyni zamanda tarix boyu insanların tələbatlarının qeyri-məhdud şəkildə artması səbəbindən əhalinin əmtəə və xidmətlərlə təmin olunma şəraitlərinin kəskinləşməsi ilə bürüzə verərək, insan cəmiyyətinin ən böyük və önəmli problemi kimi, iqtisadi əlaqələrin yeni formalarının yaradılmasını və tənzimlənməsini tələb edir.

Digər tərəfdən, dünyada, yaxud ölkələr arasında istehsal amillərinin qeyri-bərabər paylanması, ölkələrin müxtəlif əmtəə və xidmətlərin istehsalı üzrə

ixtisaslaşması baxımından, ölkələrdə əhalinin qeyri-məhdud, hətta normal tələbatlarını təmin etmək, resursların beynəlxalq miqyasda mübadiləsi olmadan və beynəlxalq səviyyədə səyləri birləşdirmədən mümkün deyildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən beynəlxalq münasibətlər və onun ayrılmaz hissəsi olan xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri dövlətlərin daxili-iqtisadi və sosial tələbatlarının iqtisadi baxımdan səmərəli şəkildə ödənilməsinə təmin edən yeganə vasitədir.

Dünyanın müxtəlif ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin reallaşması aşağıdakı xarakterik fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır:

- ölkələr arasında əmtəə və xidmətlərin ticarəti;
- kapital və investisiyaların beynəlxalq səviyyədə hərəkəti;
- iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası və hərəkəti;
- beynəlxalq səviyyədə maliyyə və kredit mübadiləsi;
- beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıqlar.

Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi, texnoloji, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, özəlliklə keçən əsrin sonunda meydana çıxan və getdikcə sürətlənən qloballaşma prosesləri, beynəlxalq bazarlar üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı, həmçinin fəaliyyətlərinin genişlənməsi və digər amillər dünya üzrə xarici ticarətin yüksək inkişafına səbəb olmuşdur. Xarici ticarətin həcmi və əhəmiyyətinin statistika göstəriciləri və iqtisadi xarakteristikasının müqayisəsi bir hadisəni aydınca sübut edir ki, dünya üzrə 1913-cü ildə məhsulların və xidmətlərin ümumi ixracı ümumdünya istehsalının 8,7%-i qədərində olmuşdur. Bu xüsusi çəki 1973-cü ildə 12,1, 1998-ci ildə 23,6, 2000-ci ildə 25 və 2005-ci ildə 27 faizə qədər artmışdır. Xarici ticarətin məcmu dövriyyəsi (idxal və ixrac) 1970-ci ildə dünya istehsalının 28, 1998-ci ildə 45, 2000-ci ildə 50 və 2005-ci ildə isə 54 faizini təşkil etmişdir.

Statistik təhlillərdən aydın olur ki, xarici ticarətin artım tempi istehsalın artım tempindən daha yüksək olmuşdur. Statistik təhlillərə əsasən deyə bilərik ki, 1975-1991-ci illər ərzində dünya üzrə ümumi məhsulun həcmi 6 dəfə, eyni zamanda dünya ixracı isə 12 dəfədən çox artmışdır [24]. Statistik məlumatlara görə, qeyd olunan dövrdə xarici ticarətin 65,4 faizdən çoxu əhəmiyyətli və inkişaf etmiş ölkələrə aiddir ki, bu ölkələr də dünya əhalisinin yalnız 15,3 faizini təşkil etmişlər. Həmin mənbələrin

göstəricilərinə əsasən, dünyanın xarici ticarətinin 32 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrə aiddir ki, burada da dünya əhalisinin 80 faizi məskunlaşmışdır [20]. Bu qeyri-bərabər fərq hal-hazırda texnologiya və ənənəli sənaye sahibi olan dövlətlərin xeyirinə və yoxsul dövlətlərin zərərinə doğru artmaqdadır. Xarici ticarət statistikasını göstəricilərinin təhlillərinə əsasən aşağıdakı nəticələri qısa ifadə etmək olar:

- keçmiş onilliklərdə dünya ticarətinin dinamikası dünya istehsalı ilə müqayisədə iki dəfədən çox olmuşdur;

- xarici ticarətin mövcud dinamikası sadəcə inkişaf etmiş dövlətlərin (sənaye və texniki üstünlüyə malik olan dövlətlərin) xarici ticarətində bir qayda olaraq ixracın yüksək sürətlə artmasından asılı olmuşdur;

- dünya üzrə ixracın önəmli hissəsi sənaye istehsalı malları olaraq, zəngin dövlətlər tərəfindən yoxsul dövlətlərə ixrac olunmuşdur;

- dünyanın ixracının 65 faizdən çoxu sadəcə dünya əhalisinin 15 faizini təşkil edən inkişaf etmiş ölkələrə aid olmuşdur, sif 32 faizi isə dünya əhalisinin 80 faizini təşkil edən yoxsul dövlətlərin payına düşmüşdür;

- həmçinin xammallar yoxsul dövlətlər tərəfindən və əksinə, sənaye istehsalı malları zəngin və öz şərtlərini dikte edən dövlətlər tərəfindən ixrac olunmuşdur.

Əlbəttə, bu fərqləri və bu sahədə olan ədalətsizlikləri nəzərə almayaraq və sif iqtisadi baxımdan yanaşdıqda görünür ki, bütün iqtisadi məktəblərin yetkin bilikləri və nəzəriyyələri xarici ticarətin üstünlüyünü müəyyən edir və xarici ticarəti özəlliklə ixracın üstünlüyü ilə iqtisadiyyatın üstünlüyü arasında olan müstəqim və müsbət əlaqəni qəbul edirlər. Aşağıda bəzi iqtisadi məktəblərin nəzəriyyələrini və bu barədə olan tədqiqatlarının nəticələrini müxtəsər şəkildə nəzərdən keçirək.

İlk növbədə merkantilistlərin nəzəri baxışları diqqəti cəlb edir. Bu məktəbin nəzəriyyələri o qəbildən olan nəzəriyyələrdəndir ki, 1500-1700-cü illər arasında, mövcud olan iqtisadi nəzəriyyələrin əsasını təşkil etmişdir. Ticarət fəaliyyəti ilə bağlı olan bu nəzəriyyələr XVI əsrdən XVIII əsrin ortasına kimi Böyük Britaniya, İspaniya, Fransa ölkələrində məşhur olmuş və geniş şəkildə yayılmışdır. Bu iqtisadi məktəbin tərəfdarları belə düşünürdülər ki, dövlətləri iqtisadiyyat və siyasət sahəsində güclü və zənginliyə aparan ən önəmli və ən yaxşı yol, ilk növbədə ixracın

idxaldan çox olmasıdır. Nəticədə, bu ölkələr ixrac və idxalın fərqindən hasil olan gəliri qiymətli bir əşya olaraq qızıl ilə mübadilə etmək imkanı qazanırlar [59,62].

Onlar hər bir ölkənin gücünü və zənginliyini qızılla ölçürdülər. Əlbəttə, bu səbəbdən də zamanında qızılın dəyəri və kəmiyyəti sabit olaraq nəzərə alınır. Hansı ölkənin ki, qızıla aidiyyəti və ondan qazancı olurdusa (özəlliklə ixrac vasitəsilə), digər ölkələrin zərərinə xarici ticarətdən bəhrələnirdi. Bu səbəbdən merkantilistlər məktəbinin tərəfdarları ixracdan bəhs edərkən, dövlətlərini məcbur edirdilər ki, ixracı mümkün olan yollar ilə təşviq edərək genişləndirsinlər, əksinə, idxalın qarşısında maneələr törədərək onu azaltsınlar.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları barəsində qeyd etməliyik ki, onların iqtisadi və ticari baxışları çox keçmişlərə söykənsə də, bütün dövlətlər və ölkələr hələ də bu fikirlə razılaşırlar, bu və ya başqa bir şəkildə, yaxud da yeni elmi və müasir iqtisadi ticarət əlaqələrinin şəraitlərinə uyğun şəkillərdə olsa da qəbul edirlər. Yəni mümkündür ki, qızıl kimi bir qiymətli əşyanın önəmi, keçmişdə olduğu kimi olmasın, ancaq bu gün ixraca çox önəmli səbəblər bəyan olunur. İndiki zamanda dollar ya avro kimi əcnəbi pulları əldə edib toplamaq, iş qüvvələri üçün iş yaratmaq, beynəlxalq bazarlarda güclü nüfuza malik olmaq, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətlərini yüksəltmək, siyasi, iqtisadi gücə malik olmaq və bu meydanlarda güclü nüfuz tapmaq hər bir qızıl əldə edən xalqlar və dövlətlər üçün önəmli bir amil hesab olunur və bu səbəblərdən dövlətlər idxalın məhdudlandırılmasına və ixracın üstünlüyünə çalışırlar. Fikrimizcə, xarici ticarətin hazırda genişləndirilməsini zəruri edən əsas amillər də məhz bunlardır.

Xarici ticarətə dair A. Smitin mütləq üstünlük nəzəriyyəsi də maraqlıdır. A.Smit 1776-cı ildə "Xalqlar sərvətinin mənşəyi və səbəbləri" adı ilə nəşr etdirdiyi kitabında qeyd etmişdir ki, ölkələr arasında xarici ticarətə imkan yaratmaq və bunları sərbəstləşdirmək, ölkələrin iqtisadi potensialı və istehsal qabiliyyətlərindən asılı olaraq, beynəlxalq əmək bölgüsünə səbəb olur və həmçinin ölkələrin istehsal gücləri o əmtəələrin istehsalında iştirak edirlər ki, həmin əmtəələr o ölkədə digər əmtəələr ilə müqayisədə ucuz istehsal olunur və belə bir şəraitdə baş verən ticarətdə iştirak edən hər iki ölkə bundan qarşılıqlı şəkildə bəhrələnir [66].

A.Smit qeyd edir ki, hər bir ölkə o əmtəə və ya məhsulların istehsal edilməsində ixtisaslaşacaqdır ki, həmin əmtəə ya məhsulların istehsalında, digər mallarla müqayisədə mütləq üstünlüyə və xüsusiyyətə malik ola bilsin, əksinə, o əmtəə və ya məhsulları idxal edəcəkdir ki, onların istehsalında mütləq üstünlüyə malik deyil. Beləliklə, bütün məhsulların istehsalı, dünya üzrə və bütün ölkələr arasında onların qabiliyyəti və potensialları və özəlliklə mütləq üstünlüklərindən asılı olaraq bölünərsə, dünya üzrə vahid ümumi və iqtisadi cəhətdən səmərəli əmək bölgüsü yaranar və bütün ölkələr istehsal amillərindən səmərəli istifadə şəraitində dünya üzrə əmtəə istehsalında iştirak edəcəklər və bu səbəbdən də dünya istehsalı yüksək artım üstünlüyü ilə çoxalaraq ucuz başa gələcəkdir. Yəni bu ixtisaslaşmanın nəticəsində də bütün istehlak məhsullarının istehsalı ucuz və yüksək keyfiyyətli olacaq, digər ölkələrdə yaşayış imkanlarını artırmaqla, xalqların və dünya əhalisinin məişətləri yaxşılaşacaqdır.

Bu nəzəriyyə barəsində fikirlərimizi ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, azad ticarət ölkələrin müəyyən istehsallar sahəsində ixtisaslaşmasına, həm də dünyada effektiv əmək bölgüsünə səbəb olur. Ancaq bu nəzəriyyənin tərəfdarları onun necə meydana gəlməsi və necə icra olması zamanı bir neçə sorğu və problemlərlə qarşılaşmışlar ki, onların da bəzisinə cavab verə bilməmişlər. O sorğuların ən önəmlisi ondan ibarət olmuşdur ki, dünya sadəcə iki ölkədən və məhsullar iki əmtəədən təşkil olunarsa, bir ölkə hər iki məhsulun istehsalında mütləq üstünlüyə malik olursa və əksinə, digər ölkə heç bir əmtəənin istehsalında üstünlük şəraitlərinə malik olmazsa, o zaman ticarət bu iki müəyyən ölkələrin arasında necə gedəcəkdir?

A.Smitin mütləq üstünlük nəzəriyyəsi yayıldıqdan 40 il sonra D.Rikardo "nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə" ortaya qoymuşdur. Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi hal-hazırda xarici ticarət sahəsində önəmli bir nəzəriyyə kimi tanınır və dünyanın xarici ticarət sahəsində ən önəmli bir elmi nəzəriyyə kimi qəbul olunur.

D.Rikardo bu nəzəriyyəni ortaya qoyaraq, mütləq üstünlük nəzəriyyəsi ilə bağlı olan sorğulara cavab verməklə problemləri həll etmiş oldu [23]. Daha doğrusu, D.Rikardo mütləq üstünlük nəzəriyyəsinə verilən sualın cavabında və o nəzəriyyəni

təkmilləşdirmək üçün "nisbi üstünlük" nəzəriyyəsini 9 hissədən ibarət olaraq qeyd etmişdir.

Bu nəzəriyyədə D.Rikardonun dediyinə görə, bir ölkə əmtəələrin istehsalında mütləq üstünlüyə malik olsa da, yenə də ticarətin inkişafı zəruri olacaqdır, çünki hər ölkə o məhsulun istehsalında ixtisaslaşacaqdır ki, həmin məhsulun istehsal xərci ölkə daxilində digər məhsulların istehsal xərci ilə müqayisədə az olsun, yəni nisbi üstünlüyə malik olsun və əksinə, o məhsulu idxal edəcəkdir ki, həmin məhsulun istehsal xərci ölkə daxilində başqa məhsulların istehsal xərclərilə müqayisədə çox olsun.

D.Rikardo, həmçinin bu nəzəriyyədə qeyd etmişdir ki, hətta bir ölkə hər iki məhsulun, yaxud bütün məhsulların istehsalatında mütləq üstünlüyə malik olmasa da, yenə də xarici ticarətin bərpa olması xarici ticarətdə iştirak edən ölkələrə xeyir verəcəkdir. Yəni o ölkə ki, müəyyən məhsul və ya məhsulları istehsal edərkən onların istehsalında ixtisaslaşacaqdır ki, o məhsulların istehsalı ilə müqayisədə mütləq üstünlüyü az deyil. Bu həmin məhsul, yaxud məhsullar hesab olunur ki, o ölkə onun istehsalında nisbi üstünlüyə malikdir. Digər tərəfdən, o müəyyən məhsul, yaxud məhsulları idxal edəcəkdir ki, onların istehsalında mütləq üstünlüyü çox deyil. Bu nəzəriyyə iqtisadiyyat və ticarət sahəsində "nisbi üstünlük qanunu" adı ilə məşhur olmuşdur ki, hal-hazırda da beynəlxalq münasibətlər üzrə xarici ticarət və iqtisadiyyatın ən məşhur qanunlarından hesab olunur [23, 24].

1936-cı ildə Haberler "fərsətlər məxarici" nəzəriyyəsini bəyan edərək Rikardonun nisbi üstünlük nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirmişdir. Yəni Haberler, nisbi üstünlük qanununu əldən gedən müxtəlif şanslar və fərsətlər əsasında bəyan etmişdir. O, eyni məhsulların ölkələr arasında fərqli olan qiymətləri əsasında izah etmişdir ki, qiymətlərin fərqləri ölkələr arasında ticarətin əsasını təşkil edir.

Haberler o qəbil şəxslərdəndir ki, o xarici ticarət ilə iqtisadi əmək və inkişaf arasında mənəvi bir əlaqə yaratmışdır. Beynəlxalq ticarətin dinamik mənbələri Haberlerin baxımından aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- beynəlxalq əlaqələr iqtisadiyyatın inkişafı üçün, lazım olan imkanı yaradır;
- azad ticarət siyasəti inhisarı aradan qaldırmaq üçün ən önəmli bir siyasətdir;

- beynəlxalq xarici ticarət informasiya və texnologiyanı dünya üzrə yaymaq üçün, güclü bir vasitə hesab olunur;
- xarici ticarət investisiya mənbələrinin, zəngin ölkələrdən yoxsul ölkələrə tərəf axınına səbəb olur [39].

A.Smit birinci olaraq ticarəti və ticarətin liberallaşdırılmasını, xeyrini və önəmini elmi və akademik şəkildə bəyan etdi və mütləq üstünlük nəzəriyyəsini ticarət sahəsində ortaya qoymuşdur. Sonra A.Smitin məktəbinin tərəfdarı və onun şagirdi D.Rikardo bu nəzəriyyənin təkmilləşdirilməsilə, nisbi üstünlük nəzəriyyəsini bəyan etmişdir. Bu nəzəriyyəni daha da elmləşdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə, Haberler fürsətlərin xərci nəzəriyyəsini vermişdir. Onlar eyni nəzəriyyəni tədrisən, daha da təkmilləşdirərək ticarətin təsirini və onun liberallaşdırılmasının iqtisadiyyat sahəsinə önəmli olduğunu bildirmişlər.

Rikardoya aid olan nisbi üstünlük nəzəriyyəsini Hekşer və Olin də yenidən təkmilləşdiməyə nail olmuşlar. Onlar ölkələrin üstünlüyünü, məhsulların və xidmətlərin istehsalında ayrı bir baxışdan və yanaşmadan izah edərək, göstərmişlər ki, ölkələrin üstünlükləri, istehsal amillərinə necə malik olmaq fərqiindən asılıdır. Onlar qeyd etmişlər ki, hər hansı bir ölkə o məhsulu istehsal və ixrac edəcəkdir ki, həmin məhsulun istehsal proseslərində lazım olan istehsal amilləri həmin ölkədə kifayət qədər çox və ucuz olsun (əlbəttə digər mallara lazım olan amillər ilə müqayisədə). Əksinə hər hansı bir ölkə o məhsulu, yaxud məhsulları idxal edəcəkdir ki, həmin məhsulun istehsalı prosesində lazım olan və iştirak edən istehsal amilləri bu ölkədə qıt və baha olsun. Yəni bu nəzəriyyə ölkələrin nisbi üstünlüyünü qəbul edib və üstünlüyün ən önəmli amil və səbəbini, istehsal amillərinin bolluğu kimi göstərməklə, Rikardonun nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, azad ticarət genişləndikcə, istehsal amillərinin qiymət fərqləri, ölkələr arasında azalsa da, bu fərqlər heç bir zaman sıfır olmayacaqdır [66, 20].

Bu nəzəriyyə baxımından azad ticarətin mövcudluğu səbəbindən, əmək bölgüsü istehsal amillərinin bolluğu və yaxud qıtlığından asılı olaraq dünya ölkələri əmək bölgüsü əsasında ixtisaslaşır. Beləliklə, bunun nəticəsində də istehsal xərcləri azalır və beynəlxalq səviyyədə əhalinin məişət şəraitləri də yaxşılaşır.

Sözügədən məktəb alimlərinin fikirlərində müəyyən fərqlər olsa da, nəzəriyyənin əsasları baxımından fikirlər üst-üstə düşmüşdür. Yəni onlar ixracın və azad ticarətin faydasını, həm də ÜDM-in və investisiyanın çoxalmasında, eləcə də işsizliyin azalmasında, gəlirin çoxalmasında, dünya əmək bölgüsünün müəyyənləşməsi və yaxşılaşmasında, bütün ölkələrin şəraitlərinə uyğun ixtisaslaşmasında və dünya xalqlarının məişət şəraitinin yüksəlməsində pozitiv və önəmli təsirlərini fikir ortaqlığı ilə qəbul etmişlər.

İxracın önəmliyi və pozitiv təsiri iqtisadiyyatın inkişaf üstünlüyündə məlum olandan sonra, özəlliklə XIX əsrdən bu yana və yeni əsrdə qloballaşma prosesləri başlanan zamandan bu sahədə çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Aparılan tədqiqatlardan bəzisini xülasə formasında izah etməyə çalışaq.

Xarici ticarətin və iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi barəsində Kuruger 1978-ci ildə apardığı tədqiqatında ÜDM-in formalaşmasına ticarətin üstün təsirini araşdırmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, ixracın gəlirində 1 faiz artım ÜDM-in 0,1 faiz artmasına səbəb olur [20,81].

İran İslam Respublikası iqtisadiyyatında tədqiqat apararaq İmani Rad 1998-ci ildə ixracın istiqamətlərinin təyin olunmasına aid bir məqalədə, ənənəvi təhlillər yolu ilə neft ixracını nəzərə almadan İranın ixracının təsirini işçilərin istehsal xərclərinin öyrənilməsi əsasında müəyyən edərək ölçmüşdür. O belə bir nəticə almışdır ki, ixracın keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin dinamikasının təsiri, istehsalın formalaşmasına səbəb olan digər nəzərə alınmış iqtisadi xarakterli amillərin təsirindən daha çox olmuşdur. Bu tədqiqatdan və bu sahədə aparılan digər tədqiqatların nəticələrindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkələrin üstünlüyündə və iqtisadi inkişafında ixracın formalaşması çox önəmli və müsbət xarakterli olmuşdur [54].

Statistik məlumatlara və aparılan təhlillərə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın həcmi ilbəl artaraq, ÜDM-də xüsusi çəkisi 25 faiz həddində olduğu halda, yüksək texnologiyaya malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 50 faizdən yuxarıdır. Ancaq iqtisadiyyatları neft ixracatından asılı olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan və İran İslam Respublikaları təmsalında həmin göstərici orta hesabla 15 faiz olmuşdur. Əlbəttə İranda bu çəki 17 faiz olmuşdur [49, 51]. Azərbaycanda bu

göstərici 2005-2011-ci illərdə 37-50%-ə qədər, İranda isə 17% olmuşdur.

Əkbəri Mühəmmədreza və Kərimi-e Hisincə Höseyin 2005-ci ildə, eyni zamanda baş verən müadilənin statistik göstəriciləri vasitəsilə və Fiderin ixracın iqtisadi üstünlüyündə olan tərifindən istifadə edərək, iqtisadiyyatı iki hissəyə bölərək araşdırılmasını (1- istehsal daxili istehlak üçün və 2- istehsal ixrac üçün) təklif etmişdir. Birinci istehsal və daxili istehlak, ikinci isə istehsal və ixrac istiqamətləri arasında baş verən tendensiyaların iqtisadiyyatın inkişafında oynadığı rolunu araşdıraraq müəyyən nəticələr əldə etmişlər.

Bu tədqiqatlardan onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, ixracı genişləndirməklə xarici ticarəti önəmli hesab etmək, həmçinin xarici iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyətləri genişləndirmək sahəsində siyasətlər bütövlükdə iqtisadi inkişaf üçün mühümdür. Bu tədqiqatda onlar istifadə etdiyi həmin model İranda iqtisadiyyatında və ixracında tətbiq etmiş və belə nəticəyə gəlmişlər ki, İranda ixracının inkişafı ilə İranın iqtisadiyyatının inkişafı arasında birbaşa əlaqələr, funksional və statistik bağlılıqlar mövcuddur. Əlbəttə, bu tədqiqatın nəticələrinə görə belə bir əlaqənin formalaşması əks təsirə də səbəb ola bilər. Yəni ixracın genişlənməsi və inkişafı İranda iqtisadiyyatının inkişafına önəmli təsir göstərmişdir. Həmçinin, aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə, investisiyanın inkişafı, iqtisadiyyatın və ixracın inkişafından asılı olmaqdadır ki, bu da özünü İranda neftin ixracından asılılıqda olduğunu artıq büruzə verməkdədir. Həmçinin ixracın inkişaf etməsi əkinçilik, sənaye və mineral məhsullar sahələrində də pozitiv rol oynamağa başlamışdır [27].

Aydın ki, bütün ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının bir tərkib hissəsi hesab olunur. Xüsusən indiki dövrdəki qarşılıqlı birliklər, yaxud dünyəvi bir ölkənin yaradılmasına doğru yüksək sürətli fəaliyyət davam etməkdədir ki, bu da qloballaşma prosesləri ilə tanınmışdır. Dünya iqtisadiyyatının indiki şəraitindən asılı olaraq hal-hazırda heç bir ölkə iqtisadi inkişafa, dünya iqtisadiyyatından asılı olmadan və təkbaşına nail ola bilməz. Çünki bütün ölkələrin iqtisadiyyatları, sənayeləri, kənd təsərrüfatı şəraiti və istehsalları, xidmətləri, əhəlinin sosial vəziyyətləri, gəlirləri və əhəlinin məişət vəziyyətləri xarici iqtisadi əlaqələrdən və xarici ticarətin dövrüyəsindən asılıdır. Hansı dövlətlər ki, xalqlarının xeyirləri və məişətlərinin

yüksəlməsi üçün çalışmışlar, onlar bunu həmişə xarici əlaqələrin genişlənməsində görmüşlər. Bütün dünya iqtisadiyyatı və bəşər övladı tarix boyu iqtisadi və xarici əlaqələrdən, elm və texnika, sənaye və s. əlaqələrdən bəhrələnmişlər.

Xalqların məişət şəraitinin yaxşılaşması və beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uyğunlaşması indiki şəraitdə o ölkənin, yaxud ölkələrin xarici iqtisadi və iqtisadi-ticarət əlaqələrinin vəziyyətindən asılıdır. Bütün ölkələr öz əhalisinin iqtisadi və ictimai hüquqlarını təmin etmək üçün qloballaşma qaydalarını nəzərə alaraq, ölkələrinin beynəlxalq müqəddəratlarını qloballaşma prosesləri ilə uyğunlaşdırmalı və dünya üzrə əlaqələrin necə genişlənməsini, həmçinin qloballaşma proseslərinə öz təsirlərini göstərməlidirlər.

Yeni əsrdə xarici ticarətin iqtisadiyyatda rolunun çoxalması üçün digər bir amil də önəmlidir ki, müxtəlif malları beynəlxalq tələbatlara uyğun, keyfiyyətli, müasir texnikadan və texnologiyalardan istifadə etməklə istehsal etmək zəruridir. Beynəlxalq əlaqələrdə yaranmış mövcud şəraitləri nəzərə alaraq, müxtəlif ölkələr müxtəlif nisbi üstünlüklərə malikdirlər və bunlardan bəhrələnməlidirlər. Bu üstünlüklərdən istifadə edərək ölkələr müəyyən malların istehsalında ixtisaslaşır və bu səbəbdən beynəlxalq bazarlarda rəqabət güclərini çoxaltmaq üçün müəyyən məhsulların istehsalında üstünlük şəraitlərini qorumaya çalışırlar. Ona görə də əsas malları özündə istehsal edib, digər malların isə ayrı ölkələrdən idxalını təmin edirlər. Beləliklə, bütün dövrlərdə, xüsusilə də yeni əsrdə xarici ticarətin rolunun və önəminin artmasında ciddi təsirə malik olan əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- yerli istehsalın daxili ehtiyacları kifayət qədər təmin etməməsi;
- beynəlxalq miqyasda eyni malların qiymətlərinin müxtəlif ölkələrdə fərqli olması;
- müxtəlif məhsulların müxtəlif ölkələrdə istehsal olunması;
- beynəlxalq əmək bölgüsündə dövlətlərin məhsulların istehsalında ixtisaslaşması.

Bəzi ölkələrdə məhsulların çoxu ya çox az miqdarda istehsal olunur, yaxud da heç istehsal olunmur, əksinə digər ölkələrdə müəyyən mallar daxili ehtiyacların həddindən çox istehsal olunur. Bu amil ticarətin və iqtisadi-ticarət əlaqələrinin geniş-

lənməsində çox önəmli rol oynamaqla yanaşı, dünya iqtisadiyyatının inkişafı və dünya əhalisinin məişətinin yüksəlməsi üçün ən vacib fəaliyyətlərdəndir.

İxtisaslaşmadan, əmək bölgüsü proseslərindən və şəraitlərdən, bir sözlə, öz nisbi üstünlüklərini reallaşdırmaqdan məhrum olquqda, ölkələr iqtisadi itkilərə məruz qalırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsündən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnmək üçün İran və Azərbaycanın həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ərazi inteqrasiyalarında iştirakının hələ də istifadə olunmamış imkanları vardır ki, bunların da reallaşması həm önəmlidir, həm də perspektivlidir.

Hal-hazırda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən asılı olaraq, hər bir ölkə o əmtələri istehsal edəcəkdir ki, digər ölkələr ilə müqayisədə ən az məsariflə və yüksək keyfiyyətlə istehsal edəcəyi mümkün olsun. Yəni dünya miqyasında müəyyən ölkələr, müəyyən keyfiyyətdə və ucuz başa gələn əmtələri istehsal etməklə, istehsalı baha başa gələn əmtələri idxal edirlər. Əlbəttə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət sadəcə əmtəələrin mübadiləsini təmin etmir, bəlkə belə demək olar ki, xarici ticarət ictimai, siyasi, ideoloji və mədəni faydanı təmin etmək üçün ən mühüm faktordur.

Aparılan tədqiqatlara və müşahidələrə əsasən coğrafi, təbii-iqlim və iqtisadi şəraitlər baxımından Azərbaycan Respublikası münasib potensiala malikdir ki, bu da Azərbaycanın xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində çox önəmli rol oynamaqdadır. Bu qisim amillərin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

- ölkə coğrafi və təbii-iqlim baxımından elə bir məkanda yerləşmişdir ki, şimal-cənub və şərq-qərb ölkələri arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaranmasına və genişlənməsinə imkanlar yaratmış və bunu gələcəkdə də daha geniş davam etdirməlidir;

- ölkə zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malikdir;

- mövcud imkanlar ilə müqayisədə son zamanlara qədər investisiya mənbələri baxımından az və məhdud imkanlara malik olmuşdur;

- ölkədəki mövcud texnologiyanın köhnəlmiş səviyyədə olması və ölkənin istehsal ənənəsinin xarici texnologiyalardan asılı olması;

- əhalinin istehlakı ilə müqayisədə müxtəlif məhsullar istehsalının aşağı

səviyyədə olması və bu səbəbdən əhalının digər ölkələrin istehsal məhsullarına tələbatının çox olması;

- ölkənin indiki sosial-siyasi şəraiti və beynəlxalq əlaqələrində etibar qazanmaq üçün inteqrasiya proseslərinin davamlılığının siyasi əlaqələrin davamlılığını möhkəmləndirməsi.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası keçmiş Sovetlər İttifaqından ayrılaraq, öz müqəddəs müstəqilliyini bərpa etsə də, digər ölkələr ilə müqayisədə bazar tənzimlənməsi sahəsində hələ yüksək səviyyəli təcrübəyə malik deyil. Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr iqtisadi və siyasi strategiyalara çevrilməklə, daxili bazarların tənzimlənməsində önəmli rol oynamalıdır. Ona görə ölkənin daxili bazarlarını tənzimləmək üçün bu tənzimləmənin beynəlxalq vəziyyət ilə əlaqələndirilməsi, ticarət və iqtisadi strategiyalar üzrə proqram xarakterli qərarların hazırlanması vacibdir.

1.2. İqtisadi inteqrasiya şəraitində xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir edən əsas amillər

İslahatlar başlanan vaxtdan etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası iqtisadi siyasətin ən mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdir. İnteqrasiyanın əsasında yalnız ümumi milli maraqlar dayanmır, o həm də tənzimlənmə və koordinasiya sistemi, eləcə də onların məcmusu kimi meydana çıxır.

Milli maraqlar həm də inteqrasiya mexanizminin struktur həlqələrinin təkmilləşdirilməsi alətidir. Struktur həlqələrin yaranması isə öz növbəsində hər bir müəyyən dövrdə qarşılıqlı milli maraqların funksional bağlılığının formalaşmasına səbəb olur. Milli maraqların dövlətin tarixi və təbii inkişaf şəraiti ilə müəyyən edilməsi onunla izah olunur ki, hər bir dövlətin ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyələri, təbii, maddi, əmək resurslarının coğrafi yerləşməsi və mövcud tarixi ənənələri fərqlidir. Sözsüz ki, aralarında səmərəli əmək bölgüsünə malik olan ayrı-ayrı dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlığı sosial gerçəkliyin vacib elementlərinə çevirə

bilərlər. Məhz bu halda inteqrasiya prosesi həmin dövlətlərin və bütövlükdə dünyanın daha səmərəli inkişafı ilə bağlı milli və inteqrasiya məqsədli təyinatların əlaqələndirilməsi yollarını tapmağa imkan verir. İnteqrasiya proseslərinin üstünlüklərinin beynəlxalq səviyyədə tətbiqi dünya təsərrüfat sistemində mərkəzyönlü meyillərin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində ölkələr arasında hərtərəfli iqtisadi əməkdaşlığın yaranmasına və beynəlxalq inteqrasiya prosesinin daha da genişlənməsinə, yaxın gələcəkdə onların iqtisadi inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşmasına səbəb olur. Ümumən dünya təsərrüfatına inteqrasiya milli iqtisadiyyat çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə şərait yaradan məqbul daxili siyasətin həyata keçirilməsinə, investisiya prosesində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyat daxilində iqtisadi mühitin yaradılmasına, rəqabət qabiliyyətli sahələrin məhsuluna xarici tələbatın artması siyasətinin reallaşdırılmasına imkan yaradır.

Müasir dünya sisteminin qloballaşmasına müxtəlif dövlətlərin hazırlığı heç də eyni olmamışdır. Qloballaşma şəraitində daha az müdafiə olunan dövlətlər üçün iqtisadi, demoqrafik, texnoloji, ekoloji, geostrateji, sosial-mədəni problemlər meydana çıxır. Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesini obyektiv surətdə əsaslandırmaq üçün yaranmış mövcud vəziyyətin səbəblərini ümumi bəşəri amillər baxımından obyektiv qiymətləndirmək lazımdır.

Dünya ticarətinin rolunun artdığı indiki şəraitdə beynəlxalq bazarların qarşılıqlı müdaxiləsi ən başlıcası iqtisadi inteqrasiya əsasında həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə yaxın qonşu olan İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının inteqrasiyası bu səviyyəni və onun prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək zərurililiyi baxımından daha məntiqli görünür. Transmilli şirkətlərin yaranması və uğurlu fəaliyyətini məhz qlobal iqtisadi inteqrasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Nəticə etibarilə, iqtisadi maraqlar siyasi maraqlara üstün gəlir ki, bu da öz növbəsində dünyanın ayrı-ayrı regionlarında aparıcı dövlətlərin geosiyasi, strateji maraqlarının formalaşmasına səbəb olur. Məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox ölkələr dünya birliyinə daxil olmaqla transmilli şirkətlərin bilavasitə təsiri altına düşür.

İqtisadi inteqrasiya prosesində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar təkcə ölkənin

inkişafına deyil, həm də ölkədaxili iqtisadi-siyasi vəziyyətin dünya bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmasına da kömək edir. Azərbaycan bu cəhətdən özünəməxsus mövqeyə malikdir. Belə ki, beynəlxalq qurumlar ölkədə fəal işləməklə iqtisadi qanunvericiliyi dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq cəhdini reallaşdırmağa çalışırlar.

Mütəxəssislər Azərbaycan üçün imkanlar dairəsini şərti olaraq dörd zonaya – Amerika və Avropa daxil olmaqla Qərbi dünyasına, Şərqi yaxud Rusiya yönümlü zonaya, Ərəb dünyasına və Asiya dövlətlərinə bölürlər. Fikrimizcə, burada iqtisadi, siyasi, hərbi, ərazi aspektləri nəzərə alınmalı və proseslərə dövlətin maraqları baxımından yanaşılmalıdır. Eyni zamanda, hazırkı mərhələdə təsir gücünə malik olan dövlətlərin maraqlarını qruplaşdırmaqla bu məsələnin həllinə Azərbaycanın potensial imkanlarından düşünülmüş formada yanaşmaq lazımdır.

Beləliklə, zəngin ehtiyatlara, elmi potensiala, əlverişli coğrafi şəraitə və başlıca olaraq stabilliyə malik olan Azərbaycan dünya dövlətlərinin maraqları çərçivəsində olduğu halda, karbohidrogen ehtiyatların ixracından müəyyən asılılıq səviyyəsinə malikdirlər ki, bu da onların dünya sisteminə cəlb olunmasında maneə rolunu oynayır. Dünya dövlətləri keçmiş respublikaları iqtisadi intervensiya yolu ilə blokadaya almaq imkanlarına malik olduğuna görə, ölkəmiz üçün mərhələlərlə dövlət maraqları baxımından inteqrasiyanın müxtəlif istiqamətləri üzrə şərtlərini müəyyən etmək məqsəduyğundur. Odur ki, keçmiş ittifaq dövlətləri iqtisadi cəhətdən birləşməli və birgə bazar iqtisadiyyatının “oyun qaydaları” kodeksini işləyib hazırlamaladırlar[38, s.68].

Hazırkı dövrdə Azərbaycan dünya iqtisadi sisteminə kifayət qədər inteqrasiya etmişdir. Buna aydın misal kimi “Əsrin müqaviləsi”- Bakı-Tbilisi-Ceyhan transmilli neft kəmərinin göstərmək olar. Bu, enerji dəhlizi çərçivəsində global əməkdaşlığın inkişafı üçün güclü impuls rolunu oynayır. Bundan başqa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin işlənilməsi və Azərbaycandan Avropaya təbii qazın təchiz edilməsini də göstərmək olar (regionda 200 milyard barel neft və 640 trilyon kub.fut qaz ehtiyatı qiymətləndirilmişdir, bu da dünya ehtiyatlarının 15 faizini təşkil edir, yəni ABŞ və Şimali dənizinin neft-qaz ehtiyatlarından yüksəkdir).

Xarici iqtisadi əlaqələr ümumi iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm komponentidir. Xarici iqtisadi əlaqələr dedikdə, bütövlükdə bir ölkənin digər ölkələrlə ticarət əlaqələri (idxal, ixrac), elmi – texniki əməkdaşlığı, kooperasiya təsərrüfatının pul-kredit, maliyyə və beynəlxalq əmək münasibətlər nəzərdə tutulur.

Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə, həmçinin maddi nemət və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehsalı üzrə ayrı-ayrı ölkələr ilə inteqrasiya birlikləri, müəssisələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlər mexanizmi də daxildir.

İqtisadi əlaqələr dünya üzrə aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- malların və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti;
- istehsalatın və texnologiyanın beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşması;
- texnologiyaların mübadiləsi;
- investisiya və işçi qüvvəsinin beynəlxalq səviyyədə hərəkəti;
- istehsal amillərinin beynəlxalq mübadiləsi;
- beynəlxalq iqtisadi və ticarət təşkilatlarının fəaliyyətləri və bu təşkilatların sayının və fəaliyyətlərinin genişlənməsi;
- beynəlxalq informasiya əlaqələri və mübadiləsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafını şərtləndirən əsas amillər ölkələr arasında təbii resursların, iş qüvvələrinin, texniki vasitələrin, elmi-texniki potensialın, əsas və dövriyyə kapitalının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Xarici iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi təbii, həm qeyd olunan amillərdən asılı olmaqla bərabər, həm sosial, milli, maddi və mənəvi şəraitlərdən də asılıdır. Əlbəttə, xarici iqtisadi əlaqələrin ən önəmli xüsusiyyəti, bir tərəfdən əmtəələrin, xidmətlərin və istehsal amillərinin mübadiləsi, ikincisi tərəfdən də beynəlxalq təşkilatların və ölkələrin çoxtərəfli əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Bunlarla belə, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri və əlaqələri inkişaf prosesinə təsiretmə xüsusiyyətlərinə görə nəzərə almaq lazımdır.

Bunlardan birincisi mütləq və nisbi üstünlüklərin nəzərə alınmasıdır. Bəzi ölkələr özlərinə məxsus olan şəraitlərdən, o cümlədən təbii-iqlim, texniki və digər şəraitlərdən asılı olaraq, müəyyən əmtəə və yaxud əmtəələrin istehsalında üstünlüyə malikdirlər. Yəni müəyyən əmtəələri başqa ölkələr ilə müqayisədə ən ucuz və yüksək

keyfiyyətlə istehsal edirlər. Bu ölkələr ki, müəyyən məhsulların istehsalında üstünlük şəraitinə malikdirlər, onlar əhalisinin ehtiyaclarını kifayət qədər təmin etdikdən sonra qalan əmtələri ixrac edir və əksinə, ayrı əmtəələr ki, onların istehsalında üstünlük şəraitinə malik deyillər, onları idxal edirlər. Bu nəzəriyyəni birinci dəfə olaraq A.Smit XVIII əsrdə “mütləq üstünlük nəzəriyyəsi” adı ilə qeyd etmişdir.

Bu nəzəriyyəni xarici ticarət sahəsində qədim nəzəriyyə sayan A.Smit belə izah etmişdir ki, əmtələrin istehsalında mütləq üstünlük şəraiti xarici ticarətdə iştirak edən ölkələrə xeyir verir və ona görə dünya üzrə ticarətin, özəlliklə isə xarici ticarətin genişlənməsinə səbəb olur. Əlbəttə, A.Smitin dediyinə əsasən üstünlük potensiallarından istifadə etməyin xeyri, təkcə ticarət sahəsinə aid olmur. İstehsal sahəsində bu üstünlük şəraitindən istifadə etmək dünya üzrə istehsalın ixtisaslaşmasına, istehsal amillərinin optimal istifadəsinə və nəticədə dünya əhalisinin məişətinin yaxşılaşmasına səbəb olur [66].

Mütləq üstünlük nəzəriyyəsindən sonra, D.Rikardo bu nəzəriyyəni təkmilləşdirməklə "nisbi üstünlük" nəzəriyyəsini bəyan etmişdir. Yəni hər ölkə nisbi üstünlüyə malik olan müəyyən əmtəə və yaxud əmtələri istehsal və ixrac edir ki, yəni ölkə daxilində o əmtələrin istehsal xərcləri, başqa əmtələrlə müqayisədə aşağı olur və əksinə o əmtəə elə əmtələri idxal edir ki onların istehsal xərcləri ayrı əmtələrin istehsal xərclərə ilə müqayisədə çox olur. Bu əsasda nisbi üstünlük şəraiti dünya üzrə ticarətin inkişafına və dünya əhalisinin məişətinin yaxşılaşmasına səbəb olur [24].

İkincisi, istehsal amillərinin, ucuz, asanlıq və bolluq şəraiti ilə əldə olunmasıdır. Hekşer və Olin xarici ticarətin zərurətində və genişlənməsində , istehsal amillərinin dünya üzrə və ölkələr arasında fərqli paylanması və həmçinin məhsulların istehsalında istehsal amillərindən necə və nə miqdarda düzgün istifadə etmək fərqlərini nəzərə almışdır.

Yəni bu nəzəriyyədə Hekşer və Olinin dediyinə görə, bir müəyyən ölkə o əmtəə və yaxud əmtələri istehsal və ixracat edəcəkdir ki, o müəyyən əmtəə və yaxud əmtələrin istehsalında iştirak edən istehsal amillərini həmin ölkədə ucuz və yüksək kəmiyyətdə əldə etmək mümkün olsun və o əmtələri idxal edəcəkdir ki, onların istehsalında iştirak edən amillər, həmin ölkədə digər ölkələrlə müqayisədə kəmiyyət-

cə az və qiyməti baha şəraitlə əmələ gəlir. Beləliklə, dünya üzrə və ölkələr arasında istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölünməsi, ticarətin inkişafına və istehsalın dünya üzrə ixtisaslaşmasına, həmçinin ölkələr arasında əmək bölgüsünə səbəb olur.

Deməli, bu nəzəriyyədə istehsal amillərinin ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünməsi və bu şəraitdən asılı olaraq ölkələrin istehsal amillərini ucuz və geniş şəraitdə təmin etməsi bir növ üstünlük sayılırsa (əlbəttə ki, bu konkret üstünlükdür), onda bu nəzəriyyə bir növ üstünlük nəzəriyyəsi hesab olunur və mütləq və nisbi üstünlük nəzəriyyələrini təkmilləşdirərək, başqa bir sözlə izah edir.

Üçüncüsü, dünya üzrə əlaqələrin genişlənməsi və formalaşması sahəsində üstünlüyün və elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsidir. Yeni əsrdə ölkələr arasında əlaqələrin çoxalması və bu sahədə texnologiyaların yüksək üstünlüyü, yeni əlaqə vasitələrinin yaradılması, faks, internet, mobil telefon və s. əlaqələrin asanlaşdırılmasına imkan yaradaraq, əlaqə xərclərini azaldaraq, zaman və məkan məsafələrini qısaltmışdır. Əmtəələrin və dünya üzrə istehsalın barəsində mövcud olan informasiyaların internet vasitəsilə bütün istifadəçilərə təqdim olunması imkan verir ki, beynəlxalq bazarların imkanlarından səmərəli yararlanmaq mümkün olsun. İndi bir şəxs öz evində, ya iş yerində oturaraq internet vasitəsilə, dünyanın bütün ölkələrində olan kitab evlərilə, informasiya, satış və istehsal mərkəzləri ilə asanlıqla əlaqə qurur və məhsulların istehsalından, istehsal xərclərindən, alış-veriş qiymətlərindən, ticarət şəraitlərindən və başqa istədiyi informasiyalardan eyni zamanda xəbərdar ola bilir. Bu sahədə mövcud informasiya texnologiyalarının üstünlüyü və yeni məlumat əlaqələrinin yaranması iqtisadi və ticarət əlaqələrinə imkanlar yaradaraq, iqtisadi və ticarət fəaliyyətlərində zaman və məkanın önəmini azaltmış, bazarları birləşdirməklə iqtisadi əlaqələrin xərcini azaltmış, iqtisadi əlaqələrin inkişafına yeni imkanlar yaradaraq, dünyəvi kənd mübahisəsinin müşahidə sistemini reallaşdırmaqdadır.

Dördüncüsü, nəqliyyat sahəsinin genişləndirilməsi və bu sahədə olan elmi-texniki üstünlüyü və inkişafı təmin etməkdir. Nəqliyyat sahəsində elmi-texniki inkişaf və dövlətlərin nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi, yolların, dəmir və hava yolları şəbəkələrinin genişlənməsi, nəqliyyat sahəsində təhlükəsizliyin yaradılması,

həmçinin ölkələr arasında nəqliyyat qovşaqları və nəqliyyat sahəsində dünya üzrə çoxtərəfli müxtəlif nəqliyyat kooperasiyaları, o cümlədən CMR (SMR), CARNE TİR, YATA, FIYATA və dəniz nəqliyyatı barədə geniş həmkarlıqlar, müvafiq qətnamələr, o cümlədən dəniz üzrə beynəlxalq təşkilat olaraq və İMCO nəqliyyat sahəsində böyük imkanlar yaratmış və nəqliyyat əlaqələrinin asanlaşmasına səbəb olmuşdur [78].

Bunlarla bərabər bu zəmində investisiya qoyuluşu, nəqliyyat şəbəkələrinin genişləndirilməsi, həm də bu sahədə elmi-texniki üstünlüklər, yeni və böyük nəqliyyat vasitələrinin meydana gəlməsi, əmtəələrin və xidmətlərin nəqliyyat xərcini azaldaraq, iqtisadi və ticarət əlaqələrin üstünlüyü və inkişafında önəmli rol ifa oynamaqdadır.

Beşincisi, xarici investisiya qoyuluşunun üstünlüyündən və investisiyanın xarici mənbələrdən cəlb edilməsi imkanlarından da yararlanmaq zəruridir. Dünya üzrə ölkələrin çoxu, xüsusilə də yoxsul ölkələrin, həmçinin müvafiq inkişaf şəraitinə yetişməyən və texniki inkişaf üstünlüyünə malik olmayan ölkələrin maliyyə imkanları məhduddur. Yəni əmtəələrin və ya xidmətlərin istehsalı üçün lazım olan investisiya imkanlarının daxili mənbələr hesabına təmin olunması ən azından rahatlıqla mümkün olmur. Bu ölkələrdə istehsal amillərinin və enerji mənbələrinin bolluğu və səmərəli istifadəsi əmtəələrin və ya xidmətlərin istehsalının kəmiyyət üstünlüklərinin imtiyazlarında vardır. Yalnız investisiya imkanlarının olmadığı, yaxud məhdud olması səbəbindən bəzi ölkələr malik olduqları potensiallardan səmərəli istifadə etməkdən məhrum olmaqdadırlar. Bu problemin həlli üçün önəmli və əlbəttə asan bir yol isə xarici və zəngin ölkələrin investisiya imkanlarından qarşılıqlı maraqlar əsasında istifadə etmək yoludur.

Müasir dövrdə əlaqələrin genişlənməsi, dünya üzrə beynəlxalq maliyyə şirkətlərinin fəaliyyətinin çoxalması, həm də maliyyə mənbələrinin təmərküzləşməsinin sürətlənməsi səbəbindən, xarici sərmayə fəaliyyətlərinin cəzbedicilik imkanları yaranmışdır. BMT-nin “Ticarət və investisiya” fəaliyyətlərinə dair konfrans materiallarına əsasən 2009-cu ildə xarici sərmayələrin artım tempi, ümumdünya məhsullarının artım tempindən yüksək olmuşdur. Beləliklə, əmtəələr və xidmətlərin istehsalına

o ölkələrdə imkan yaranacaqdır ki, üstünlük imtiyazlarından istifadə edərək beynəlxalq bazarlara daxil olaraq, xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafında əsaslı bir irəliləyişə səbəb olacaqdır.

Altıncı isə dünya ölkələri üzrə iqtisadi-ticarət birlikləri və həmkarlıqları sahəsində müqavilələrin bağlanması və fəaliyyətlərinin çoxalması ilə əlaqədardır. Yeni əsrdə, özəlliklə Sovet İttifaqı və digər sosialist ölkələrinin iqtisadi birlikləri pozulandan sonra bütün dünyada və ərazilər üzrə ölkələrarası müxtəlif iqtisadi və ticarət müqavilələri bağlanmışdır (məsələn, EFTA, EU, LACM, LAFTA, NAFTA, EKO, ASEAN, OEEC). Bu müqavilələrdə iqtisadi fəaliyyətlər üzrə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi məqsədi ilə dövlətlər arasında birgə əməkdaşlığa dair qərarlar və sərəncamlar imzalanmışdır. Bunların əsas mahiyyəti isə üzv olan ölkələr arasında gömrük vergilərinin azaldılması, azad bazarlar və azad regionlarını, yaxud zonaların yaradılması, maliyyə yardımları, gömrük əməliyyatlarını asanlaşdırmaq imkanları və s. kimi tədbirlərdən ibarətdir.

Bu imkanlar ərazilər və dünya üzrə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin sadələşməsinə və genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu qeyd olunanlarla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Hadi Süleymanpur ərazilər üzrə və çoxtərəfli iqtisadi müqavilələrin İranın iqtisadi məqsədlərinin inkişafında roluna dair apardığı” tədqiqatlarında belə nəticəyə gəlmişdir ki, İranın iqlimi və coğrafiya şəraiti Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Fars körfəzi və Şərqi Asiya arasında yerləşdiyinə görə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin inkişafı üçün münasib potensial və şəraitə malikdir. Bununla əlaqədar İran İslam Respublikası beynəlxalq bazarlarda rəqabət gücünü qazanmaq üçün və əhalisinin nisbəti ilə müqayisədə, dünya ixracındakı payını əldə etmək üçün, xarici mənbələrdən bəhrələnməklə və sərmayə yatırımı imkanlarından istifadə edərək, dünya ticarət təşkilatında üzv olmağını önəmli bir amil kimi nəzərə almalıdır. Bu qənaətlərə görə İran iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün hal-hazırda ən önəmli və mühüm məsələ ərazilər üzrə, yaxud bütün dünyada ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi və ticarət əməkdaşlıqları müqavilələrində iştirak etmək və bu sahədəki fəaliyyətləri genişlənməkdədir [63].

Ərazilər üzrə əməkdaşlıq müqavilələri üzv ölkələrin istehsalçılara və şirkətlərinə icazə və imkanlar verir ki, onlar regional bazarlarda rahatçılıqla fəaliyyətlərini

davam etsinlər və böyük bazarlarda iştirak edərək, ölkələrinin və fabriklərinin istehsal sahəsindəki qabiliyyətlərindən istifadə etsinlər. Beləliklə, onlar regional bazarlarda fəaliyyət göstərərək həm güclənir, həm də beynəlxalq bazarlarda iştirak etmək üçün hazırlanırlar.

Yeddincisi, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının artırılmasına və fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinə çalışılmalıdır. Xarici ticarətin yüksək sürətlə inkişafının önəmli bir amili özəlliklə son illər ərzində , beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının artması və fəaliyyətlərinin həddindən artıq inkişaf etməsi olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, BMT-nin “Ticarət və investisiya fəaliyyətlərinə dair” konfrans materiallarının göstərdiyi statistikaya əsasən 2009-cu ildə beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən 65 min ana şirkət mövcud olmuşdur ki, bütün dünya üzrə 850 mindən daha çox şirkət bunlarla bağlı olaraq fəaliyyət göstərmişlər. Həmin statistikaya əsasən dünya ixracatının 2/3 dən çoxu bu şirkətlərin vasitəsilə reallaşdırılmışdır [25, 77]. Çünki bu şirkətlər:

- fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə maliyyə imkanları yaradırlar;
- zəngin ölkələrdən yoxsul ölkələrə investisiya imkanları yönəldirlər;
- elmi-texniki əməkdaşlıq üstünlüklərinin inkişafına səbəb olurlar;
- istehsalatın keyfiyyət standartlarını yüksəldirlər;
- informasiya fəaliyyətlərinin və kompyuter sistemlərinin iqtisadi fəaliyyətlərə daxil olmasına və inkişafına səbəb olurlar.

Beləliklə, bu şirkətlər fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadi inkişafına və üstünlüyünə səbəb olaraq, ticarət fəaliyyətlərinin genişlənməsinə də imkanlar yaradırlar. Bu şirkətlər dünya üzrə geniş yayıldığına görə iqtisadi və ticarət üstünlüklərinin inkişafında önəmli rol oynayırlar.

Səkkizinci, istehsal üsullarını və keyfiyyətlərini beynəlxalq şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurəti vardır. İstehsalçıların, şirkətlərin və fabriklərin davamlı inkişafını şərtləndirən başlıca amillərdən biri, dünyada mövcud olan üsullarla istehsal etmək və yeni dünya bazarına çıxmaqdır. İstehsal və ixracının davamlı olsun, beynəlxalq bazarlarda rəqabət gücünə malik olsunlar, bir beynəlxalq istehsalçı kimi azad və dünyəvi ticarət şərtlərilə istehsal etməli, dünya standartlarına uyğun

bazarlarda davamlı mövqe tutmalı, iqtisadi fəaliyyətlərində lazımi istehsallarında beynəlxalq istehsal və beynəlxalq ticarət əlaqələri olmalıdır. Yəni beynəlxalq bazarlarda istehsal və rəqabət gücünə malik olmaq üçün lazımdır ki, istehsalçılara həmin bazarların əsas meyarlarını, o cümlədən keyfiyyət, qiymət, bazara və istehlak mərkəzlərinə daxilolma sürətini, istehsalda yaradıcılıq hissi və dəyişiklikləri rahatlıqla qəbul etməsi məsələlərinə tam şəkildə rüayət etmələrini, əmtəələrin dünya bazarlarına necə ixrac etmələrini planlaşdırmaya imkan versin.

Əlbəttə, dünya və regional bazarların meyarlarına uyğun istehsal etmək və yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə uyğun faydalanmaq üçün istehsalçıların aşağıdakı əsas qabiliyyətlərindən asılıdır:

- iş qüvvəsinin texniki güclərlə təminatından;
- menecerlərin elmi və texniki bilik səviyyəsindən və yaradıcılıqlarından;
- əmtəələrin keyfiyyəti və müştəriyə hörmətlə yanaşılması baxımından dəyişiklikləri asanlıqla qəbul etməklərindən;
- iş qüvvəsinin istehsal qərarlarının qəbul edilməsində iştirak etməsindən;
- yeni innovasiyalardan istehsal proseslərində istifadə edilməsindən;
- beynəlxalq bazarların konyunkturasına davamlı rüayət etməkdən və onları yüksəltməkdən və s.

Doqquzuncusu, dünya ticarət təşkilatının (WTO) fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı şərtlərin nəzərə alınmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki dünyada iqtisadi və ticarət müqavilələri üzrə ən müvəffəq iqtisadi və ticarət müqaviləsi dünya ticarət təşkilatı (ÜTT) ilə bağlanan razılaşmalar olmuşdur.

Bu təşkilat 30 oktyabr 1947-ci ildə 23 ölkənin imzası və üzvlüyü ilə yaranaraq GAAT təşkilatı kimi fəaliyyətə başlamışdır. GAAT təşkilatının məqsədi azad beynəlxalq iqtisadi və ticarət sistemi yaratmaq olmuşdur. Bu iqtisadi və ticarət təşkilatı 50 ilə yaxın fəaliyyətdən sonra, yəni 1995-ci ildə dünya ticarət təşkilatı (ÜTT) olaraq dəyişilmiş və fəaliyyətini davam etdirmişdir [20,78].

Hal-hazırda bu təşkilatın dünyanın 151 ölkəsindən ibarət olan üzvi vardır və bütün dünyanın xarici ticarət fəaliyyətinin 95 faizindən çoxu, dünya ticarət təşkilatına üzv olan ölkələr vasitəsi ilə olmuşdur. Çünki bu təşkilata dünyanın çoxlu sayda ölkə-

ləri üzvdür və gömrük tariflərini azaltmaq, xarici ticarətin qarşısında olan maneələri aradan qaldırmaq, xarici ticarəti asanlaşdırmaq və azadlaşdırmaq bu təşkilatın əsas məqsədlərindəndir. Bu təşkilatın köməyi ilə xarici ticarətin genişlənməsinə və inkişafına önəmli təsir göstərilmişdir və gələcəkdə fəaliyyətlərin miqyası genişlənməkdədir [20,102].

Onuncusu, birbaşa xarici müstəqim investisiya qoyuluşunun inkişafı və genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin dünya və regional rəqabət bazarlarında mövqeyinin zəif olmasının əsas amillərindən biri, investisiya qoyuluşu üçün maliyyə mənbələrinin az və məhdud olması hesab olunur. Həmçinin bu ölkələrdə gəlir və maliyyə mənbələrinin məhdud olması səbəbindən, istehsal texnikalarında və sənayedə inkişaf səviyyəsi nisbətən geri qalmışdır. Birbaşa xarici investisiyalar bu mənbələrin bir qismini təmin edərək, əmtələrin və xidmətlərin istehsalına imkanlar yaradaraq, ixracatın inkişafına kömək göstərməkdədirlər.

On birincisi, dünya ölkələri arasında iqtisadi asılılığın artırılmasından ibarətdir. İqtisadi əlaqələr və nəqliyyat texnologiyaları inkişaf etdikcə, ölkələr arasında iqtisadi asılılıqlar da çoxalır. Bəzi ölkələrdə enerji ehtiyatları, o cümlədən neft və qaz ehtiyatlarının həcmi bəzi ölkələrlə və digər istehsal mənbələri və amilləri ilə müqayisədə də fərqli olmuşdur. Bəzi ölkələrdə isə, istehsal üçün texnologiya, sənaye və investisiya qoyuluşu üçün imkanlar vardır ki, bunların qarşılıqlı əməkdaşlıq və birgə istifadəsində dünya üzrə istehsal şəraitləri daha səmərəli şəraitdə həyata keçirilir. Bu əməkdaşlıq və bağlılıqlar bir tərəfdən istehsal amillərinin, digər tərəfdən isə əmtələrin və xidmətlərin mübadiləsinə səbəb olaraq, ticarət üstünlüklərinin qorunmasına və inkişafına şərait yaradır.

On ikincisi, indiki dövrdə beynəlxalq iqtisadi qaydaların dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Keçmiş dövrlərdə dövlətlərin bir-birinin qarşısında və bütövlükdə ziddiyyətlərlə müşahidə olunmuşdur. Yəni bir tərəfdən sosializm sisteminin qaydaları, digər tərəfdən isə kapitalizm sisteminin qaydaları və iqtisadi məktəbləri qarşılaşmışlar. Bunlar həm iqtisadi baxımdan, həm də siyasi baxımdan bir-birilə qarşı-qarşıya və ziddiyyətli şəraitlərdə olmuşdular. Lakin sosialist ölkələri, xüsusən də sovetlər ittifaqı dağılandan və əlaqələri pozulandan sonra, o ölkələrdə də iqtisadi

münasibətlər dəyişilərək, tədricən kapitalist münasibətlərinə uyğunlaşdırılmışdır .

İndiki dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bir çox ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, onların əsas əlamətləri daha çox qarışdırılmaya deyil, bəlkə daha çox əməkdaşlığa və qarşılıqlı anlaşmaya meyllidir. Dünya təsərrüfatının müasir inkişafının əsas meyli, vahid qarşılıqlı əlaqələri və asılılığı daha çox inkişaf etmiş və sosial ədalətli dünyəvi dövlətçiliyə doğru ümumi inkişafa yönəlməsidir. Yəni ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi və ticarət əlaqələrinin səviyyələrinin bir-birinə yaxınlaşması və uyğunlaşması prosesləri sürətlənməkdədir. Bu isə həmin dövlətlərin iqtisadi və ticarət əlaqələrinin uyğunlaşması, əməkdaşlığı və birləşməsinə doğru inkişafı deməkdir.

On üçüncüsü, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və məzmununu ifadə edən mühüm iqtisadi kateqoriya kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsidir. Daha doğrusu, dünya təsərrüfatçılığının formalaşmasının obyektiv əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir. Azad iqtisadi və ticarət əlaqələrindən asılı olaraq, indiki iqtisadi və ticarət şəraitlərinə əsaslanaraq, bütün ölkələr daha çox beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulmalıdır. Çünki beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə dövlətlər əlaqələr və imkanlar qazanırlar.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ticarətin, kapital hərəkətinin və elmi-texniki əməkdaşlığın genişlənməsinə əsaslanır. Əlbəttə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əmək bölgüsü əlaqələrin genişlənməsində önəmli bir amilə çevrildiyi kimi, iqtisadi əlaqələrin, özəlliklə ticarətin genişlənməsi də beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Beynəlxalq əmək bölgüsündə dünya ölkələrinin bəzi təbii və ictimai amilləri əsas rol oynayır. Bu amillərə istehsal amillərinin qeyri-bərabər paylaşması, texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi və təbii-coğrafi və təbii-iqlim şəraiti, təbii resurslar və digər şəraitləri aid etmək olar .

On dördüncüsü, ölkələr arasında təbii sərvətlərin paylaşmasında mövcud olan fərqlərin nəzərə alınmasıdır. Qeyd olunan fərqlər ölkələr arasında əmək bölgüsünün inkişafının ilk şərtidir. Yer kürəsində təbii, yeraltı və yerüstü sərvətlər ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanmışdır, başqa sözlə xammalların bölgüsü ölkələr arasında qeyri-bərabər olmuşdur. Bu da ölkələr arasında müxtəlif üstünlüklərə səbəb olmuşdur. Bu üstünlük iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaradılmasına və inkişafına önəmli təsir edərək, dünya

iqtisadiyyatının və ölkələrin bir-biri ilə iqtisadi və ticarət bağlılıqlarına səbəb olmuş və beynəlxalq əmək bölgüsünün nizamlanmasında önəmli rol oynamışdır.

Bütün bunlarla əlaqədar, ölkələrin milli iqtisadiyyatının açıqlığı və bu iqtisadi açıqlıqdan irəli gələn iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri ortaya çıxır. İnkişaf etmiş və yüksək texnologiyaya sahib olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın açıqlığı ciddi və təhlükəli amil kimi nəzərə alınmır. Ancaq balanslaşmış iqtisadi inkişafa tam nail olmayan, yeni və yüksək sənaye texnologiyalarına malik olmayan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası, hələ bir gənc müstəqil dövlət hesab olunaraq, tam iqtisadi açıqlıq o qədər də onun iqtisadiyyatı üçün müsbət və təhlükəsiz hesab oluna bilməz. Çünki Azərbaycanın istehsalı həm kəmiyyət baxımından, həm də keyfiyyət baxımından inkişaf etmiş ölkələrin istehsalı ilə müqayisədə rəqabət şəraitinə malik deyil. Bununla əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığı əhalinin ehtiyacı olan əmtəələrin və xidmətlərin idxalı ilə şərtlənir. Belə bir şərait Azərbaycanın və digər kiçik ölkələrin iqtisadiyyatına və ondan asılı olaraq siyasi-iqtisadi siyasətləri üçün də ciddi bir təhlükə kimi qəbul edilə bilər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlətinin iqtisadi açıqlığı tədricən və ərazi əməkdaşlığı müqavilələri çərçivəsində formalaşaraq inkişaf etməlidir.

1.3. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının rolunun artırılması məsələləri

Dünya iqtisadiyyatı qlobal miqyaslı inteqrasiya mexanizmi kimi, ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının coğrafi məkan yaxınlığına, iqtisadi inkişaf parametrlərinin yüksək səviyyəsinə malik olmaqla yanaşı, üç əsas texniki-iqtisadi amillərin: sənaye dövlətlərinin tədricən informasiya cəmiyyətinə çevrilməsi; transmilli korporasiyaların yaranması və onların milli dövlətlərin tabeliyindən çıxması; yeni beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma texnologiyalarının, xüsusən informasiya, kompüter və şəbəkə texnologiyalarının yaranması kimi amillərin təsirinə məruz qalır.

İran İslam Respublikasının perspolis abidəsinin daş yazılarında olan kətibələr göstərir ki, qədim zamanlarda Sasani şahları ölkəni idarə etmək üçün statistik

məlumatların toplanmasına zəruri hesab etmişlər və bunların toplanmasına dair əmrlər vermişlər. İranın qədim tarixində özəlliklə Həxamənişi şahları dövlətin məqsədlərinin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün statistik məlumatların toplanmasının zəruri olduğunu göstərmişlər. Yəni informasiyanın müxtəlif yollarla toplanması, onu qəbul edib, yaxud qoruyub saxlanması və ondan ölkədə iqtisadi fəaliyyətləri planlaşdırmaq üçün istifadə etməyi hər zaman zəruri hesab etmişlər. Buradan belə qənaətə gəlinir ki, informasiya texnologiyası çox keçmiş zamandan var imiş və bu elm sırf yeni əsrə aid deyil. Çünki iqtisadi fəaliyyət və inkişaf üçün iqtisadi, maliyyə, ictimai və digər sahələrdə planlaşma informasiyasız mümkün olmamışdır və bundan sonra da olmayacaqdır.

Dünyada baş verən dərin dəyişikliklər və elmin sürətlə inkişafı, müasir dünyanı informasiya dünyasına çevirmişdir ki, bu da XXI əsri informasiya və əlaqələr əsri kimi məşhurlaşdırmışdır. Elmin inkişafı digər sahələrlə bərabər, informasiya sahəsinə də yüksək təsir göstərmiş və informasiyanın toplanmasında, saxlamasında və istifadə edilməsində böyük inkişafa səbəb olmuşdur. Biz bu gün dünyada baş verən həmin prosesləri informasiya və kommunikasiya texnologiyası adı ilə tanımışıq.

İnformasiya texnologiyaları keçmiş onilliklərdə önəmli bir mövzu kimi siyasi, iqtisadi, ictimai baxımdan da alimlərin diqqət və nəzərlərini cəlb etmişdir. Beynəlxalq əlaqələrdə həmişə, regional münasibətlərdə, həmçinin ölkələr daxili ictimai həyatın davamı və inkişafında özünəməxsus yer tutmuşdur. Əlaqələr və informasiyalar əsri bəşəriyyətin inkişaf tarixində ən yetkin dövrlərdən sayılır. Çünki əlaqələr inqilabı sənaye və texnologiya inqilablarından daha çox dünyanı dəyişikliklərlə qarşılaşdırmaqdadır.

Alimlərin qənaətinə görə, üçüncü minillik informasiya texnologiyası və informasiya əsri kimi qəbul edilir. Yüksək inkişaf üstünlüyünə malik olan ölkələr illər boyudur ki, informasiya texnologiyasından asılı olan cəmiyyətə doğru hərəkət etmişlər. Ancaq bu hərəkətlər 90-cı illərdən bəri daha da sürətlənmişdir və hətta bu asılılıq və informasiya ehtiyacları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də aydın hiss olunur. İnformasiya ehtiyaclarından asılı olan informasiya texnologiyaları elmi yeni

əsrdə ölkələrin informasiya ehtiyaclarının həll edilməsində önəmli bir rol oynamışdır ki, bu da hal-hazırda zəruri elmi istiqamət kimi qəbul edilir. İnformasiya elmi yeni əsrin elmi kimi elə əhəmiyyətli olmuşdur ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üçüncü minilliklə bağlı bəyanatında, informasiya texnologiyasına və onun inkişafına bütün xalqları səfərbər olmağa çağırmışdır. Bu elmin indiki dövrdə yüksək əhəmiyyətə malik olduğu etiraf edildiyi üçün üçüncü minillik BMT tərəfindən informasiya əsri adlandırılmışdır [101].

Ölkələrarası iqtisadi əlaqələrdə informasiya texnologiyası dedikdə, informasiyaların toplanması, saxlanması, onda istifadə prosesləri, yenidən qaytarılması, emal edilməsi və yenidən istifadə etməsindən ibarətdir. Bu elmi fəaliyyətin avadanlıqları kompüterlər, onların rabitə şəbəkələri, telefon, internet şəbəkələri, mobil telefonları, bunların əlaqələri və digər əlaqə vasitələridir. Onların istifadəsi, üstünlüyü və inkişafı vasitəsi ilə sürətli və ucuz əlaqə imkanları yaradaraq iqtisadi və ictimai əlaqələr və qərarların qəbul edilməsi şəraitində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnformasiya əsrində kompüterlərin böyük rolu vardır. Yəni, kompüter informasiyaları tapmaqda, emal etməkdə, sistemləşdirməkdə, istənilən şəraitlərdə onu elmi işlər üçün hazırlamaqda ən güclü vasitədir. Kompüter və internet vasitəsi ilə hər bir kəs öz evindən, dünyanın hər bir yerindən böyük informasiya mənbələrinə və kitab evlərinə ən qısa zamanda yol tapmaq imkanı vardır. Kompüter vasitəsilə dünyanın uzaq və yaxın yerlərindən və ölkələrdən statistik mənbələri tapmaq, onu almaq, elmləşdirmək və istifadə etmək, yaddaş vasitələrində saxlamaq, kitab evlərinə, jurnallara və digər informasiyalara müraciət etmək imkanları yaranır.

Belə qənətə gəlmək olar ki informasiya texnologiyaları XXI əsrin üstünlüyünün və inkişafının ən önəmlisi sayılır. İnformasiya texnologiyaları yaşayış şəraitlərində, əlaqələrdə, tədris müəssisələrində və digər sahələrdə böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Kompüter və İT inkişaf üstünlüyü, ticarət, tədqiqat və ictimai fəaliyyətlərdə yeni strukturlar yaratmışdır ki, bu strukturlar ticarət, informasiya, əlaqələr və iqtisadi-ictimai üstünlüklər üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Hal-hazırda dövlət orqanlarının, iqtisadi fəaliyyət müəssisələrinin, ictimai təşkilatların və özəl şirkətlərin

öz məqsədlərinə çatmaqları, uğur qazanmaqları lazım olan zamanda münasib informasiyalara nail olmadan mümkün deyil. Deməli, o subyektlər ki, bu informasiyaya nail olmaq imkanı qazanırlar, informasiya texnologiyasının zərurəti və bütün coğrafi məkanlarda lüzumu və istifadə edilməsi ən yaxın zamanlarda reallaşacaqdır. Əlbəttə, bu şəraitin hakim olmasında ən vacib ehtiyaclardan biri internet vasitəsidir. SİSKO (CİSCO) şirkətinin direktoru Can. Çemberz interneti dünya üzrə ikinci sənaye texnologiyası inqilabı kimi tanıyarkən demişdir ki, bu inqilab yaşayışın bütün sahələrini dəyişdirəcəkdir [97].

Görkəmli rus alimi Nikita Moiseyevin fikrincə, informasiya cəmiyyəti ümumplanetar sistem olub, bəşər övladının sonrakı mövcudluğu üçün tədricən yeni istinad nöqtələri tapmağa imkan verir özünü inkişaf qabiliyyətinə malikdir. Lakin informasiya cəmiyyətinin müasir planetlər cəmiyyətdə alternativ olması üçün o, təkcə kompyuter texnikasının və rabitə vasitələrinin bütün nailiyyətlərinə əsaslanmayıb, həm də öz ictimai təsisatlarının strukturunu çox cəhətdən dəyişməlidir.

Keçən əsrin son onilliyində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrildi. Onların təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etdi. Artıq bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi üstünlüklərdən faydalanırlar. Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- global informasiya mühitinin yaradılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsi, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranması;
- informasiyanın əmtəəyə çevrilməsi, informasiya və bilik bazarının yaradılması və inkişafı;

- təhsil sisteminin təkmilləşməsi, beynəlxalq, milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişlənməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artması;

- demokratik inkişafın vacib şərti sayılan vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarını təmin edən mühitin yaradılması.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Dünya bazarında elektron ticarətin rolunun artdığı müşahidə olunur və ümumiyyətlə, gələcəkdə ölkələrin rəqabət aparmaq qabiliyyəti onların informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəsindən asılı olacaqdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və yoxsulluğun azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir.

1998-ci ildə dünyada 500 sayda mühüm və tanınmış şirkətlər arasında internet vasitəsi ilə aparılan ticarətin həcmi təxminən 43 milyard ABŞ dolları olmuşdur və 2000-ci ildə internet vasitəsilə olan ticarətin həcmi 1300 milyard ABŞ dollarına qədər artmışdır. İnternet vasitəsi ilə aparılan xarici ticarətin həcmi iki il ərzində 300% çoxalmışdır [21]. Hal-hazırda elektronikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq elektronika iqtisadiyyatı meydana gəlmişdir. Bu sahədə ilk sözü sadəcə informasiya texnologiyaları deyir və informasiyanın, yaxud statistikanın çox hissəsi İT vasitəsilə şirkətlər arasında, şirkətlər ilə müştərilər arasında və şirkətlər ilə dövlətlər arasında mübadilə olunur. Bu barədə pulun İT vasitəsilə mübadilə olunması daha çox önəmlidir. Beləliklə, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pulun mübadiləsi, ticarətdə sadəcə İT vasitəsilə mümkündür. Elə ona görə də bankların SWIFT ödəmə sisteminə qoşulmaları xarici ticarət üçün qaçılmaz və zəruri olmuşdur. Yeni əsrdə ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də İT-dən necə istifadə etməkləri hesab olunur. Çünki internet informasiya texnologiyasının ən

geniş və önəmli vasitələridir və elə ona görə ölkələrin inkişaf xüsusiyyətləri olaraq internet bir inkişaf göstəricisi hesab olunur. Bunlarla əlaqədar İran İslam Respublikasında və Azərbaycan Respublikasında internet istifadəsi sahəsində əldə olunan informasiyaları nəzərdən keçirək.

İranda internetdən istifadə edənlərin payı 25,6 faizdir. Bu göstərici inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrlə müqaisədə çox olsa da, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə azdır. Belə ki, bu nisbət ABŞ-da 71,4%, İngiltərədə 66,4%, Hollandiyada 88,4%, Avstraliyada 75,9%-dir. İranda yüksək sürətli internetdən istifadə edənlərin nisbəti 7%, ABŞ-da 21,9%, İngiltərədə, 23,8% Avstraliyada 22,4% olmuşdur (98). İnternetin sürəti İranda 512 Gb/s, Azərbaycanda isə 210 Gb/s- dir. Ancaq bu rəqəm inkişaf etmiş ölkələrdə çox yüksək səviyyədədir. Məsələn, internetin sürəti Fransada 44 mb/s dir. Yəni Fransada internetin sürəti İranla müqaisədə 86 dəfə, Azərbaycanla müqaisədə isə 210 dəfə çoxdur ki, bu fərq çox dəhşətli və narahatedici bir fərkdir. İranda və Azərbaycanda müvafiq strukturların başçıları bu problemin həll olunması üçün müvafiq tədbirlər görməkdədirlər. Əlbəttə, bu nisbət inkişaf şəraitində olmayan Cənubi Afrika ilə müqayisə edərkən görünür ki, İranda və Azərbaycanda internetin sürəti onlardan da çox aşağıdır. Yeni Güney Afrikada internetin sürəti 4 mb/s-dir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi bu nisbət İranda 512 Gb/s, Azərbaycanda 210 Gb/s-dir, yəni İranda və Azərbaycanda internetin sürəti Cənubi Afrika ilə müqayisədə təxminən 4 dəfə və 10 dəfə aşağıdır. Qısaca demək lazımdır ki, bu göstəriciyə görə İran 185 ölkənin sırasında 176-cı ölkədir [89, 90].

Azərbaycanda isə internetdən istifadə edənlərin sayı təxminən 120000 nəfərdir. Yəni hüdudən 2,02%, ancaq sürətli internetdən istifadə edənlərin xüsusi çəkisi təxminən 0 % olmuşdur. Hazırda ölkədə hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı 70-ə, genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı isə 50-yə bərabərdir[11, s.131]. Xoşbəxtlikdən indi bu rəqəmlər Azərbaycan Respublikasında çoxalıb və təxminən Azərbaycanın yarısı internet vasitəsindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Bu qeyd etdiyimiz məlumatların təhlilinə əsasən, həm İranda həm də Azərbaycanda informasiya texnologiyası sahəsi dünyada olduğu kimi tam inkişaf

etməmişdir. Halbuki bu sahənin inkişafı, sosial-iqtisadi əlaqələrin və ticarətin inkişafı üçün çox önəmli və vacibdir [22].

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkənin innovativ modernləşdirilməsinin, müasir cəmiyyət yaradılmasının ən mühüm şərtlərindən biri də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin daha da genişləndirilməsindən ibarət olmalıdır. İlk növbədə qeyd edək ki, 2003-cü ildə ölkə prezidenti H.Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycanda İKT-nin inkişafına dair Milli Strategiya” bu sektorda ardıcıl və dinamik inkişafın əsasını qoymuşdur. Həmin Strategiyada informasiya cəmiyyətinin yaradılması əsas məqsəd elan edilmiş, İKT isə milli strategiyada iqtisadiyyatın bir sektoru və ölkə həyatının bütün cəhətlərinin inkişafına təsir göstərən əsas amil, infrastrukturun mühüm tərkib hissələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Bu gün telekommunikasiya sahəsinin həcmi 1,5 milyard dollar dəyərindədir bu isə öz növbəsində ÜDM-in 3,5%-həcmindədir. 2010-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsinin Dövlət Proqramı ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiqlənmişdir. Proqramda informasiya cəmiyyətinin yaradılması və milli inkişaf strategiyasında İKT-lərin rolu, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları tətbiq olunmaqla rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın yaradılması əsas məqsəd kimi müəyyən olunmuşdur. Dövlət Proqramının reallaşdırılması üç əsas istiqamətdə həyata keçiriləcəkdir. Buraya – telekommunikasiya və poçt xidmətləri infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və dövlət və yerli idarə etmə orqanlarında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiya cəmiyyəti üçün zəminin hazırlanması və İKT-lərdə rəqabətə davamlılığın yüksəldilməsinin təmin olunması daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə İKT-lərin tətbiqi ilə əlaqədar bir sıra uğurlar əldə olunmuşdur. Regionlarda telekommunikasiya şəbəkəsinin tam elektronlaşdırılması həyata keçirilmiş, bunun nəticəsində respublikanın ən ucqar yaşayış məntəqə-

lərində belə elektron ATS-lər istifadəyə verilmişdir. Həmçinin Siyəzən-Dəvəçi-Quba-Samux fiberoptik magistralının tikintisi başa çatdırılmış, bu isə öz növbəsində Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsinə, respublikanın optik şəbəkəsinin yüklənmə qabiliyyətini artırılmasına xidmət edir. Respublikada Dünya bankının dəstəyi ilə həyata keçirilən “Maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi” layihəsi uğurla həyata keçirilmiş, ölkəmizdə bank-maliyyə xidmətləri sahəsində yeni mərhələ başlamışdır. 2010-cu ildə Bakıda, Sumqayıtda, Abşeron yarımadasında, Gəncədə, eyni zamanda Lerik rayonu və ətraf ərazilərdə rəqamsal televiziya yayımları təşkil olunmuş, respublika ərazisinin 50%-ni rəqəmsal yayımlar əhatə etməkdədir.

Elektron imza infrastrukturunun yaradılması istiqamətində də işlər görülməkdədir. Eyni zamanda Heydər Əliyev Fondu Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə birlikdə Naxçıvan və Gəncədə gözdən əlil və şikəstlər üçün regional informasiya texnologiyaları mərkəzləri yaradılmışdır. Deyilənlərlə yanaşı 2012-2013-cü illərdə ilk milli telekommunikasiya peykinin orbitə buraxılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bununla əlaqədar orbital mövqeyin istismarı, orbitə buraxılacaq peykin istehsalı üçün müqavilələr bağlanmışdır.

Təhsil sisteminin 2008-2012-ci illərdə informasiyalaşdırılması Dövlət Proqramına müvafiq olaraq 2010-cu ildə “Xalq kompyuteri (bilgisayar)” layihəsinin yeni mərhələsinə başlanıldı, layihədə orta təhsil və ali məktəblərin 10.000-dən artıq müəllimi, şagird və tələbələrini imtiyazlı şərtlərlə kompyuter və lisenziyalı proqram təchizatı ilə təmin olunmaq imkanı əldə etdilər. Görülmüş işlər nəticəsində respublikada hər 100 nəfərdən 14 nəfər kompyuter sahibi, 45 nəfər internet resurslarının istifadəçisi, 12 nəfər isə geniş internet şəbəkəsinin istifadəçisi olmuşdur.

“Elektron Azərbaycan” Dövlət layihəsinin həyata keçirilməsi davam edir. Bu proqramda bütün idarə etmə proseslərinin ölkə hüdudlarında avtomatlaşdırılması, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Sənədlərin elektron mübadiləsi bu sənədlərin hazırlığına tələb olunan vaxta və əmək məsrəflərinə qənaət edilməsinə imkan yaradır, idarə etmə qərarlarının qəbul edilməsini asanlaşdırır, nizam-intizamın yüksəldilməsinə və nəzarət mexaniz-

minin sadələşdirilməsinə səbəb olur, əhaliyə xidmətlərin göstərilməsində operativliyi təmin edir, dövlət idarələri və təşkilatlar arasında əlaqələrin yaradılmasını sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin 2004-cü il 21 avqust və 2008-ci il 10 iyun tarixli fərmanları, 2005-ci il 22 oktyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş, 2005-2008-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafının Dövlət Proqramı (“Elektron Azərbaycan”) İKT-nin geniş tətbiqinə, informasiya texnologiyalarının regionlarda yayılmasına, ölkədə rabitə sisteminin inkişafına şərait yaratmışdır.

AR DSK-nın məlumatlarına görə, 2004-2013-cü illərdə ölkədə İKT sektorunun həcmi 6 dəfə artmışdır. 2013-cü ildə bu sektorun gəlirlərinin məbləği 1,632 mlrd. dollar təşkil etmişdir[11, s.129]. 2004-2013-cü illər ərzində həmin sektora qoyulmuş investisiyaların həcmi təxminən 3,7 mlrd dollar olmuşdur ki, bunun da 21%-ni xaricdən cəlb olunmuş investisiyalar təşkil edir. 2013-cü il ərzində İKT, informasiya və poçt sektoruna 202,2 milyon manat investisiya qoyulmuşdur[11, s.130]. Bütövlükdə İKT sektoru üzrə məhsul buraxılışının orta illik həcmi tədqiq olunan dövrdə 25-30 faiz civarındadır ki, bu da dünya üzrə müvafiq orta göstəricidən 2,5 dəfə çoxdur. İnformasiya texnologiyaları sferası üzrə buraxılış həcmi və ixracın həcmi 4 dəfə artmışdır. Təxmini hesablamalara görə, 2007-2013-ci illər ərzində 700-ə yaxın informasiya-texnologiya şirkəti Azərbaycanın və regionun müvafiq bazarlarının iştirakçısı olmuşdur.

Bununla yanaşı, ölkə üzrə telekommunikasiya infrastrukturunu tamamilə rəqəmsal texnologiyalara keçirilmişdir. Artıq 2008-ci ildə bütün yaşayış məntəqələri tam telefonlaşdırılmış, 2011-ci ildə isə telefon stansiyaları bütünlüklə rəqəmsal texnologiyalara keçirilmişdir. Ölkədə standart 7 rəqəmli telefon nömrələri tətbiq edilmişdir. Qeyd olunan istiqamət üzrə Azərbaycan MDB ölkələri arasında birinci yeri tutur.

Hazırda GSM texnologiyaları üç və SDMA tipli bir mobil operatorun fəaliyyəti nəticəsində mobil rabitə ölkənin bütün ərazisini əhatə edir. 2011-ci ildən etibarən bütün GSM operatorları 3G xidmətlərindən fəal istifadə etməyə başlamışlar. Bununla

yanaşı, ən müasir 4 G və LTE texnologiyalarının tətbiqi üzrə də müvafiq işlər görülməkdədir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 2004-2013-cü illərdə internet şəbəkəsində beynəlxalq qoşulmaların həcmi təxminən 200 dəfədən artmış, onun qiymətləri isə 50 dəfədən çox azalmışdır. Onu da qeyd edək ki, 2000-ci ildən internet xidmətləri lisenziyalaşdırılmayan fəaliyyət növü kimi çıxış etdiyinə görə, hazırda ölkədə 40-dan çox internet-provayder fəaliyyət göstərir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, hazırda Azərbaycan əhalisinin ümumi sayının 70%-ə qədəri internetdən istifadə edir. Bunların yarısı isə genişzolaqlı internet xidmətlərinin istifadəçiləridir.

Azərbaycanda idarəetməni təkmilləşdirmək və informasiya xidmətinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif avtomatlaşdırma sistemləri yaradılmışdır. Belə sistemlərdən biri də “ELM və innovasiya” avtomatlaşdırılmış informasiya-analitik sistemidir. Bu sistemə inteqrasiya olunan məlumat toplusu ilə yanaşı layihənin maliyyə parametrləri daxil edilir. İlk informasiya əsasında burada innovasiya layihələrinin elmi-texniki ekspertizası və əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, innovasiya layihələri üzrə illik bülletenlər hazırlanmış, innovasiya layihələrinin marketing tədqiqi həyata keçirilmiş, innovasiya layihələrinin ötürülməsi və tətbiqi reallaşdırılmış, elmi-kadr potensialı müəyyən edilmişdir [65, s. 11-12].

Azərbaycan hökuməti İKT sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində aşağıdakı prioritetlərə üstünlük verir:

- kosmik sənayenin inkişafı, yüksək sürətli internetdən istifadə imkanı, İKT sektorunun rəqabət qabiliyyəti və ixrac tutumu;
- ölkənin bütün yaşayış məntəqələrini, habelə evləri və mənzilləri optiklifli rabitə vasitələri ilə əhatə edən genişzolaqlı xidmətlərin inkişaf etmiş müasir şəbəkə infrastrukturunu (yüksək sürətli internetdən istifadə). Bu, dövlət idarəçilik sistemində informasiyadan yararlanmağa, biznes fəaliyyəti və xidmətlər göstərilməsi üçün müasir texnologiyaların üstünlüklərindən tam istifadə etməyə imkan yaradacaqdır;
- milli telekommunikasiya peyklərinin buraxılması. Bu ölkənin İKT

sektorunun möhkəmlənməsi, onun xidmətlər ixracı üçün sərhədlərinin genişlənməsi baxımından yeni imkanlar yaradacaqdır;

- rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü İKT sektorunun yaradılması. Bu məqsədlə hökumət müxtəlif stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edir. Hesab olunur ki, qlobal və regional İKT bazarlarına çıxmağın mümkün yollarından biri elektron mallar və xidmətlər ixracıdır [58, s.13]. Bu məsələnin həll olunması üçün yaxın 5-10 ildə “Regional innovasiya zonası” layihəsinin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.
- informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. Bu əsasən, İKT infrastrukturuna, o cümlədən də onun “Elektron hökumət”, “Elektron kommertiya”, “Elektron bankinq” kimi tətbiqlərinə, müxtəlif təyinatlı sahəvi informasiya sistemlərinə, eləcə də bütövlükdə informasiya cəmiyyətinə şamil edilir. Təhlükəsizliyin mühüm şərti kimi respublikamızda dünyanın ən məşhur mərkəzlərinin analoqu olan Kompyuter İnsidentlərinə Reaksiya Mərkəzinin (CERT) yaradılması məqsədəuyğun sayılır.
- informasiya xidmətləri göstərilməsi və informasiya axınlarının tranziti üzrə potensialın reallaşdırılması. Bu, regional miqyasda ölkənin İKT sektorunun fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün perspektiv istiqamət sayılır. “Trans-Avroasiya Super İnformasiya Magistralı” layihəsi, “Avropa-Yaxın Şərq” informasiya layihəsi, “İnternet-exchange” beynəlxalq kommertiya mərkəzi, “Telehouse” telekommunikasiya mərkəzi, “Microsoft” şirkətinin regional hesablama mərkəzi və s. belə layihələrdəndir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, İKT-nin inkişafına yatırılan investisiyalar sənayenin inkişafına vəsait qoyuluşundan daha çox gəlir gətirir. Ekspertlərin hesablamalarına görə, 2020-2025-ci illərdə Azərbaycanda İKT sektorunun gəlirləri neft gəlirləri səviyyəsinə çata bilər. Bu bir tərəfdən, ölkədə kreativ iqtisadiyyatın inkişafının səmərəli vasitəsi, digər tərəfdən isə, yaradıcı fəaliyyətə qabil insanların formalaşması üçün əsas ola bilər.

İranda İT inkişafı üçün lazım olan strukturlar dünya və inkişaf etmiş ölkələr

səviyyəsində olmasa da, son illərdə bu sahənin inkişafı üçün müsbət irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Dünya iqtisadiyyatına aid olan statistik məlumatlara görə İranda yerli telefonun xüsusi çəkisi 34,8%-dir. Bu məlumatın göstəricilərinə görə, İran dünya üzrə 136 ölkələrin içində 36-cı ölkə olmuşdur ki, bu mövqə münasib və yuxarı bir səviyyədir. Ancaq mobil telefonlar baxımından İranda vəziyyət bundan da yüksəkdir. Aparılan tədqiqatların məlumatlarına görə, İranda mobil telefonların istifadə səviyyəsi 70,8 %-dir ki, dünya üzrə 139 ölkə arasında bu təminat səviyyəsi 95-ci sırada olmuşdur. Bu məlumatlara görə İran Orta Şərqdə 9-cu ölkədir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, rabitə imkanlarının genişləndirilməsi üçün İranda müvafiq dövlət strategiyası həyata keçirilərək və birinci operator irancel və kənd əhaliləri üçün müxtəlif mobil telefon operatorları hal-hazırda fəaldır və üçüncü operator da yaxın gələcəkdə fəaliyyətə başlayacaqdır [89, 90].

Bu qeyd olunanlara əsasən belə demək olar ki, İranda internet və informasiya texnologiyalarının inkişafı üçün müxtəlif strukturlar və münasib şərait mövcuddur, ancaq bir tərəfdən İrana qarşı blokadalar və qadağalar və digər tərəfdən İranın daxili internet şəbəkələrinin və xətlərinin nəzarətdə saxlanması, İranda internet və İT-nin inkişafının qarşısında böyük maneələr törətmişdirlər.

Azərbaycan cavan müstəqil bir dövlət və həmçinin müharibə şəraitində olsa da, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində müsbət irəliləyişlərə istiqamət götürmüşdür. Rabitə imkanlarının genişləndirilməsi, İT sahəsindən istifadə etmək imkanları, o cümlədən yerli telefon, mobil telefonu və internet sahələrində, müəyyən və müsbət işlər görülmüşdür. Statistikanın və tədqiqatların nəticələrinə görə Azərbaycanda İT sahələri neft sahələrindən sonra ən dinamik və inkişaf edən istiqamətlərdən biri olmuşdur. Statistikanın göstəricilərinin təhlilinə görə Azərbaycanda rabitə sahəsinin ÜDM-dəki payı 2-2,3%-dir (əlbəttə bu çəki inkişaf etmiş ölkələrdə təxminən 7% - dir). Azərbaycanda son illərdə İT sahələrində ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmi 500 milyon ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bunun da 70%-i xarici investisiyaya aiddir [6, 5]. Bunların nəticəsində Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən yeni müəssisələr yaranmışdır. Mobil telefonu operatorları, o cümlədən azercel, bakcel və

sabit telefonlar sahəsində Azərbaycan evrotel, katel, ultel xidmətlər göstərərək, yeni imkanları əhalinin istifadəsi üçün yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmış və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri aydınca göstərir ki, İT- dən geniş və münasib qaydada istifadə etmək ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Malaziya ölkələrin sosial-iqtisadi və iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafına çox kömək etmişdir.

II FƏSİL. İRAN İSLAM VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKALARININ REGIONAL DÖVLƏTLƏRLƏ İQTİSADI-TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI VƏ ONLAR ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN MÖVCUD İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İran İslam Respublikasının müasir iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi əlaqələrin inkişaf təmayülləri

İran İslam Respublikası Asiya qitəsinin orta şərq ərazisində yerləşmişdir. Bu ölkənin 1648195 km² ərazisi vardır. İranın Statistika Mərkəzinin 2012-ci ildə yaydığı statistikaya əsasən İran ölkəsinin 73 mln nəfər əhalisi vardır. İranın Statistika Mərkəzinin, həm də Dünya Bankının 2009-cu ildə yaydıqları statistikaya görə, 2009-cu ildə İranda ÜDM-nin həcmi, 331 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur ki, hər nəfər adam başına 4530 dollar ümumi daxili məhsul düşmüşdür. Bu rəqəmlər sıra ilə 2011-ci ildə 6360 və 2012-ci ildə 7211ABŞ dolları olmuşdur.

İran ölkəsi dünyanın, daha doğrusu Asiya qitəsinin cənub-qərbində yerləşən böyük ölkələrdən biri kimi, dünyada zəngin yeraltı sərvətlər, xüsusən neft və gaz yataqlarına malik olan ölkələrdən hesab olunur. 157.300 (mb) neft yatağı və 33.780 (billion.s.cum) qaz xəzinəsi vardır. Bu rəqəmlərlə neft yatağı nöqtəyə nəzərindən dünyada üçüncü, qaz xəzinələri baxımından isə dünyada ikinci yerdə yerləşibdir. İran orta şərqdə və dünyanın üç böyük və önəmli qitəsi, yəni Avropa, Asiya həm də Afrika Qitələrinin kəsişməsində yerləşmişdir. Cənub tərəfdən dəniz və körfəzlər vasitəsi ilə beynəlxalq su yollarına, okeanlara azad çıxış imkanları vardır. Şimal tərəfdən isə Xəzər dənizi vasitəsi ilə Avropa ölkələrinə çıxışı vardır. İran ölkəsinin dünyanın üç mühüm qitələrinin qovuşuğunda yerləşməsi bu ölkəni şimal-cənub dəhlizinə çevirmiş və bu ölkəyə iqtisadi, siyasi, ticarət və tranzit imkanları baxımından çox önəmli və strateji şəraiti təmin etmişdir.

Bunlarla yanaşı, bu ölkə təbii-iqlim və hava şəraitinə də malikdir ki, bu ölkənin hündürlüklərlə əhatə olması və relyef məsafəsinin genişliyi ölkəni il boyu kənd təsərrüfatı istehsalı üçün bahar şəraitinə çevirmişdir. Buna görədir ki İranın şimal və

qərb ərazilərində qış və boran-qar hakim olan zaman, cənub ərazilərində bahar şəraiti hakim olaraq əkinçilik işləri aparılır. Bu şəraitlər səbəb olur ki, bu ölkədə ilin hər bir zamanında əkinçilik məhsulları istehsal olunsun və ölkədə ilin 12 ayında təzə əkinçilik məhsulları, yaxud təzə meyvə-tərəvəzlər bazara çıxarılsın. İranın belə bir strateji mövqeyi istehsalatın və ixracatın genişlənməsinə və o cümlədən Azərbaycana və digər qonşu ölkələrə təzə əkinçilik məhsulları və meyvə və tərəvəzləri ixrac etməyə imkan verir.

Ancaq İran İslam Respublikasının siyasi-iqtisadi və ticarət siyasətlərini araşdıranda görünür ki, İran siyasətçilərinin daxili iqtisadiyyata həddindən artıq önəm vermək məqsədilə, xarici iqtisadiyyatın və xarici ticarətin önəmini yaddan çıxarmışdılar. Yəni daxili baxışlı iqtisadi siyasətlər, İran iqtisadiyyatının şəraitinə uyğun olmayan idxal siyasətləri, İranın islam inqilabından sonra özəlliklə sonuncu on illiklərdə İran iqtisadiyyatını beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafından geridə qalmasına şərait yaratmışdır. Bu geri qalma İranın xarici ticarət sisteminin dünyadan təcrid olunmasına və o səbəbdən də İran dövlətindən beynəlxalq bazarlardan öz payını kəsb edə bilməməsinə və beynəlxalq bazarlarda iştirakının zəiflətməsinə səbəb olmuşdur. Bu şəraitlər digər şəraitlər ilə yanaşı, İranın istehsal müəssisələrinin beynəlxalq tələbata və istehsal usullarına uyğunlaşa bilməməsinə, yaxud globallaşa bilməməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də dünyanın ticarət bazarlarından geri qalaraq, bu bazarlarda an azından əhalisi nisbətində, özünə aid olan payını qazana bilməməsinə gətirib çıxarmışdır [20].

Bu səbəblərdən də İran iqtisadiyyatı beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranan fürsətlərdən öz inkişafı üçün, həm də xalqının məişətinin yaxşılaşması üçün kifayət qədər bəhrələnmə bilməmişdir. Buna görə də İran dövləti və xalqı iqtisadiyyatın xarici ticarət və sənaye sektorlarında mövcud olan potensiallardan ölkə inkişafında istifadə edə bilməmişlər.

Qeyd edək ki, Beynəlxalq Statistika təşkilatının verdiyi informasiyalara görə, 1990-1996-cı illər arasında dünyanın xarici ticarətinin həcmi 6897 milyard ABŞ dollarından, 10666,8 milyard ABŞ dollarına qədər çoxalmışdır ki, bu da 54% artım deməkdir. Eyni zamanda İranın xarici ticarətinin həcmi 35208 milyon ABŞ

dollarından 35644 milyon ABŞ dollarına qədər çoxalmışdır ki, bu da təqribən 1,2 faiz artım deməkdir. Bu rəqəm dünya ticarətinin 54,7 faiz inkişafı ilə müqayisə olunacaq bir rəqəm deyildir. Əlbəttə bu arzuolunmaz fasilə və geriləmələr İranın zamanındakı iqtisadi və ticarət siyasətlərindən sonra, başqa amillər və səbəblərdən də asılı olmuşdur. Bunun da əsas səbəbi İranın İslami inqilabi və ona məxsus olan şəraitlər, sənayə və fabriklərin müsadirə olunması, sahibkarlar və tacirlərin mühacirət etməkləri və 1970-ci ildə baş verən 8 illik İran-İraq müharibəsi, onun siyasi, iqtisadi, ictimai və xarici ticarət sahələrində qoyduğu mənfi təsirləri və beynəlxalq aləmdə İranın əleyhinə olan qadagalardan ibarət olmuşdur.

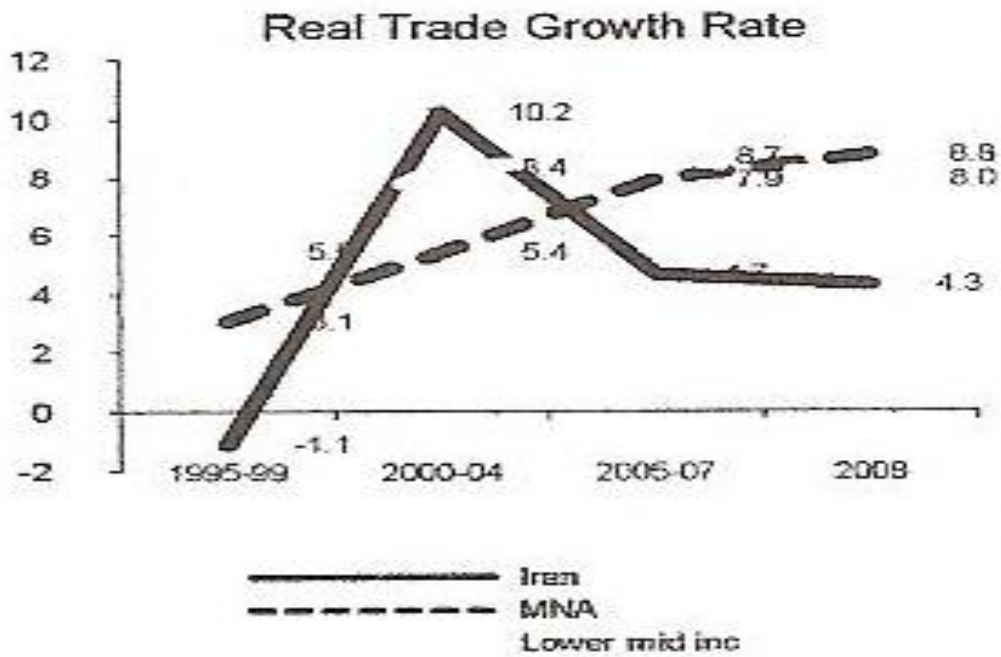
İranın ticarət fəaliyyətlərində geri qalmasını göstərmək üçün aşağıda təqdim olunan informasiyalara nəzər salmaq lazımdır. İran İslam Respublikasının mərkəzi bankının, həmçinin dünya bankının 2009/10 ildə verdiyi açıqlamaya əsasən, İranın xarici ticarət sahəsində malların və xidmətlərin real həcmi 1995-1999-cü illər arasında 1,1%, 2000-2004-cü illər arasında 10,2 faiz və 2005-2008-ci illər arasında 4,7% olmuşdur. Dünya bankının yaydığı statistik məlumatlara əsasən İranın xarici ticarət sahəsində 1995 -2008 ci illər arasında real dəyişikliyi aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur [52,82].

Cədvəl 2.1

İranın xarici ticarətinin real dinamikası (1995-2008)

İllər	1995-1999	2000-2004	2005-2008	Latest (2008)
Mallar və xidmətlərin ticarətində real inkişaf (%)	-1.1	10.2	4.7	4.3
İxrac	-2.1	3.7	3.9	0.8
İdxal	0.9	17.3	5.3	7
Mallar	-5.5	14.5	10.6	-0.1
Xidmətlər	-4.6	40.5	15.7	11.7
Mallar və xidmətlər üzrə ismi ənənə(%)	2.4	26.6	23	27
İxrac	5.5	29	26.7	29.8
İdxal	0.5	24.9	17.2	21.7

Mənbələr : world bank and unctad

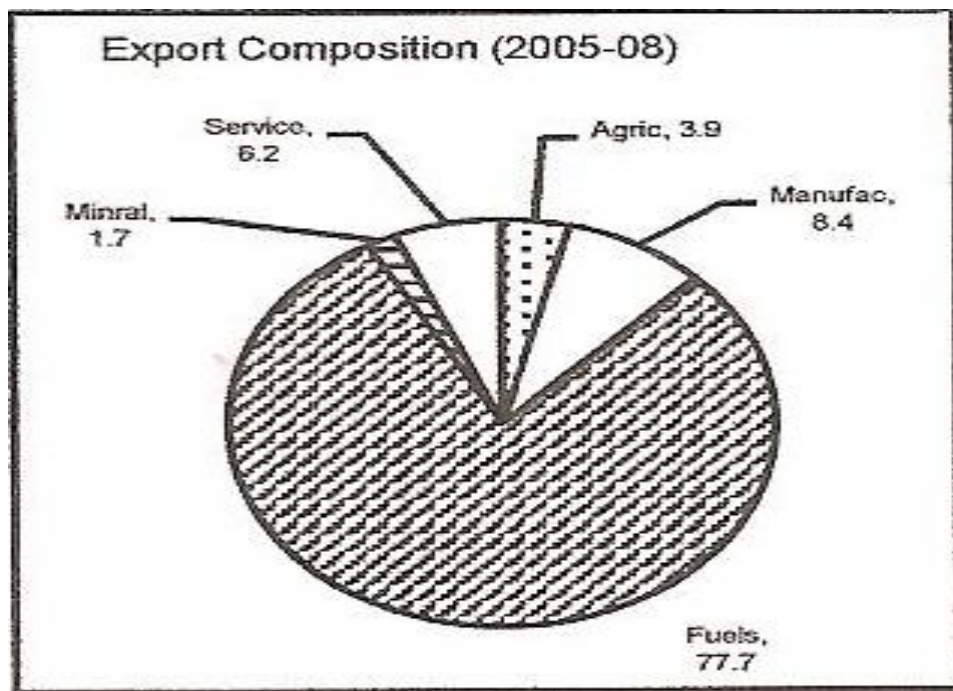

Qrafik 2.1 İrənin xarici ticarətinin real dinamikası

2.1-ci qrafikində gördüyümüz kimi İrənin 1995-1999-cü illər arasında əmtəə və xidmətlərin xarici ticarətinin dinamikası mənfi olsa da, zaman ötdükcə bu göstərici sürətlə çoxalıb və 10,2 faizə və sonra normallaşaraq 4,7 faizə çatmışdır . Ancaq ümumən qrafikada görüldüyü kimi, beynəlxalq ticarət səviyyəsindən aşağı olmuşdur. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş illərdə İrən dövləti xarici ticarətin inkişafında müəyyən irəliləyişə nail olsa da, iqtisadi şəraitlərdən asılı olaraq mümkün olduğu qədər müsbət nəticələrə baxmayaraq, heç bir zaman dünya ticarətində ciddi paya malik olmamışdır. Bu mənada ki, İrən əhalisinin xüsusi çəkisi dünya əhalisinin 1,115 faizini təşkil etsə də, ancaq İrən dövlətinin dünya ticarətindən kəsb etdiyi payı, enerji və yanacaq sektorunu nəzərə almaqla (ixrac və idxal) 0,7%, enerji və yanacaqları nəzərdə almırıqsa ixdalda 0,3% və ixracatda ən münasib şəraitdə 0,12% olmuşdur. Yəni belə demək olar ki, İrən dövləti dünya ticarətindən özünə aid olan payın ancaq 10-da birini qazana bilmişdir.

Cədvəl və qrafikdə göstərdiyimiz kimi, İrən dövlətinin xarici ticarətinin real inkişafı 1995-1999-cü illərdə mənfi olmuşdur. Bu vəziyyətin önəmli səbəbi İrənin ixracının azalması olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi neft və neft məhsullarının

qiyimətlərinin düşməsi olmuşdur. 2000-2004-cü illər arasında İranın xarici ticarəti yüksək şəraitə malik olaraq maksimum vəziyyətə çatmışdır. 2005-2008-ci illər arasında qrafikdə gördüyümüz kimi, xarici ticarətin inkişafı yenidən normallaşmışdır. Statistikanın göstəricilərinə görə İranın xarici ticarətinin məhsul adları üzrə inkişafı təqribən son hesabda azalmayaraq 1995-2008-ci illər arasında çoxalmışdır. Bu iqtisadi baxımdan belə demək olur ki, İranda bu müddətlər ərzində, yaxud eyni zamanda qiymətlərin yüksəlməsi şəraiti hakim olmuşdur. Həmin məlumatlara istinadən belə qənaətə gəlmək olar ki, 2005-2008-ci illər arasında İran ixracının 77,7 faizi neft və neftdən istehsal olunan məhsullardan ibarət olmuşdur, 1,7 faizi minerallar, 6,2 faizi xidmətlər, 3,9 faizi əkinçilik və 8,4 faizi sənaye istehsalatı məhsullarından ibarət olmuşdur.

Qrafik 2.2. İranın ixracatının ümumi strukturu

Mənbələr : world bank and unctad

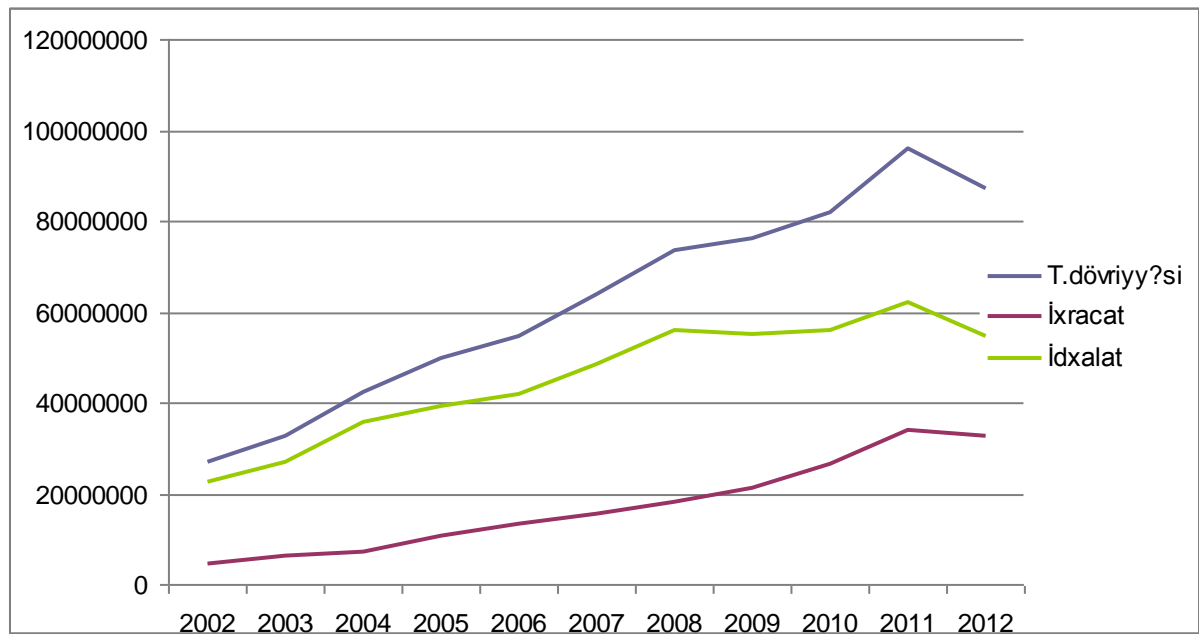
İranın xarici ticarətinin müasir vəziyyətini və keçmiş illər də daxil olmaqla nəzərdən keçirmək məqsədi ilə 2.2-ci cədvələ diqqət yetirək.

İranın xarici ticarət dövriyyəsi (ixracatda neft və yanacaq nəzərdə alınmamışdır), 1000 dollar

Ticarət dövriyyəsi İllər	Cəmi dollarla (ABŞ)	ənənəsi	İxracat həcmi (dollarla)	İdxalat həcmi	Balans
2002	26883618.2		4608428.8	22275189.4	-17666760.6
2003	32569899.2	21.16	5972161.7	26597737.5	-206255575.8
2004	42235855.4	29.68	6847302.5	35388552.9	-28541250.4
2005	49721875.9	17.7	10474293.7	39247582.2	-28773288.5
2006	54719558.3	10	12996912.1	41722646.2	-28725734.1
2007	63751097.1	16.5	15312277.3	48438819.8	-33126542.5
2008	73601274.2	15.45	17963584.9	55637689.3	-37674104.4
2009	76062770.4	3.35	21269951.5	54792818.9	-33522867.4
2010	81961167.6	7.76	26316292.1	55644875.5	-29328583.4
2011	95626831	16.68	33818641	61808190	-27989549
2012	87018087	-9	32567244	54450843	-21883599

Mənbələr; 1-İran gömrük komitəsinin hesabatı 2012 -ci ildə

2-İranın Mərkəzi Gömrük Komitəsinin illik statistika göstəriciləri (2002-2012)

Qrafik 2.3. İranın idxal və ixracının qrafiki 2002-2012-ci illər arasında (neft və neft istehsalatı ixracda nəzərdə alınmamışdır)

2.2-ci cədvəldə və ona aid olan 2.2-ci qrafikində göstərdiyimiz kimi, İranın xarici ticarətinin həcmi cəmi, həm də idxal və ixrac əməliyyatları 2002-2012-ci illərdə bir-birinə uyğun olaraq çoxalıb və təxminən son hesabda yüksək inkişaf etmişdir. 2.2-ci cədvəldə və qrafikdə göstərdiyimiz kimi idxalın həcmi İranın ixracı ilə müqaisədə çox olmuşdur. Bunun ən önəmli səbəbi neftin və neft istehsalının gəliri və qiymətlərinin beynəlxalq bazarlarda dəyşilməsi və son illərdə bu məhsulların qiymətlərinin çoxalması hesab olunur .

Cədvəldə və qrafikdə göstərdiyimiz kimi İran İslam Respublikasının idxal həcmi ixracının həcmilə müqayisədə, 4 dəfə daha çox olmuşdur, buna görə də İranın xarici ticarətinin balansı, həmişə yüksək səviyyədə mənfi olmuşdur ki, bu dəyişməni 2.2-ci qrafikdə aydınca göstərmişik (neft və yanacaq ixracı nəzərdə alınmadan). Bu dəyişmə İranın ixracının neçə dəfə çox olaraq 2002-2012-ci illər arasında ilbəlil çoxalmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi bu dəyişmə və xarici ticarətin mənfi balansı neftin və neftdən istehsal olunan malların gəliri ilə bağlı olan idxaldır. Bu azalma, yaxud uyğunsuzluqlar günbəgün çoxalmaqdadır. Yəni İran hələ də ağır vəziyyətdə neftin gəlirinə möhtacdır, yaxud bundan asılıdır və deyilənlərin əksinə, bu asılılıq ilbəlil çoxalmaqdadır. Cədvəldə və həmin cədvələ aid olan qrafikdə aydın görünür ki, İranın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, həm də idxal və ixracı 2010-cu ildən xeyli azalmağa başlamışdır. Buna əsas səbəb siyasi problemlər və İran İslam Respublikasının xarici ticarətinin qarşında həyata keçirilən birtərəfli həm də amansız qadağalar və embarqolar olmuşdur. Qrafik 2.3-ə baxarkən məlum olur ki, İranın xarici ticarətinə qarşı qoyulan qadağalar və embarqolar əvvəlcə İranın idxalının, sonra isə ixracının azalmasına səbəb olmuşdur. Onların azalmasından asılı olaraq İran İslam Respublikasının xarici ticarətinin həcmi də qeyd olunan zamandan bəri azalmağa başlamışdır. Həmçinin İranın Mərkəzi Gömrük Komitəsinin və Dünya Bankının verdiyi məlumatlara görə eyni dövrdə İranın böyük ticarət tərəfdaşları ortaq şəkildə aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

İxrac sahəsində Çin 19%, Yaponiya 15%, Türkiyə 7% və İtaliya 5% təşkil etmişdir. İdxal sahəsində isə, Çin 13%, Ərəb Əmirlikləri 10%, Almaniya 9%, Cənubi Koreya 6% və Rusiya 6% olmuşdur. İndi isə zaman ötdükcə bu nisbət və faizlər

dəyişərək, İranın bazarlarından Çin, İraq, Ərəb Əmirlikləri və Hindistanın bazarlarında paylarını çoxaltmışdır. 2010-cü ildə İranın ən böyük ticarət tərəfdaşları aşağıdakı cədvəllərdəki məlumatlarda öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.3

İranda ixracat üzrə 20 böyük ticarət tərəfdaşları (2010 -cu ildə)

İdxal Dövlətlər	Məhsulların həcmi (ton)	Məhsulların qiymətləri(1000 ABŞ dolları)	Payı (faiz)
Çin	23783367	4433232	17.67
İraq	7563848	3970533	15.83
B.Ərəbi Əmirlikləri	5553694	3450645	13.75
Hindistan	4566129	1659063	6.61
Əfqanıstan	1194157	1096096	4.37
Türkiyə	671884	882624	3.52
Pakistan	906624	505314	2.01
Yaponiya	800149	503868	2.01
Belcika	518785	497396	1.98
Koreya	852356	487433	1.94
Endoneziya	736356	486800	1.94
Tayvanda	656581	445730	1.78
Honk-Konk	71275	438397	1.75
Suriya	54813	399626	1.59
Azərbaycan	1324298	381094	1.52
Türkmənistan	1261460	375436	1.5
İtaliya	326457	362583	1.45
Almaniya	74280	360789	1.44
Filippin	452939	322859	1.29
Rusiya	214257	309600	1.23

Mənbələr: 1-İranda mərkəzi gömrük Komitəsinin məlumatları
2- gömrük və ticarət məəcəsi, n. 21-2010

2.3-cü cədvəldən gördüyümüz kimi, İran İslam Respublikasının ixracının 85 faizdən çoxunu (85,12 faiz) adları qeyd olunan ölkələrə ixracı təşkil vermişdir. Yəni İranın ixracı üçün məqsəd olan bazarlar sadəcə bunlardan ibarətdir və İranın ixracının üstünlüyü və inkişafı bu qeyd olan bazarların şəraitindən asılıdır. Həmçinin İran İslam Respublikasının ixracının təxminən yarısı ilk sırada yerləşən üç ölkəyə, yəni Çin, İraq və B.Ərəb Əmirliyinə aid olan ixrac təşkil etmişdir. Qalan 50 faizi isə bütün

dünyanın başqa ölkələrinə aid olmuşdur. Yəni İrandan ixrac olunan məhsulların ciddi müştəriləri az sayda və müəyyən ölkələrdən ibarətdir və ixrac üzrə əsas ticarət tərəfdaşları Çin, İraq, B.Ə Əmirlikləri, Hindistan, Əfqanıstan və Pakistandan ibarət olmuşdur. Bunu belə izah etmək olar ki İranın ixracının 85.12 faizini 2.3-cü cədvəldə adları qeyd olunan ölkələrin bazarlarına ixrac olunan mallar təşkil etmişdir və 14.88 faizini isə bütün digər ölkələrə ixrac təşkil etmişdir. İdxal sahəsində də İran İslam Respublikası eyni mövqelərə malikdir. Belə ki, İranın idxalının təxminən 50 faizi 2.4-cü cədvəlin əvvələrində yerləşmiş uç ölkədən, yəni B.Ərəb Əmirlikləri, Çin və Almaniyadan idxal olunan mallar təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki İranın idxalı ixracından da daha çox müəyyən ölkələrin bazarlarına bağlıdır. Belə ki, İran İslam Respublikasının idxalının üstün inkişafı bu qeyd olunan ölkələrin bazarlarının şəraitindən asılıdır.

Cədvəl 2.4

İranın idxal üzrə böyük ticarət tərəfdaşları (2010-cu ildə)

İdxal Dövlətlər	Məhsulların həcmi (ton)	Məhsulların qiymətləri(1000 ABŞ dolları)	Xüsusi çəkisi(faiz)
B.Ərəbi Əmirliyi	19925.4	19780452	32.01
Çin	2957.3	5518785	8.93
Almaniya	1970.4	4269213	6.91
Koreya	2402.8	3633410	5.88
Suvis	3479.7	3399097	5.5
Türkiyə	1511	3386235	5.48
Fransa	232.3	1947076	3.15
İtaliya	247	1757701	2.84
Hindistan	1898.6	1752533	2.84
Yaponiya	319	1518376	2.46
Sənqapur	1851.2	1379117	2.23
Hollandiya	1580.4	1130612	1.83
Russiya	819.8	1014289	1.64
İngiltərə	1468.7	966647	1.56
Sued	121	853106	1.38
Otriş	803.1	739064	1.2
Belçika	375	605192	0.98
Brezil	341	595038	0.96
Maleziya	432.4	528855	0.86

Mənbələr : İranın mərkəzə gömrük boltəni. 2010 2- gömrük və ticarət məcəlləsi, n. 21-2010

2.4-cü cədvəldən görüldüğü kimi, İranın idxalının 1/3-i yaxud üçdə- birindən çoxu, yəni təxminən 32 faizi sadəcə B.Ə. Əmirlikləri, yaxud Dübaydan asılı olmuşdur. 2.3-cü və 2.4-cü cədvəllərdən aydın görünür ki, İranın ixrac üzrə ən böyük ticarət tərəfdaşları ardıcıl olaraq Çin, İraq, B.Ə. Əmirlikləri, Hindistan və Əfqanıstan olsa da, ancaq idxal üzrə bu sıra dəyşərək B.Ə.Əmirliyi, Çin, Almaniya, Cənubi Koraya və Suvis ölkələrinə çevrilmişdir. Əlbəttə, əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, İranın idxalının 32 faizi Dübaydan olsa da, bu mallar sırf o ölkədə istehsal olunan mallara aid deyil, bəlkə Dübaydan idxal olanunan məhsulların çox hisəsini başqa ölkələrin istehsalları təşkil etmişdir, sadəcə Dübayın münasib coğrafi və strateji mövqeyinə görə, həm də İranın siyasi şəraitlərinə görə və onun əleyhinə olan qadağaların səbəbindən, İran bu malları Dübay vasitəsi ilə idxal etməyə məcbur olmuşdur.

Burdan da belə qənaətə gəlmək olar ki, İranın dünyanın 160-dan çox ölkəsi ilə xarici iqtisadi və ticarət əlaqəsi olsa da, ancaq bu ölkənin xarici ticarətinin təxminən 70 faizi 10 ölkə ilə və qalan 30 faizi dünyanın bütün başqa ölkələri ilə olmuşdur. Əlbəttə izah etmək lazımdır ki İranın xarici ticarətinin seyri və şəraiti keçmiş zamanlardan belə olmamışdır. Biz bunu yeri gəldikcə təhlil edəcəyik və statistik məlumatlar vasitəsi ilə göstərəcəyik ki, İran İslam Respublikasının zamanında, həm ixrac, həm də ixrac üzrə ən böyük ticari tərəfdaşları Asiya qitəsindən yox, Avropa və Amerika qitələrindən, həmçinin inkişaf etmiş ölkələri olmuşdur. Dünyada hakim olan zülmkarlıq siyasətlərindən, həmçinin İran İslam Respublikasının belə bir siyasətlərə qarşı xarici siyasətindən asılı olaraq onun xarici ticarətinin şəraiti indiki şəraitə sarı yönəlmişdir.

İndi isə bu məsələyə xüsusi baxmaq üçün və İranın xarici ticarət tendensiyaları, ticarət tərəfdaşları və onların bu tərəfdaşlıqda tutduqları mövqe ilə tanış olaq (Cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

İxracat üzrə İranın böyük tərəfdaşları (2002-2012 illər arasında, mln ABŞ dolları-neft və neft istehsalatı nəzərdə alınmamışdır)

İllər Ölkələr	2002			2004			2005			2006			2007			2009			2011			2012		
	Həcmi	Faizi	Yeri	Həcmi	Faizi	Yeri	Həcmi	Faizi	yeri	Həcmi	faizi	yeri	Həcmi	faizi	yeri	Həcmi	Faizi	Yeri	Həcmi	Faizi	Yeri	Həcmi	Faizi	Yeri
B.Ə,Əmiliyi	754	16	1	1226	18	1	1545	15	1	1728	13.3	1	2166	14.2	1	2934.3	13.7	2	4509	13.3	3	4210.1	13	3
Almaniya	289	6.3	2	326	4.8	5	356	3.4	8	359	2.76	9	373.9	2.44	10	349.3	1.6	14	415.1	1.2	14	356	1	13
Azərbaycan	250	5.4	3	256	3.7	8	331	3.2	9	371	2.9	8	350	2.29	12	373.8	1.8	10	464.4	1.4	12	503.8	1.5	9
Yaponiya	237	5.1	4	343	5	4	539	5.1	4	664	5.1	5	926.8	6.1	4	360	1.7	12	512.3	1.5	11	47.6	0.15	25
İraq	218	4.7	5	719	11	2	1224	12	2	1719	13.2	2	1842.4	12.3	2	4560	21.4	1	5179.4	15.3	2	4337.1	13.3	2
Çin	198	4.3	6	266	3.9	7	529	5.1	5	1053	8.1	3	1243.5	8.12	3	3125.8	1.5	16	5557.4	16.4	1	5513.2	17	1
Hindistan	189	4.1	7	473	6.9	3	764	7.3	3	817	6.44	4	837.5	5.5	5	1264.5	6	3	2759.9	8.2	4	2622.8	8	5
İtaliya	157	3.4	8	309	4.5	6	246	2.4	13	645	4.97	6	522.2	3.41	9	435.9	2	7	249.9	0.7	18	199.5	0.6	16
Afqanıstan	150	3.3	9	222	3.2	10	479	4.8	6	516	3.97	7	542.9	3.6	8	1047	5	5	2253	6.7	5	2901.8	8.9	4
Pakistan	142	3.1	10	132	1.9	16	295	2.8	10	312	2.4	12	273.6	1.8	17	435	2	8	659.5	2	9	742	2.3	8
Kuveyt	135	2.9	11	179	2.6	11	453	4.3	7	279	2.14	14	318.5	2.08	14	138	0.6	20	134.8	0.4	22	95.4	0.3	22
Abş	132	2.9	12	101	1.5	21	105	1	25	116	0.9	24	87.9	0.6	29	95	0.4		1.04	0	25	1.4	0	26
Türkiyə	103	2.2	13	128	1.9	18	205	1.9	15	326	2.51	11	565.7	3.7	6	593	2.8	6	1431.1	4.2	6	1477.7	4.5	6
İspaniya	99	2.2	14	160	2.3	12	144	1.4	19	161	1.28	19	234	1.53	19	46.9	0.2	25	171	0.5	21	165.4	0.5	17
S.Ərəbistan	93.4	2	15	236	3.5	9	257	2.5	11	351	2.7	10	310.5	2.03	15	1072.3	5	4	107.6	0.3	24	115.1	0.35	21
Türkmənistan	88.4	1.9	16	94.3	1.4	23	141	1.4	20	144	1.1	21	189	1.23	23	357.8	1.7	13	532.4	1.6	10	749.2	2.3	7
Ruseya	73.2	1.6	17	144	2.1	14	184	1.6	17	289	2.22	13	367.2	2.4	11	333.1	1.6	15	370.8	1.1	16	498.2	1.5	10
Üzbəkistan	69.6	1.5	18	71	1	26	70.1	0.7	30	67.7	0.5	33	58.8	0.4	34	66	0.3	23	176.3	0.5	20	91.4	0.3	24
Sənqapür	65.7	1.4	19	33.9	0.5	32	110	1.1	24	91	0.7	28	52	0.34	37	111.2	0.5	21	1371.4	4	7	92.3	0.3	23
Honk-Konk	64	1.4	20	111	1.6	20	231	2.2	14	219	1.68	17	291.7	1.9	16	200.1	0.9	17	301	0.9	16	436	1.3	11
Suriya	62.9	1.4	21	116	1.7	19	186	1.8	16	237	1.8	15	330.2	2.16	13	379	1.8	9	373	1.1	15	160.7	0.5	18
Ermənistan	61.7	1.3	22	149	2.2	13	163	1.6	18	149	1.2	20	114.12	0.75	26	104.1	0.5	22	107.7	0.3	23	121.9	0.4	20
Tacikistan	61	1.3	23	72	1	25	110	1.1	23	129	1	22	170.5	1.11	24	163.5	0.8	19	195	0.6	19	263.2	0.8	14
Tayvan	60.7	1.3	24	97	1.4	22	96.4	0.9	26	126	0.97	23	205.3	1.34	22	184.4	0.9	18	439.3	1.3	13	250.6	0.77	15
İndoneziya	58	1.3	25	87	1.3	24	90.9	0.9	27	103	0.8	26	205.8	1.34	21	368.1	1.7	11	1125.6	3.3	8	400	1.2	12
Qəzzqistan	50.8	1.1	26	38	0.5	30	56.8	0.5	33	72.6	0.56	31	78.7	0.5	32	57.8	0.3	24	84.5	0.2	24	135	0.4	19

Mənbələr: İran gömrüyünün bülleteni və tədqiqatçının topladıqlarında. Tehranın bazərgani və sənaye otağı www.tccim.ir

Hal-hazırda İran İslam Respublikasının təxminən dünyanın bütün ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələri vardır. İran gömrük Təşkilatının 2010-cu ildə yaydığı informasiya məlumatlarına görə, bu ölkə 2002-2007-ci illər ərzində dünyanın 160 ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi quraraq, onlara məhsul ixrac edib və yaxud onlardan idxal etmişdir [35].

İran İslam Respublikası yaxın və uzaq xarici ölkələr ilə, o cümlədən Azərbaycan Rusiyaya, Türkiyədən Avstraliyaya və Hindistandan Güney və Quzey Amerikaya və s. ölkələrə xarici ticarət əlaqələrini və yaxud iqtisadi əlaqələrini genişləndirmişdir. Geniş ticarət əlaqəsi bu mənədədir ki, İran dövləti bu geniş bazarlardan əmtəə və ya xidmətlər almış və ya satmışdır. Yəni bunlar bu bazarları tanımışlar və iqtisadi - ticarət əlaqələri qurmuşlar. Bu geniş tanışlıq və geniş iqtisadi münasibətlər və xarici ticarət əlaqələri bütün uzaq, yaxın, müxtəlif və olduqca fərqli siyasi, ictimai, iqtisadi, ticarət və iqlim şəraitlərinə malik olan bazarlarla İranın ticarət sahəsində və xarici ticarətinin inkişafı üzrə böyük potensiala və imkanlara malik olduğunu göstərir. İran siyasətçiləri ölkə münasibətlərini bu münasib şərait və potensiallardan bəhrələndirə bilsələr, ölkənin iqtisadi, ticarət, hətta siyasi inkişaf səviyyəsinə güclü və səmərəli təsir göstərə bilər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu özəl şəraitin bir neçə səbəbi vardır. O cümlədən iqlim şəraiti, zəngin yeraltı sərvətləri (neft, qaz və mədənlər), strateji mövqeyi, azad sulara və okeanlara çıxışının olması və istifadə imkanları və həmçinin, dünyanın üç böyük və önəmli qitələrinin tranzit məkanlarında yerləşməsi və digər şəraitlərdən ibarətdir. 2.5-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi, yeni keçmiş illərdə B.Ə.Ə (Dubay) İranın ən böyük ixrac bazarına çevrilmişdir. 2002-2012-ci illər arasında Dubay bazarının payı və ya xüsusi çəkisi İran ixracında azalıb-çoxalsa da, hər halda bu bazar İran ixracının ən azı 15 faizini təşkil edir. Elə ona görə də 2.5-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi B.Ə.Ə. İranın ixrac üzrə ticarət tərəfdaşları arasında keçmiş illərdə həmişə birinci yerdə olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Ə.Ə (Dubay) ən azından keçmiş illərdə, həm də hal-hazırda İranın ixracı üzrə ən böyük xarici ticarət tərəfdaşı olmuşdur. Ancaq bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi ixrac olunan bu mallar və o ölkənin daxili ehtiyacları üçün və ya öz əhalisinin istehlakına həsr olunmamışdır. Bəlkə Dubayın strateji

mövqeyindən və imkanlarından asılı olaraq, bu mallar dünyanın başqa ölkələrinə yenidən ixracat olunmaq məqsədi ilə əvvəlcə həmin ölkəyə (B.Ə.Ə) ixrac olunmuşdur.

2002-ci ildə Almaniya bazarları İranın ixracının ikinci böyük bazarı olmuşdur. Yəni İran İslam Respublikasının ixrac bazarlarının 6,27 faizini Almaniyanın bazarları təşkil etmişdir. Ancaq zaman ötdükcə bu çəki azalmış və 2007-ci ildə 2,44 faizə düşmüşdür. Bu şərait belə davam edərək 2009-cu ildə 1.6, 2010-cu ildə 1.44, 2011-ildə 1.2 və 2012 –ci ildə 1 faizə azalmışdır. Yəni İranın mərkəzi gömrük təşkilatının verdiyi statistik məlumatlara görə İran İslam Respublikasının ixracının çəkisi Almaniyaya bazarlarına 2002-ci ildən 2012-ci ilə kimi ilbəlil azalmışdır[51]. Daha doğrusu, 2.5-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi Almaniya bazarlarının yeri İran ixracı üçün 2002-ci ildə birinci yerdən 2012-ci ildə 13-cü yerə düşmüşdür. İranın ixracının Almaniyaya, daha doğrusu Avropanın ən böyük, önəmli, ənənəvi və inkişaf etmiş bazarlarına, yaxud Avropa Birliyinin ən böyük və önəmli iqtisadiyyatına ixrac faizinin mütəmadi şəkildə azalması bunu göstərir ki, İran bu önəmli bazarı əldən vermək vəziyyətində yaxud məcburiyyətindədir. İranın Almaniyaya bazarını əldən verməsinin bir səbəbi siyasi problemlər olsa da, digər səbəbi İranın Almaniya bazarlarının, özəlliklə bazarlarda payının azalması, digər ölkələr və şirkətlər tərəfindən, o cümlədən Türkiyə, Çin və Pakistan şirkətləri tərəfindən tutulması hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası 2002-ci ildə ixrac üzrə İranın üçüncü böyük ticarət tərəfdaşı olmuşdur. 2.5-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi, 2002-ci ildə Azərbaycan ölkəsində İran ixracının həcmi 250 milyon ABŞ dolları olmaqla İran ixracının 5,5 faizini təşkil etmişdir. Beləliklə, 2.5-ci cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycan ixrac üzrə üçüncü yerdə yerləşdirmişdir. İranın ixracatı Azərbaycan Respublikasına həcmi baxımından ilbəlil artaraq 2012-ci ildə 504 mln dollara çatsa da, faiz baxımından azalaraq 2012-ci ildə 1.5 faizə düşmüşdür. Həmçinin İranın ixrac üzrə tərəfdaşları içərisində yeri üçüncü yerdən 9-cu yerə düşmüşdür. Bu rəqəm və xüsusi çəki Azərbaycanın məsafəsi və əhalisinə, həm də İranın ixracının həcminə və faizinə görə kiçik rəqəm hesab olunur. Bu rəqəm və təhlillərdən görünür ki, Azərbaycan Respublikasının gəliri çoxaldıqca və ənənəvi bazarları inkişaf etdikcə, bunlarla bərabər üstün

iqtisadi əlaqələri də inkişaf etməlidir. Ancaq görürük ki, 2002-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasına İranın ixracının xüsusi çəkisi və faizi ilbəlil azalmışdır və 2002-ci ildəki 5,5 faizdən 2007-ci ildə 2,29 faizə və 2012-ci ildə 1.5 faizə düşmüşdür. Beləliklə, Azərbaycanın yeri İran ixrac tərəfdaşları 2007-ci ildə 3-cü yerdən 2011-ci ildə 12-ci yerə, 2012 –ci ildə isə 9-cu yerdə düşmüşdür(Cədvəl 2.5). Nəticədə İranın Azərbaycan ölkəsinə ixracı 503.8 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da İran ixracının 1,52 faizini təşkil etmişdir. Bununla da Azərbaycan İran ölkəsinin ixrac tərəfdaşları arasında 9-cu yerdə qərarlaşmışdır. Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının İranın ixracında payı və İranın Azərbaycanın bazarlarında payı, mütəmadi şəkildə azalmışdır. Yəni bir vaxt ki, Azərbaycanın bazarları İran malları üçün önəmli bir bazar və əsas tərəfdaş kimi qəbul edilirdisə, indi isə belə görünür ki, bu bazarların əhəmiyyəti və payı İranın ixracı üçün azalmışdır.

2002-ci ildə İranın Yaponiya ölkəsi üzrə ixracı 217,7 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da onun ixracının 5,13 faizini təşkil etmişdir. 2002-ci ildən 2007-ci ilə kimi bu miqdar çoxalaraq, 2007-ci ildə 926,8 mln ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu rəqəm İranın ixracının təxminən 6,1 faizini təşkil etmişdir. Ancaq 2010-cu ildə bu miqdar və nisbət azalaraq təqribən 503,9 mln dollara və 2,01 faizə və 2012-ci ildə yenidən azalaraq 0.15 faizə düşmüşdür. Nəticədə ixrac üzrə Yaponiyanın yeri 2002-ci ildə 4-cü sıradan, 2012-ci ildə 25-ci sıraya yenmişdir. Bu isə o deməkdir ki, İran Yaponiya bazarlarını da Almaniya bazarları kimi əldən vermək və dünyanın iki ən güclü iqtisadiyyatının bazarlarından (ixrac məqsədi üçün) uzaqlaşmaq şəraitində yaxud məcburiyyətindədir.

Ancaq İranın İraq dövlətinə ixracı keçmiş illərlə müqayisədə yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. 2.5-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi, İranın ixracı İraq dövlətinə 2002-ci ildə 217,7 mln dollar olmuşdur ki, bu da İran ixracının 4,72 faizini təşkil etmiş və İranın ixrac məqsədi üzrə ticarət tərəfdaşları arasında 5-ci sırada yerləşmişdir. Ancaq İranın ixracı İraq bazarlarında yüksək üstünlük qazanmış və 2007-ci ildə ixracın həcmi 7,5 dəfə çoxalaraq 1842,4 mln ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu məbləğ eyni zamanda İran ixracının 12,03 faizini təşkil etmişdir və 2007-ci ildə İranın ixrac üzrə xarici ticarət tərəfdaşları içərisində İraq ölkəsinin 2-ci sırada yerləşməsinə səbəb olmuşdur. İran gömrük təşkilatının 2010-cü ildə verdiyi statiskaya

görə İranın ixracı İraq dövlətinə 39970,5 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da İranın ixracının 15,83 faizini təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2009-cu ildə 21.4 faiz olmaqla birinci yerdə, 2011-ci ildə 15.3 faiz olmaqla ikinci yerdə və 2012 –ci ildə 13.3 faiz olmaqla 2-ci yerdə yerləşmişdir [109].

Son illərdə İranın ixracında Çin dövlətinin də payı və xüsusi çəkisi çoxalmışdır. Yəni 2002-ci ildə İranın ixracı Çin dövlətinə 198,3 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da İranın ixracının 4.3 %-ni təşkil etmişdir. Yəni belə bir vəziyyətlə Çin ixrac üzrə İranın xarici ticarət tərəfdaşları arasında 6-cı sırada yerləşmişdir. Statiskanın məlumatlarına görə 2002-ci ildən 2007-ci ilə kimi İranın Çin dövlətinə ixracı ilbəil azalmadan, mütəmadi şəkildə çoxalmışdır və 2007-ci ildə İran ixracının həcmi Çin ölkəsinə 1243,5 mln ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bu rəqəm İranın ixracının 8,12 faizini təşkil etmiş və beləliklə 2007-ci ildə Çin ixrac üzrə İranın xarici ticarət tərəfdaşları arasında 3-cü yerdə və 2012-ci ildə 17 faiz ilə birinci yerdə yerləşmişdir. İranın ixracı Çin bazarlarına 10 il ərzində (2002-2012-ci illər arasında) faiz baxımından təxminən 3 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda, Çin ölkəsinin yeri İranın ixrac üzrə ticarət tərəfdaşları içərisində 6-cı yerdən birinci yerə yetişmişdir. Yəni İran İslam Respublikasının ixracı yüksək sürətlə Çin bazarlarına sarı yönəlmişdir. İran gömrük təşkilatınının 21-ci saylı "gömrük və ticarət" məcəlləsində yaydığı informasiyada (2.3-cü cədvəl) məlum etmişdir ki, 2010-cu ildə İranın ixracı Çin dövlətinə 4,4 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da İranın ixracının 17,67 faizini təşkil etmişdir. Bununla da Çin İranın ixracının birinci bazarına çevrilmişdir. Çin İranın xarici ticarət tərəfdaşları arasında əlbəttə ixrac üzrə tərəfdaş kimi birinci yerdə yerləşmişdir .

Statistik məlumatlara görə Hindistan bazarında İranın ixrac imkanları üçün önəmli şərait yaranmışdır. İranın ixracı Hindistan bazarları üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, Hindistan bazarları 2002-2010-cu illər arasında İranın ixrac fəaliyyəti üçün önəmli bazarlardan birinə çevrilmişdir. 2002-ci ildə İranın ixracatının 4,1 faizini, 2007-ci ildə 5,47 faizini və 2010-cı ildə 6,61 faizini Hindistan bazarları təşkil etmişdir ki, beləliklə Hindistan ixrac üzrə İranın tərəfdaşları arasında 4-cü yerdə, 2009-cu ildə 3-cü yerdə, 2011-ci ildə 4-cü və 2012-ci ildə 5-ci yerdə yerləşmişdir.

İranın ixracının əsas bazarları 2002-ci ildəki məlumatlara görə sıra ilə Dubay,

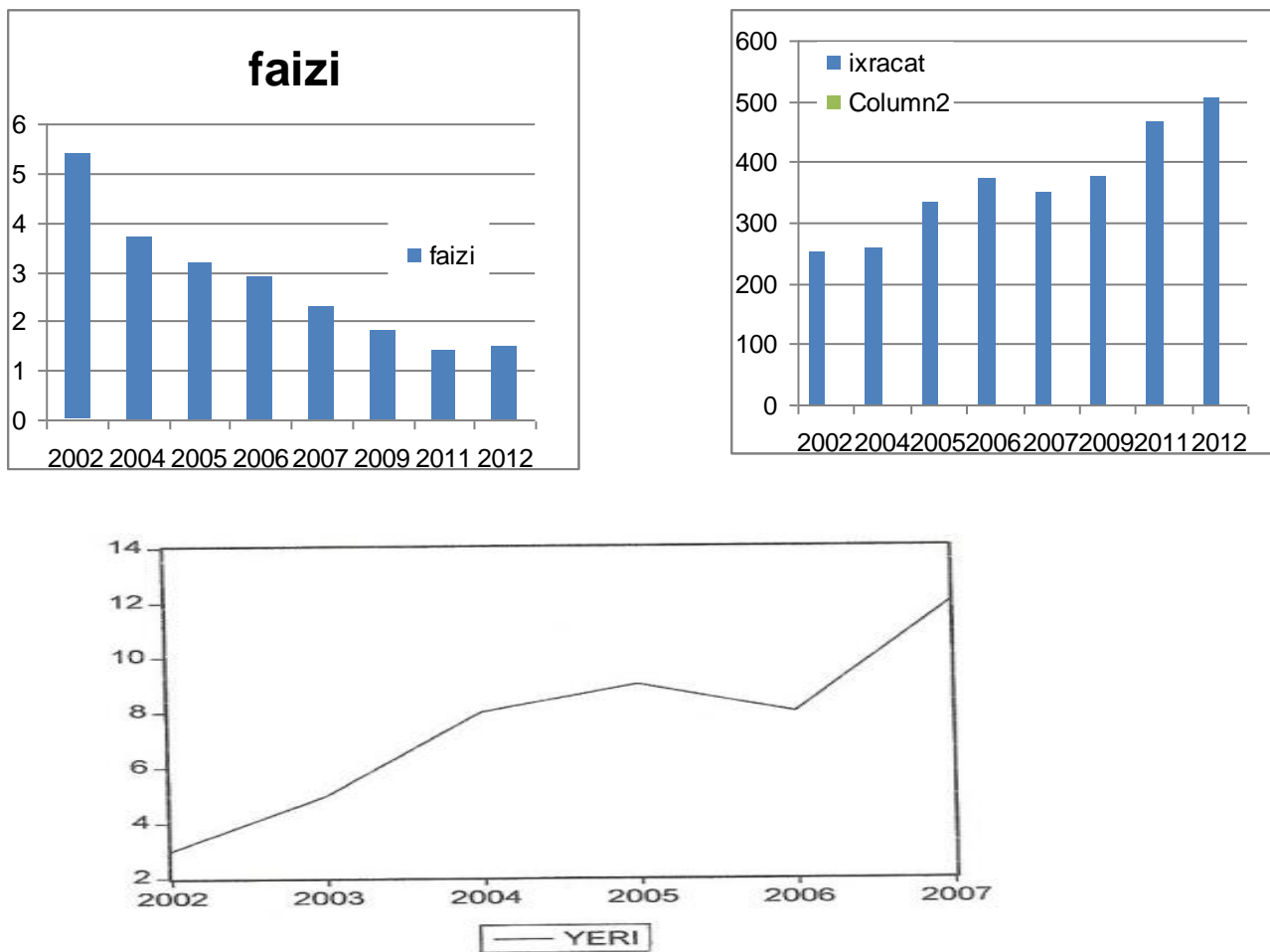
Almaniya, Azərbaycan, Yaponiya, İraq və Çinə mənsub olmuşdur. Bu tərtibat 2007-ci ildə B.Ə.Ə, İraq, Çin, Yaponiya, Hindistan və Cənubi Koreyaya, həmçinin 2010-cu ildə Çin, İraq, Dubay, Hindistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Pakistan və Yaponiyaya mənsub olmuşdur. Ancaq İran ixracının bu dövrdə Azərbaycan ölkəsi ilə necə olması barədə isə aşağıdakıları demək olar:

İranın ixracının Azərbaycan bazarlarındakı vəziyyətini araşdırmaq məqsədi ilə 2002-2012-ci illər arasındakı məlumatları nəzərdən keçirdikdə görünür ki, İranın ixracının xüsusi çəkisi və yeri Azərbaycan bazarında ilbəil azalmışdır. Belə ki, Azərbaycanın yeri İranın ixrac üzrə tərəfdaşları arasında 2002-ci ildə 3-cü, 2007-ci ildə isə 12-ci və 2010-cu ildə 15-ci və 2012-ci ildə 9-cu yerdə yerləşmişdir. İranın Azərbaycan bazarlarına ixracının həcmi 2002-ci ildə 250,1 mln ABŞ dolları, 2003-cü ildə 307,4 mln ABŞ dolları olmuşdur. 2004-cü ildə isə 265,4 mln dollara qədər azalmışdır. Bu prosesin davamında İranın Azərbaycan bazarlarına ixracı çoxalmış və 2006-cı ildə 371,3 mln dollar olmuşdur. 2007-ci ildən yenidən azalaraq, 349,9 mln dollara düşmüş və bu rəqəm 2012-ci ildə 504 mln dollar olmuşdur. İranın mərkəzi gömrüyünün verdiyi statistika məlumatlarına istinadən, İranın Azərbaycan bazarlarına ixracı 2010-cu ildə 381,1 mln dollara yetişmişdir [46].

Ancaq faiz baxımından, İranın ixracının faizi Azərbaycan bazarlarına 2002-ci ildən bəri mütəmadi şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə 5,43 faizdən, 2010-cu ildə 1,52 faizə və 2012-ci ildə 1,5 faizə düşmüşdür. Yəni Azərbaycan bazarlarına İranın ixracının payı 10 il ərzində təxminən 4 dəfə azalmışdır. Bu verilən izahatları 2.4-cü qrafiklərdə daha aydın göstərmişik. İxrac ünvanlı qrafikdə Azərbaycan bazarlarına İranın ixracının həcmi göstərmişik. Həmin qrafikin göstərişinə görə İranın ixracı Azərbaycan bazarlarına həcm baxımından azalıb-çoxalsa da, zaman boyu təmayülü çoxalmağa doğru olmuşdur. Ancaq faiz ünvanlı qrafikdə gördüyümüz kimi İranın ixracının payı və yaxud, xüsusi çəkisi Azərbaycan bazarlarına bu çəki 2002 -ci ildən 2012 -cü ilərin arasında mütəmadi şəkildə azalmışdır.

Üçüncü qrafik Azərbaycan bazarlarında İranın xarici ticarət (ixrac üzrə) payını göstərir. Qeyd olan qrafikin göstərdiyinə görə İranın ticarət üzrə tərəfdaşları içərisində Azərbaycanın yeri 2002-ci ildə 3-cü yerdən, 2011-ci ildə 12-ci yerə düşmüşdür.

Beləliklə, Azərbaycan bazarlarının önəminin azalmasını, əlbəttə İranın ixrac üzrə tərəfdaşları müəyyən etmişlər.

Qrafik 2.4. İranın Azərbaycan ölkəsi ilə ixracatının həcmi, faizi və ixracat üzrə xarici ticarət tərəfdaşları üzrə yerinin göstərişi

İrənin mərkəzi bankının, həm də mərkəzi gömrük təşkilatının verdiyi icmala görə 2010-cu ildə İran dünyanın 165 ölkəsinə təxminən 25 milyard ABŞ dolları miqdarında məhsul ixrac etmişdir ki, bunun da 70 faizi dünyanın 10 ölkəsinə ixrac olunmuşdur. Yaxud başqa sözlə 90 faizi dünyanın sadəcə 27 ölkəsinə və yalnız 10 faizi digər 138 ölkəyə ixrac olunmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, İranın ixrac üzrə ticarət tərəfdaşlarının sayı çox olsa da, önəmli tərəfdaşları çox azdır və bəyan etdigimiz kimi 90 faizi fəqət 27 ölkəyə ixrac olunmuşdur, qalanının payı çox az hesab olunur. İxrac olunan məhsulların baxımından isə, 2010-cu ildə İranın ixracının 27 faizini mədəyini yağlar və yanacaqlar, 18 faizini kimiyəvi istehsallar, 11 faizini plastikdən istehsal olan mallar, 8 faizini isə əkinçilik və bağçılıq istehsalı məhsulları təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.6

İdxal üzrə İranın əsas tərəfdaşları ümumi dinamika (2002-2007-ci illər arasında), mln. dollar

İllər ölkələr	2002			2004			2005			2006			2007			2009			2011			2012		
	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yeri	Həcmi	faizi	yer	Həcmi	faizi	yeri
Almaniya	3777	17	1	4480	13	2	5165	13	2	5076	13	2	5328	11	2	4688	8.6	3	3450	5.6	4	2845	5.2	6
B.Ə.əmirliyi	2152	9.7	2	6087	17	1	7683	20	1	9349.5	22	1	11509	23.8	1	16187	29.5	1	19723	32	1	10626	19.5	1
İSveç	1989	8.9	3	1441	4.1	7	1274	3.2	8	2289.4	5.5	4	2779	5.7	4	2137	3.9	5	2509	4	6	3432	6.3	5
İtaliya	1389	6.2	4	2432	6.9	4	2361		4	1716.9	4.1	7	1902	3.1	8	1898	3.5	7	1691	2.7	9	1084	2	10
Fransa	1318	5.9	5	2584	7.3	3	2680	6.8	3	2192.2	5.3	5	1894	3.9	7	1688	3	9	1832	3	7	955	1.75	12
Çin	1046	4.7	6	1971	5.6	5	2204	5.6	5	2752.8	6.6	3	4293	8.9	3	4846	8.8	2	7443	12	2	8181	15	2
Koraya	894	4	7	1832	5.2	6	2136	5.4	6	1949.1	4.7	6	2456	5	5	3468	6.3	4	4755	7.7	3	4828	8.86	3
Russiya	874	3.9	8	857	2.4	12	1070	2.7	10	708.4	1.7	15	864	1.8	13	1016	1.85	13	782	1.3	15	1869	3.4	9
Breziyaliya	843	3.8	9	729	2	13	818	2	15	786.7	1.9	13	563	1.2	14	614	1.1	14	617	1	17	561	1	15
İngiltərə	769	3.7	10	1030	2.9	10	983	2.5	12	1439.6	3.5	8	2002	4.1	6	1654	3	10	140.2	0.2	24	400	0.7	19
Hindistan	717	3.2	11	1221	3.5	8	1115	2.8	9	1440.2	3.5	9	1457	3	9	1793	3.3	8	1278	2	11	2048	3.8	7
Yaponiya	714	3.2	12	950	2.7	11	1311	3.3	7	917.2	2.2	10	1325	2.7	10	1423	2.6	11	1300	2.1	10	586	1	14
Beljika	396	1.8	13	724	2	14	712	1.8	16	664.9	1.6	16	536	1.1	16	569	1	16	666	1	16	225	0.4	22
Türkiyə	369	1.7	14	724	2	15	867	2.2	14	889.5	2.1	12	1247	2.6	11	2025	3.7	6	3314	5.4	5	4551	8.4	4
Ustaraliya	357	1.6	15	123	0.3	34	147	0.3	28	285.5	0.7	25	170	0.3	26	202	0.37		64	0.1	28	220	0.4	23
Suved	.350	1.6	16	1046	2.9	9	1016	2.6	11	571.2	1.4	18	452	0.9	22	600	1	15	970	1.6	12	215	0.4	24
S. Ərəbistan	335	1.5	17	273	0.8	24	243.3	0.6	24	596.4	1.4	17	501	1	18	228	0.4	23	136	0.2	26	71	0.1	28
Səncəpur	321	1.4	18	600	1.7	17	463.2	1.2	18	401.4	1	19	575	1.2	15	1015	0.19	25	1746	2.8	8	1027	1.9	11
Hülənd	308	1.4	19	530	1.5	18	929.4	2.4	13	915	2.2	11	537	1.1	17	1092	2	12	808	1.3	13	2046	3.6	8
İspaniya	300	1.3	20	353	1	20	367	0.9	20	394.3	1	20	464	1	19	461	0.84	19	540	0.9	19	438	0.8	18
Qəzzaqıstan	262	1.2	21	230	0.7	25	255	0.7	23	280.5	0.7	27	341	0.7	24	223	0.4	24	136	0.2	25	193	0.35	25
Otriş	252	1.1	22	643	1.8	16	712	1.8	17	799.7	1.9	14	1071	2.2	12	736	1.34	13	803	1.3	14	692	1.27	13
Kanada	199	0.9	23	189	0.5	27	226	0.6	25	246.7	0.6	29	149	0.3	27	312	0.6	21	111	0.18	27	79	0.14	27
Maleziya	195	0.9	24	299	0.8	23	329	0.8	22	368.2	0.9	22	422	0.9	23	466	0.85	18	583	0.9	18	527	0.97	16
Ukrayna	195	0.9	25	320	0.9	21	482	1.2	19	140.5	0.3	35	147	0.3	28	340	0.6	21	409	0.66	21	346	0.6	21

Mənbələr: İran gömrüyünün bülteni və tədqiqatçının topladıqlarında. və tehranın bazərgani və sənaye mərkəzi və www.tccim.ir

2.6-cı cədvəldə İranın İslam Respublikasının idxal üzrə böyük xarici ticarət tərəfdaşlarını göstərmişik. Bu cədvəlin verdiyi informasiyaya görə, 2002-ci ildə İranın idxal üzrə ən böyük tərəfdaşları sıra ilə, Almaniya (16.96 faiz), Dubay (9.66 faiz), İsveç (8.93 faiz), İtaliya (6.23 faiz), Fransa (5.92 faiz) və Çin (4.69 faiz) olmuşdur. Həmin informasiya məlumatlarından görüldüyünə görə İranın idxalının 50 faizindən çoxunu qabaqcan qeyd olunan altı ölkənin bazarları təşkil vermişdir. 2002-ci ildən bəri bu bölgü dəyişmişdir və bu dəyişikliyin əsas səbəbi İran idxalının təmayülünün Avropa bazarlarından Asiya bazarlarına tərəf yönəlməsi olmuşdur. İranın idxalı B.Ə.Ə, Türkiyə, Hindistan və Cənubi Koreyanın hesabına çoxalmışdır. Belə ki, 2007-ci ildə idxal üzrə İranın ən böyük tərəfdaşları dəyişmiş və bunlar aşağıdakı kimi olmuşdur: B.Ərəb Əmirliyi (Dubay) 26,88 faiz, İsveçrə 11,64 faiz, Çin 7,18 faiz, Almaniya 7 faiz, İngiltərə 6,29 faiz və Hindistan 3,29 faiz . Bu tərtib 2012-ci ildə yenidən dəyişilib və B.Ə.Əmiliyi 19.5 faiz, Çin 15 faiz, Cənubi Kuraya 8.86 faiz, Türkiyə 8.4 faiz, İsviç 6.3 faiz və Almaniya 5.2 faiz olmuşdur və beləliklə, İran İslam Respublikasının idxal üzrə xarici ticarət fəaliyyətləri yenə də Avropa bazarlarından Asiya bazarlarına yönəlmişdir.

2.7-ci cədvəldə müşahidə etdiyimiz kimi 2010-cu ildə bu tərtib daha da dəyişmiş və B.Ərəb Əmirliyi, Çin, Almaniya, Cənubi Koreya, İsveçrə və Türkiyə idxalat üzrə İranın tərtiblə ən böyük ticarət tərəfdaşlarına çevrilmişlər. 2.6-cı cədvəldən aydın görünür ki, 2002-2007-ci illər arasında Almaniya ölkəsindən İranın idxalı 3777,3 milyon ABŞ dollarından 5327,6 milyona çoxalmışdır. Həmin statistikaya görə, rəqəm baxımından Almaniya ölkəsindən İranın idxalının həcmi çoxalsa da, ancaq eyni zamanda faiz baxımından azalmış və 2002-2007-ci illər arasında 17 faizdən 11 faizə və 2012-ci ildə 5.2 faizə düşmüşdür. Həmçinin eyni zamanda, Almaniya məhsullarının yeri İranın bazarlarında, birinci yerdən 2-ci yerə düşmüşdür. Bu proseslərin davamında və İranın mərkəzi gömrükünün verdiyi statistikaya istinadən, 2010-cu ildə Almaniya İranın idxalatı yenidən azalmış və 4269,2 milyon ABŞ dollarına düşmüşdür. Eyni zamanda Almaniya İranın, idxalatının xüsusi çəkisi də azalmış və 6,91 faiz olmuşdur. Bu prospektlə Almaniya məhsullarının yeri İranın xarici ticarət tərəfdaşları üzrə 3-cü yerdə

yerləşmişdir. Bu proses davam edərək 2012-ci ildə Almaniya məhsullarının İranın bazarlarında faiz baxımından payı 5,2 faiz olmuş və 6-cı yerdə yerləşmişdir. Bu dediklərimiz ilə bərabər və əvvəlcədən də bəyan etdiyimiz kimi, İranın ixracında Almaniya bazarlarının payı zaman ötdükcə azalmışdır. Eyni zamanda idxal sahəsində də eyni vəziyyət təkrar olmuşdur. Yəni 2002-2012-ci illər arasında qətiyyətlə belə demək olar ki, İranın Almaniya ölkəsi ilə ticarət və iqtisadi əlaqələri ilbəlil azalmaqdadır[46].

Cədvəl 2.7

İranın idxal üzrə 20 böyük ticarət tərəfdaşları, ümumi dinamika (2010- cu il)

Dövlətlər	Məhsulların həcmi (ton)	Məhsulların qiymətləri(1000\$)	Faizlə payı
B.Ərəb əmirliyi	19925433	19780452	32.01
Çin	2957272	5518785	8.93
Almaniya	1970441	4269213	6.91
Koreya	2402795	3633410	5.88
İsveçrə	3479658	3399097	5.5
Türkiyə	1510995	3386235	5.48
Fransa	232347	1947076	3.15
İtaliya	246924	1757701	2.84
Hindistan	1898594	1752533	2.84
Yaponiya	319024	1518376	2.46
Sinqapur	1851164	1379117	2.23
Hollandiya	1580448	1130612	1.83
Rusiya	819841	1014289	1.64
İngiltərə	1468635	966647	1.56
Şveçariya	120904	853106	1.38
Otriş	803098	739064	1.2
Belçika	375019	605192	0.98
Braziliya	340968	595038	0.96
Çahbahar.İr.Free Zoon	99873	581725	0.95
Malaziya	432398	528855	0.86

Surce: 1. İranın mərkəzi gömrük bülleteni 2. gömrük və ticarət məcəlləsi, n. 21-2010

2002-2012-ci illər ərzində İran ilə B.Ə.Əmirliyilərinin arasında baş verən ticarət və iqtisadi əlaqələr, Amaniya ilə İranın arasında yaranan ticarət və iqtisadi əlaqələrlə müqayisədə, əks vəziyyət baş vermişdir. Yəni 2.6 və 2.7-ci cədvəllərdə göstərdiyimiz kimi 2002-2012-ci illər arasında, İranın idxalı B.Ə.Əmirliyindən 2152,6 milyon dollardan 19789,4 milyon dollara çoxalmışdır. Yəni bu dövrdə

İranın idxalının həcmi B.Ə.Əmirliyindən yaxud Dubaydan təxminən 9 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda İranın ixracının xüsusi çəkisi B.Ə.Əmirliyindən 9,7 faizdən 32,01 faizə çoxalmış və beləliklə, idxal üzrə İranın xarici ticarət tərəfdaşlar üzrə, B.Ə.Əmirliyi birinci yerə malik olmuşdur. Dubayın payı İran bazarlarında ilbəlil çoxalmışdır. Hal-hazırda İranın idxalının 30 faizdən çoxu, yaxud 1/3 bu ölkədən olmuşdur [35]. Əlbəttə, bunu da izah etmək lazımdır ki, ixrac mübahisəsində qeyd etdigimiz kimi, Dubay idxal sahəsində də İran ilə əlaqədar bir vasitə kimi əməl etmişdir. Yəni necə ki, İranın malları əvvəlcə Dubaya ixrac olunur və sonra Dubay vasitəsilə başqa ölkələrə ixrac olunur, idxal sektorunda da eyni işlər baş verir. Bu mənada ki, İran bir sıra siyasi problemlərin təsirindən asılı olaraq, başqa ölkələrin istehsalını Dubay vasitəsi ilə idxal edir. İranın idxalı B.Ə.Əmirliyindən yalnız o ölkədə istehsal olunan mallara həsr olunmur. Bəlkə başqa ölkələrdə istehsal olunan mallar B.Ə.Əmirliyi vasitəsi ilə İ.İ.R.-in bazarlarına idxal olunubdur. Beləliklə, 2.6-cı və 2.7-ci cədvəllərdə nümayiş etdirildiyi kimi İranın idxalının təmayülü son illərdə Dubay, Çin, Türkiyə və Hindistan ölkələrinə sarı yönələrək çoxalmışdır [34, 45, 48].

Çin dövlətindən İranın idxalı yeni keçmiş illərlə müqayisədə çoxalmışdır və 2002-ci ildə 1,0462 milyard dollardan 2007-ci ildəki 4,2 mlrd. dollara çatmışdır. Başqa sözlə, eyni zamanda Çin əmtəələrinin və xidmətlərinin payı İranın idxalında 4,69 faizdən 8,86 faizə çoxalmışdır. Yəni Çin istehsalının xüsusi çəkisi İran bazarında 2002-2007-ci illər arasında 4 dəfədən çox artmışdır. 2.7-ci cədvəldə müşahidə etdiyimiz kimi, 2010-cu ildə İranın idxalatının həcmi Çin dövlətindən 5,5 mlrd. ABŞ dollarına kimi çoxalmış və Çin istehsalatının İran bazarında payı 2002-ci ildə 6-cı yerdən 2012 -ci ildə 2-ci yerə yüksəlmişdir.

Həmçinin İranın Türkiyə, Cənubi Koreya, Yaponiya, Tayvan və Hindistandan idxalı çoxalmışdır. Yəni İranın idxalının təmayülləri Avropa bazarlarından, o cümlədən Almaniya, Fransa və İtaliya bazarlarından, Asiya bazarlarına, Türkiyə, Dubay, Çin, Cənubi Koreya və Hindistan bazarlarına sarı yönəlmişdir. Belə bir təmayülün bir neçə səbəbi vardır. O cümlədən İranın xarici-iqtisadi siyasəti və öz ehtiyaclarını Asiya bazarından təmin etmək təmayülü, həmçinin Avropa və

Amerika ölkələri tərəflərindən İran əleyhinə qadağalar və Asiya qitəsində ənənələr və inkişaf bu amillərdən hesab olunurlar .

2002-ci ildən 2007-ci ilə kimi Azərbaycan Respublikasından İranın idxalı çoxalmışdır. 2002-ci ildə İranın Azərbaycandan idxalının həcmi 25,3 milyon dollar olmuşdur ki, bu da İran idxalının 0,11 faizini təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2007-ci ildə 322,2 milyon dollara çatmışdır ki, İran idxalının 0,66 faizini təşkil etmişdir. Yəni Azərbaycandan İranın idxalı bu istiqamətdə statistik baxımından 12,75 dəfə çoxalmışdır [8, 48].

Eyni zamanda, İranın ixracı Azərbaycan Respublikasına 2501,4 dollardan 3499,8 milyon dollara çatmışdır ki, xüsusi çəkiddə müqaisədə 5,43 faizdən 2,29 faizə qədər azalmışdır. Statistik məlumatlara görə və İranın mərkəzi gömrükünün, Tehranın ticarət və sənaye palatasının verdiyi məlumatlara istinadən, 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasına İranın ixracı 3681,1 milyon dollar olmuşdur ki, bu da İranın cəmi ixracının 1,4 faizini təşkil etmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycandan İranın idxalı 111,6 milyon dollar olmuşdur. Bu rəqəm İranın idxalının həcminin 0,2 faizini təşkil etmişdir.(8, 48). Qısa və müxtəsər şəkildə belə bəyan etmək olar ki, 2002-ci ili baza ili olaraq nəzərə alsaq 2010-cu ildə İranın idxalı Dubaydan 9,2 , Türkiyədən 9,2 , Çindən 5,27 və Cənubi Koreyadan 4 dəfəyə qədər çoxalmışdır.

2.2 Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi

Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra yeni istiqlal qazanan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında uzun illər boyu formalaşmış siyasi, iqtisadi, ictimai münasibətlər, iqtisadi və ticarət əlaqələri tamamilə pozularkən aradan getmiş, təhlükəsizlik vəziyyəti zəifləmiş yaxud tamamilə pozulmuşdur. Nəticədə istehsal dayanmış, müəssisələr və sənaye mərkəzləri dağılmışdır. Tələbatların ödənilməsinə imkanların olmaması və digər qeyri sabit iqtisadi və ictimai vəziyyət, yeni müstəqillik qazanan ölkələri və onların əhalilərini böyük çətinliklərlə və müxtəlif problemlər ilə qarşılaşdırmışdır.

Azərbaycan Respublikası da bu vəziyyəti və ictimai, iqtisadi şəraiti keçmiş SSRİ dövrindən miras gətirmişdir. Əlbəttə bununla yanaşı, Azərbaycanda ittifaqın dağılması nəticəsində yaranan daxili gərginliklər və sonra da Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi, köhnəlmiş iqtisadi və ticarət strukturları, dövlət idarəçiliyi sisteminin səmərəsizliyi və o dövr üçün beynəlxalq siyasi vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına daha mənfi təsir göstərmişdir və Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinə, həmçinin dünya iqtisadiyyatında səmərəli inteqrasiya qurulmasına maneələr törətmişdir.

Ancaq Azərbaycanın siyasi və iqtisadi rəhbərliyinin ayıqlığı və uzaqgörənliyi nəticəsində və xarici-iqtisadi əlaqələrinin intensivləşməsi məqsədilə 1994-cü ildə Azərbaycan ərazisindən neft daşımaları üzrə müqaviləsi dünyanın böyük transmilli neft şirkətləri ilə imzalanmışdır. Bu önəmli beynəlxalq müqavilə Azərbaycanın böyük rəhbəri cənab Heydər Əliyev tərəfindən "əsrin müqaviləsi" adlandırılmışdır. O, Azərbaycanın iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyini və zamanında bu ölkənin müstəqil dövlət olduğunu dünya üzrə və siyasət aləminə bəyan etməklə beynəlxalq iqtisadi-siyasi güc mərkəzlərinin diqqətlərinin ölkəyə cəlb olmasında və dövlət gəlirlərinin artırılmasında müstəsna rol oynamışdır. Yəni belə demək olar ki, bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası yönündə çox güclü və müsbət təsirli bir təkan hesab olunaraq, dünyanın böyük şirkətlərinin və siyasi güc mərkəzlərinin diqqətini Azərbaycan ölkəsinə yönəltdi.

Həmçinin iqtisadiyyat, o cümlədən xarici-iqtisadi siyasət sahəsində, Azərbaycanın ictimai iqtisadi və siyasi şəraitlərinə uyğun aparılan islahatlar, daxili iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmaq və münasib iqtisadi və siyasi tədbirlər səbəbindən investisiya qoyuluşu, həm daxili, həm də xarici şirkətlər tərəfindən, özəlliklə Azərbaycanın zamanında və hətta indiki zamanda ən önəmli və siyasi məhsulu "neft" sahəsində başlanmışdır. Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılmasını seyr edəndə belə görünür ki, Azərbaycanda Gömrük komitəsi və İqtisadi inkişaf nazirliyinin yaradılması, həmçinin iqtisadi və ictimai nizamlar sahəsində aparılan struktur islahatları iqtisadiyyat və xarici iqtisadiyyat əlaqələri sahəsində, onların formalaşmasında və inkişafında önəmli rol oynamağa

başlamışdır.

Birinci fəsildə izah olunduğu kimi keçmiş əsrlərdən bəri dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyalar çoxalmış və güclənmişdir. Həm də xarici ticarətin yaxud xarici-iqtisadi əlaqələrinin rolu dünya və ölkələrin iqtisadiyyatında o qədər çoxalmışdır ki, indiki əsrdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf və ənənəsi milli sərhədlərdən çıxaraq, dünya iqtisadiyyatına qovuşmuş və dünyadakı iqtisadi vəziyyətdən asılı olmuşdur. Dünya üzrə müştərək beynəlxalq müəssisələrin yaradılması, həmçinin bu müəssisələrin sayının və fəaliyyətlərinin, dünya iqtisadiyyatında rolunun çoxalması bu iddiaları aydınca sübut edir .

Azərbaycan Respublikası kimi ölkələrin iqtisadi, siyasi şəraitindən, xüsusən yeni müstəqillik qazandıqları səbəbindən, daxili və xarici iqtisadiyyatını nizamlarının bazar şəraitinə uyğun olaraq formalaşması, dövlət və əhalinin tələbatlarının təmin olunması üçün dünya iqtisadiyyatından asılılıq dərəcəsi daha çoxdur. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının bazar münasibələrinə keçməsi və dünya iqtisadiyyatı ilə uyğunlaşması, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə edilməsi üçün, həm də iqtisadiyyatını güclü iqtisadiyyatlarla müqabilədə təqviyə etməsi və iqtisadi yarış meydanlarına cəsarətlə girməsi üçün, dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya etməsi ən vacib iqtisadi və siyasi əməliyyatlardan hesab olunur.

Hal-hazırda müasir dünya iqtisadiyyatı şəraitindən asılı olaraq indiki inkişaf mərhələsində və ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın daha aydın təzahür etdiyi bir zamanda hər bir ölkənin və regionun iqtisadi inkişafı onun qloballaşma və ya inteqrasiya prosesində səmərəli iştirakından çox asılıdır. Belə qənaətə gəlinir ki, hər bir ölkə bu qloballaşma proseslərindən geri qalarsa, bu, ölkənin inkişafına maneələr törədərək, ölkə əhalisinin və iqtisadiyyatının dünya karvanından geri qalmasına səbəb olacaqdır.

Həmçinin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tarix boyu dünya iqtisadiyyatının və xüsusən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının təkamül, üstünlük və inkişaf proseslərinə baxanda görünür ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə və inteqrasiyalara qoşulmaq və ölkə iqtisadiyyatını qloballaşma prosesində səmərəli təzahür

etmək üçün, xüsusən zəif və geri qalmış iqtisadiyyatlara və ölkələrə daha çox dərəcədə regional əməkdaşlıqlar lazım və vacib görünür. Beləliklə, onlar öz iqtisadiyyatlarını böyük bazarlara yönəldərək qloballaşma proseslərini məşq etməlidirlər. Məsələn, dünya ticarət təşkilatı ÜTT (WTO) əvvəlcə regional iqtisadi inteqrasiyadan, "GATT" dan və 12 Avropa ölkələri vasitəsilə başlanmış və dünya ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Yaxud digər regional inteqrasiya təşkilatları, o cümlədən ASEAN, EU, ECO (EKO), D8 - İslam Konfrans Təşkilatı və sairləri belə məqsədlər üçün müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif dövrlərdə yaradılmışdır.

Belə məlum olur ki, hər hansı ölkənin dünya təsərrüfatında iştirakı, xarici ticarət, iş və xidmətlərin satışı, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq iqtisadi qurumlara üzvlük ən azından əvvəlcə regional iqtisadi birliklərdə iştirak formalarında baş verir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə necə qoşulması və iqtisadi inteqrasiya formalarını seçməsi onların öz iqtisadi, siyasi və inkişaf şəraitlərindən asılıdır. Eyni zamanda bütün ölkələrin beynəlxalq iqtisadi və ticarət münasibətlərində necə iştirak etməsi və rəqabət qabiliyyətləri onların coğrafi mövqelərindən, təbii sərvətlərindən, istehsal amillərinin bolluqlarından və başqa üstünlüklərdən də asılıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazi ölkələri ilə müqayisədə, münasib coğrafi mövqeyinə, enerji ehtiyatlarına, istehsal amillərinə və digər üstünlüklərə malikdir. Azərbaycan ölkəsi də İran ölkəsi kimi, qərb ilə şərqin və şimalla cənub ərazilərinin və ölkələrin arasında bir körpü kimi mövqeyə malikdir. Bu münasib coğrafi mövqe və iqlim şəraiti İran və Azərbaycan ölkələrinə ticarət və nəqliyyat sektorlarında bir keçid körpüsü kimi rolunu oynamağa imkan verir. Məhz bu imkanlar onların beynəlxalq əməkdaşlıqlarında və rəqabət qabiliyyətlərinin və güclərinin çoxalmasında böyük imkanlar yaradır. Yəni bu imkanlar ölkələrin inkişaf mərhələlərində, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rəqabət üstünlüyü verən və ölkənin iqtisadi və xarici ticarətinin fəal inteqrasiyasını təmin edə biləcək amillərdən hesab olunur. Danılmaz faktdır ki, məhz coğrafi mövqe və başqa münasib şəraitlər, keçmiş əsrlərdə Azərbaycanı bir alış-veriş mərkəzinə və şərqlə qərbin, həmçinin şimal ilə

cənub ölkələri arasında məhsulların nəqli üçün bir nəqliyyat dəhlizinə çevirmişdir.

Bidiyimiz kimi çox keçmiş zamanlardan olduqca önəmli və məşhur olan dünyanın ən böyük və önəmli ticarət yolu, yəni "İpək Yolu"nun mühüm bir qolu bu ölkədən keçmişdir. Belə bir əhəmiyyətə malik olan yolun Azərbaycandan keçməsi, münasib və strateji mövqeyə yerləşdiyindən, ölkənin mədəniyyətində, təhlükəsizliyində və ticarətinin keçmiş zamanlarda inkişafında vacib rol oynamışdır. İndiki zamanda da İpək Yolunun yenidən bərpa olunması, İran-Rusiya dəmir yolunun təkmilləşməsi və Xəzər dənizinin imkanlarından səmərəli bəhrələnmək yenidən Azərbaycan ölkəsini ticarət dəhlizinə çevirməkdədir. Elə bu səbəblərdən Azərbaycan ölkəsi hər zaman zəngin, texniki ənənəyə çatmış, inkişaf etmiş və həm də ərazi ölkələri tərəfindən diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. İpək yolu bərpa olunduqdan sonra İran İslam Respublikası ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında əmtəə dövriyyəsinin həcmi və yük daşınması iki dəfə artmışdır [30, s.17].

Lakin XVIII əsrin sonlarından Rusiya imperatorluğunun təsiri altına keçən Azərbaycan ölkəsi öz üstünlüklərindən və özünə aid olan münasib mövqelərindən bəhrələnmək imkanlarını əldən vermişdir. Ancaq 1991-ci ildən öz müqəddəs müstəqilliyini qazanan zamandan sonra, öz strateji mövqelərindən və üstünlüklərindən istifadə etməyə başlamışdır. Neft tranzit borusunun Azərbaycan ərazisindən keçməsi, İpək Yolunun yenidən bərpa olunmasına çalışmalar, Azərbaycan - İran - Rusiya dəmir yolunun təkmilləşdirilmə layihəsi, yollar və nəqliyyat sahəsində aparılan struktur işlər və əməliyyatlar o qəbildən olan fəaliyyətlərdən hesab olunur. İpək yolunun bərpası digər ölkələrin iqtisadiyyatının Azərbaycanın və İranın nəqliyyat şəbəkəsindən istifadə etməsinə imkan verəcək, ölkələrimizə xarici investisiyaların axını genişlənəcək, regional və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq daha da yüksələcək, bununla da regional və beynəlxalq səviyyələrdə həm İranın, həm də Azərbaycanın iqtisadi-siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına zərurət yaranacaqdır.

Beləliklə, öz müstəqilliyini qazanan Azərbaycan ölkəsi yenidən ərazi və dünya ölkələri tərəfindən diqqət mərkəzinə çevrildi, müxtəlif regional və beynəlxalq iqtisadi, ticarət inteqrasiya bloklarında və əməkdaşlıqlarında iştirak etməyə

başlamışdır. O cümlədən, İslam Konfransı Təşkilatı (1991) – ECO (EKO), yaxud İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (1992), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (1993) -MDB (1993) , GUAM (1997) və başqa inteqrasiyalarda üzv olmuşdur. Həmçinin Avropa ittifaqına qoşulmaq və dünya ticarət təşkilatına (ÜTT) qoşulmaq üçün müəyyən və əməli tədbirlər aparılmışdır ki, bu iki təşkilata üzv olmaq Azərbaycanın iqtisadiyyatında, ticarətində, əhalinin məişətində, siyasi şəraitində, ənənə və inkişafında böyük bir əməkdaşlar kimi dəyərləndirilə bilər.

Əlbəttə, Azərbaycan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına, o cümlədən neft və qaz yataqlarına malikdir. Neft və qaz sahəsində dünyanın ən böyük şirkətlərilə və ölkələrilə, inkişaf, istehsal və intiqal zəminlərində böyük investisiya iştirakları və müqavilələri qurmuşdur. Neftin əhəmiyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatında, ticarətində, ictimaiyyətində, əhalisinin məişət şəraitinin yaxşılaşmasında və siyasətində yüksək dərəcədədir. Neftin gəliri Azərbaycan gəlirinin önəmli hissəsi, ixracını dirçəldən (təxminən ixracatının 90 faizini təşkil verir) və idxalının maliyyə imkanlarını təmin edən istehsaldır. İndiki şəraitdə Azərbaycan dünya bazarlarında sırf neft ixracatçısı kimi çıxış edir. Ancaq bu dissertasiya işində neft və qaz ticarətinə toxunmadığımızı görə bu barədə bundan artıq izahat zəruri görünmür.

Biz qloballaşmanın, xarici ticarətin inkişafından və beynəlxalq və regional iqtisadi-ticarət inteqrasiyaların və müqavilələrin önəmindən və zərurətindən söz açıyıqsa, onda yeri gəlmişkən bunu da bəyan etmək vacibdir ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr, yaxud sənaye və texniki ənənəyə yüksək dərəcədə malik olan dövlətlər vaxtilə öz daxili bazarlarını, daxili sənayelərini və müəssisələrini yetərinə himayə etmişlər. Sadəcə məhsulların və xidmətlərin keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətlərini qazanandan sonra, sənaye və digər sahələrdə texniki üstünlüyə və inkişafa nail olduqdan sonra bazarlarının azadlaşdırılmasına izin vermişlər. Amerika (ABŞ), Avropa dövlətləri, Yaponiya, Cənubi Şərqi Asiyanın yeni sənayeləşmiş ölkələri, müxtlif dövrlərdə idxallarını məhduləşdirib və ixraclarının üstünlüyü və inkişafı üçün mükafatlar nəzərdə tutmuşlar. Onlar bu məqsəd üçün müxtəlif zamanlarda və müxtəlif siyasi, iqtisadi, ictimai və ticarət şəraitlərdən asılı olaraq, müxtəlif siyasətlərdən istifadə etmişlər. O cümlədən idxallarını daxili istehsalat ilə

uyğunlaşdırma, daxili sənayelərini müxtəlif yollarla himayə və yardım etmək, ixraca təşviq vermək, daxili mallardan əcnəbi məhsulların qarşında himayə etmək, idxal, yaxud gömrük tariflərini çoxaltmaq və başqa yollar ilə, həmçinin maliyyə yardımını ilə daxili sənayelərini və istehsallarını himayət edərək, əvvəlcə sənayelərini gücləndirib, rəqabət gücünə və qabiliyyətinə malik olandan sonra, həm də bazarlarını nizamladıqdan sonra, yavaş-yavaş xarici ticarətin inkişaf üstünlüyünə və bazarlarının azadlaşdırılmasına diqqət yetirmişlər.

Azərbaycan və İran İslam Respublikaları və oxşar iqtisadi şəraitə malik olan ölkələr, iqtisadiyyatlarının inkişafı və daxili sənayelərinin üstünlüyü üçün müəyyən bir zaman, daxili istehsallarını və daxili sənayelərini və müəssisələrini, çox dəqiq və münasib siyasətlərlə himayə edərək, onları beynəlxalq bazarlarda fəaliyyətə yönəldərək dünya iqtisadiyyatında və bazarlarında rəqabət qabiliyyətlərini yüksəltmiş və sonra, tədricən ayrı-ayrı sahələr üzrə bazarlarını azadlaşdırmağa başlamışlar. Zəif iqtisadiyyatlar üçün bu tədrici məşq bütün ölkələrin təcrübələrindən istifadə edərək, ərazilər üzrə iqtisadi və ticarət əməkdaşlıqları və inteqrasiyalardan başlayaraq, sonra bu fəaliyyətləri genişləndirib və inkişaf etdirərək beynəlxalq səviyyələrdə birgə fəaliyyətlər müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası coğrafi baxımdan Cənubi Qafqaz ərazisində və Avropa qitəsi ilə Cənub-Qərbi Asiyanın qovşağında, Xəzər dənizinin və Araz çayının kənarında yerləşmişdir. Azərbaycan cənubdan İran, qərbdən Türkiyə və Ermənistan, şimal-qərbdən Gürcüstan və şimaldan Rusiya dövlətləri ilə qonşudur. Azərbaycan inzibati-coğrafi ərazi baxımından 66 sektora bölünüb. Azərbaycan ölkəsi təbii iqlim şəraiti baxımından dünyanın gözəl və istisna şəraitlərə malik olan iqlim şəraitlərinə malikdir. Belə ki, dünyanın 11 iqlim şəraitindən 9 növü Azərbaycanda vardır. Azərbaycan Respublikası, 1918 -ci ildə mayın 28-ində yarandı və 1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra öz müqəddəs istiqlalını rəsmən elan etmişdir.

Sovet İttifaqı və kommunist rejimi pozulandan sonra, bütün Sovet İttifaqından ayrılan yeni dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, ictimai və təhlükəsizlik nizamları pozulmuşdur. Eyni zamanda Ermənistan ilə müharibənin

başlanması bu ölkənin zəifləmiş iqtisadiyyatını daha da zəiflətməmişdir. Statistika məmurlarının göstərdiyinə görə, həm də Dünya Bankının verdiyi informasiyaya əsasən Azərbaycan dövləti təxminən 1993-cü ildən 1998-ci ilə kimi, dünyanın ən zəif iqtisadiyyatına malik olan kasıb və əhali başına düşən gəlir üzrə ən zəif ölkə olmuşdur [82]. Ancaq ölkədə aparılan müəyyən siyasi və iqtisadi islahatlar, milli inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi, neft və ona aid olan istehsalın gəlirinin çoxalması və bunların düzgün yönəldilməsi səbəbindən, Azərbaycan 2008-ci ildə bütün dünyada ən yaxşı iqtisadi islahatlar aparan ölkə hesab olmuşdur.

2.8-ci cədvəldə göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikası aparılan düzgün islahatlar nəticəsində çox qısa müddətdə, iqtisadiyyatını münasib və yaxşı iqtisadi inkişafa çatdırmasını bacarmışdır. Cədvəldən gördüyümüz kimi, Azərbaycanda ÜDM-nin həcmi 2000-ci ildə 5273 milyon ABŞ dollarından, 2010-cu ildə 52909 milyon dollara çoxamışdır. Yəni müqayisə olunan dövrdə ÜDM həcmi təxminən 10 dəfəyə qədər çoxalmışdır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i azalmadan mütəmadi şəkildə çoxalaraq 2013-cü ildə 73560,5 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.[68, 80]

Cədvəl 2.8

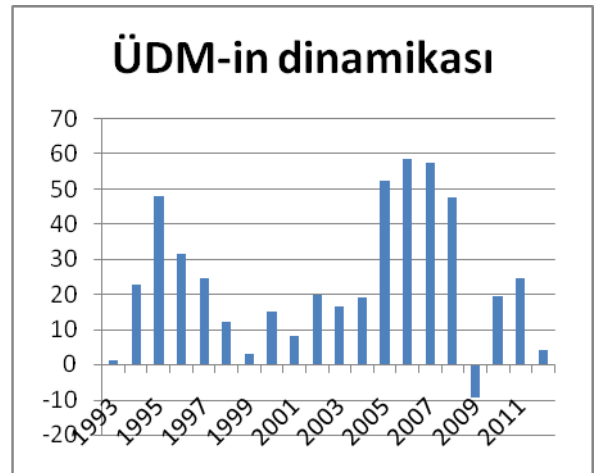
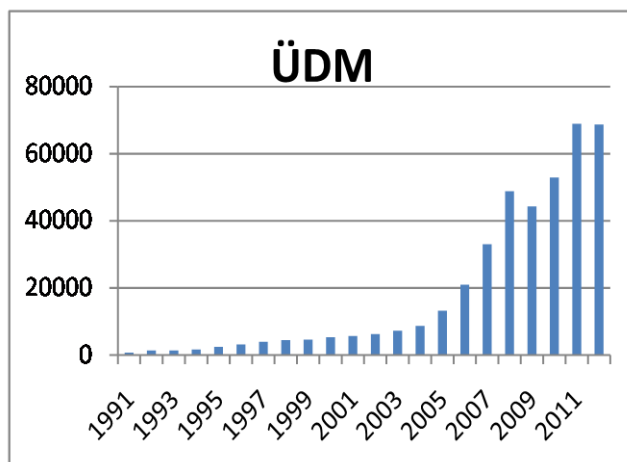
Azərbaycanın ÜDM-nin dəyişmə dinamikası və Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi (1991-2012-ci il, milyon ABŞ \$)

İllər	ÜDM		xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi	İdxal həcmi	İxrac həcmi	Balansı həcmi
	Cəmi	İllik dinamikası				
1991	703.1		4002.2	1881.3	2121	239.7
1992	1309.8	86	2423.8	939.9	1484	544.1
1993	1326.3	1.3	1353.5	628.8	724.7	96
1994	1629.3	22.8	1430.6	777.9	652.7	-125.2
1995	2415.2	48.2	1304.9	667.7	637.2	-30.5
1996	3180	31.7	1591.9	960.6	631.2	-329.4
1997	3960	24.5	1575.7	794.3	781.3	-13
1998	4446.4	12.3	1682.6	1076.5	606.2	-470.3
1999	4584	3.1	1965.6	1035.9	929.7	-106.2
2000	5273	15	2917.3	1172.1	1745.2	573.1
2001	5708	8.2	3745.3	1431.1	2314.2	883.1
2002	6236	19.7	3832.9	1665.5	2167.4	501.9
2003	7276	16.7	5216.6	2626.2	2590.4	-35.8

2004	8680	19.3	7131.3	3515.9	3615.4	99.6
2005	13239	52.5	8558.4	4211.2	4347.2	135.9
2006	20983	58.5	11639.8	5267.6	6372.2	1104.5
2007	33050	57.5	11766.9	5708.6	6058.3	349.7
2008	48853	47.8	54919.7	7163.5	47756.2	40592.8
2009	44297	-9.3	20818.2	6119.7	14698.5	8578.8
2010	52909	19.4	27924.1	6599.3	21324.8	14725.5
2011	65952	24.7	36326.9	9756	26570.9	16995
2012	69683,9	4.2	33560.8	9652.8	23908	14253
2	73560,5	5,8	34687,9	10712,5	23975,4	13262,9

Mənbələr: 1. UNCTAD handbook. 2. www.azistat.org.com

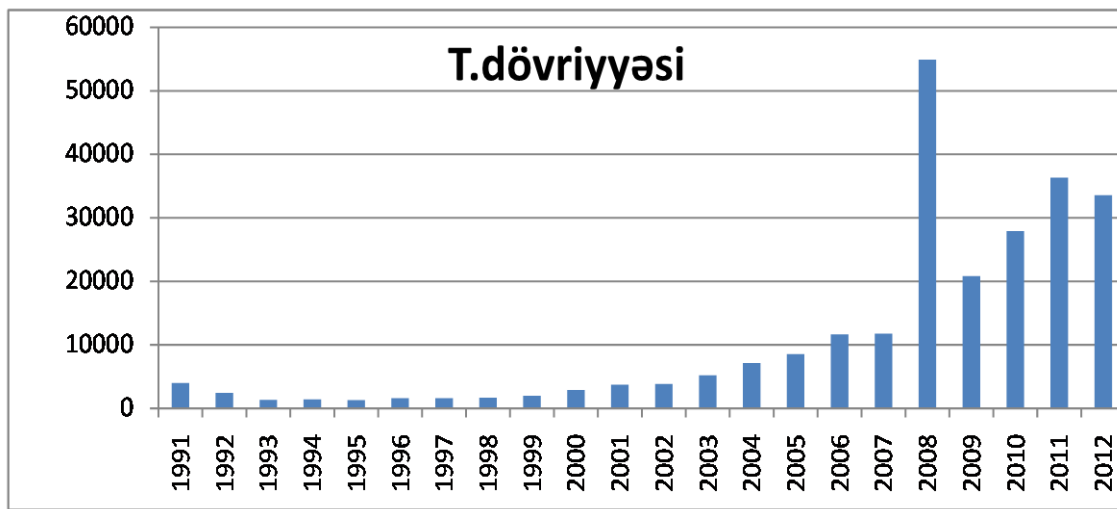
3. Azərbaycan statistika göstəricilər 2011 4. Azərbaycan statistika mərkəzi. Bakı 2010 3

Qrafik 2.5. Azərbaycan Respublikasının ÜDM-nin göstərişi və illik dinamikası(1991-2012-illər arasında)

Cədvəl 2.8- də toplanan statistikalar aydınca göstərir ki, Azərbaycan Respublikası öz müqəddəs istiqlalını qazanan zamandan iqtisadiyyatının ənənə və inkişafı üçün diqqət göstərmişdir. Ancaq müstəqilinin ilk illərində Azərbaycan Respublikası ÜDM-in həcmi baxımından ilbəl çoxalsa da, ÜDM-in illik dinamikası, Azərbaycanın iqtisadi və ictimai nizamlarının pozulması, daxili gərginliklər və müharibə şəraitlərindən asılı olaraq 1999-cu ilə kimi ilbəl azalmışdır. Aparılan islahların nəticəsində iqtisadi, ictimai, siyasi və bazar şəraitlərinin nizamlanması səbəbindən 1999-cu ildən sonra Azərbaycan Respublikasının ÜDM-nin dinamikası ilbəl çoxalmağa başlamışdır. Bu şərait 2008-ci ilə kimi davam etmiş və neftin istehsal və ixracatının sayəsində zirvəyə çatmışdır.

Biz bunu 2.5-ci qrafikdə göstərmişik. Qrafiklərdən görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i 1991-2003-cü illər arasında az miqdarda çoxalsa da, artımı o qədər də gözə gəlirli olmamışdır. Lakin 2003-cü ildən başlayaraq artım tempi çoxalmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə 3833 mln ABŞ dollarından 2011-ci ildə 36327 mln dollara çoxalmışdır. Yəni Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i 10 il fasiləsində 10 qat çoxalmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının həmən illərdə iqtisadi əhəmiyyət və inkişaf baxımından həmçinin bazar islahatları üçün bütün dünya ölkələri arasında birinci yerdə yerləşmişdir.

Qrafik 2.6. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həcmindəki dinamika (1991-2012-ci illər)

2.10-cu cədvəlin məlumatlarından gördüyümüz kimi, Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 1991-ci ildən, 1998-ci ilə kimi azalmışdır. 2.10-cu cədvəl və 2.6-cı qrafikin göstəricilərinə görə, Azərbaycanın xarici ticarətinin bu dövrdə azalmasının əsas səbəbi ixracatın azalmasından asılı olmuşdur. Çünki Azərbaycan o dövrdə neftin istehsalına və ixracına geniş şəkildə nail olmadığından, gəliri sadəcə çox az miqdarda olan əmtəə və xidmətlərin ixracatından ibarət olmuşdur. Həm də Azərbaycan yeni müstəqillik qazandığından və sovet ittifaqından, yaxud kommunizmin hakimiyyətindən miras qalan qaydalar, iqtisadi, ictimai təhlükəsizlik, dövlətin və əhəlinin gəlir mənbələri zəifləmiş, yaxud tamamilə pozulmuşdur və ona görə də Azərbaycanın xarici ticarəti həmin dövrdə qeyd olunan ixracdan asılı olaraq

azalmışdır. Lakin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1998-ci ilə kimi azalsa da, ancaq 2008-ci ildən yenidən artmağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin belə azalması aşağıdakı bir çox amillərdən asılı olmuşdur:

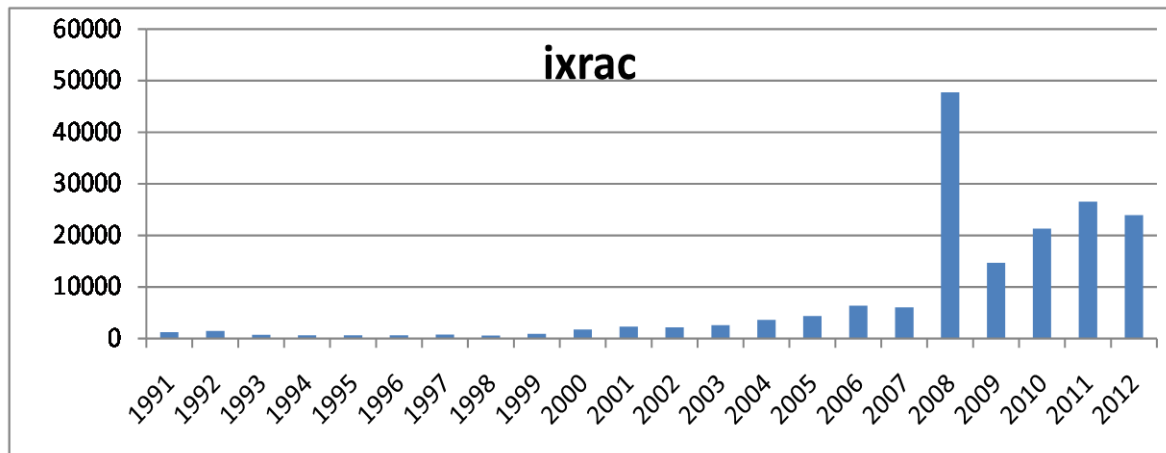
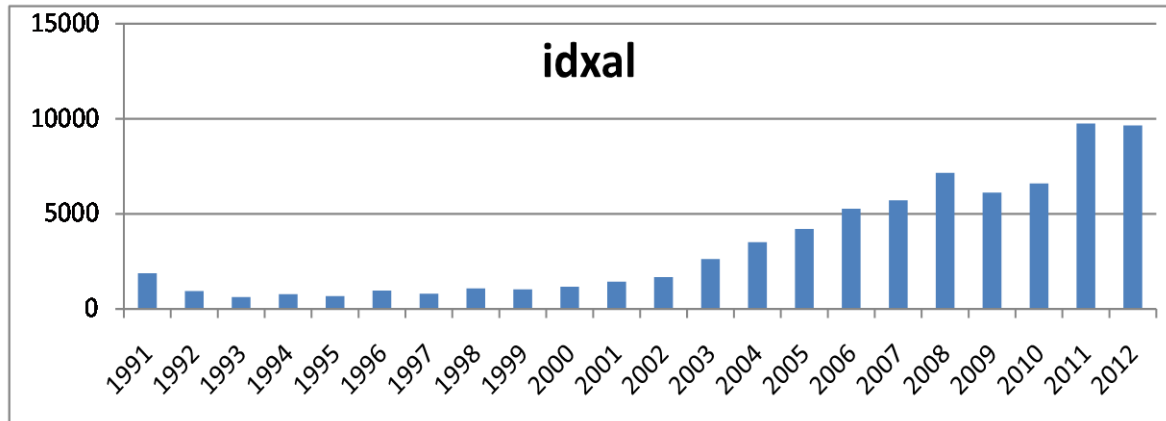
- Sovet İttifaqının dağılması, koministi rejiminin pozulması və belə bir şəraitdən asılı olaraq Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, ictimai və ticarət əlaqələrinin pozulması;
- Azərbaycan dövlətinin və əhlinin gəlirinin dəyişilməsi;
- Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmaması;
- Müharibənin başlanması və siyasi nizamların nəzarətdən çıxması;
- Sənaye sahələrinin bağlanması, dağılması və istehsalın dayanması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının zəifləməsi.

Bu səbəblərdən Azərbaycanın ixracı azalmışdır. Gəliri, idxalı və nəticədə ticarət dövriyyəsi aşağıya düşmüş və xarici ticarətin balansı da mənfi olmuşdur.

Ancaq 1998-ci ildən sonra, Azərbaycan milli təhlükəsizliyini ələ ala bildi, xüsusən neft və ondan istehsal olunan məhsulların istehsalı çoxaldı, onların ardınca əhalinin məişəti yaxşılaşdıqca və gəliri çoxalarkən, xarici ticarətin həcmi də inkişaf etmişdir. Yəni Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 1998-ci ildə 1682,6 milyon ABŞ dollarından, 2008 -ci ildə 54919,7 milyon dollara yetişmişdir. Yəni Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 10 il ərzində 32 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın xarici ticarətinin balansı da Azərbaycanın xeyirinə çoxalmış və müsbət saldoya çevrmişdir [6].

2008-ci ildən Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi yenidən azalaraq və 2009-cu ildə 20824,5 milyon dollara düşmüşdür. 2009 -cu ildən sonra yenidən normal ənənəvi inkişaf şəraitinə nail olunmuşdur. 2010-cu ildə 27960,8, 2011-ci ildə 36326,9 və 2012-ci ildə 33560,9 mln ABŞ dollarına, 2013-cü ildə 34687,9 mln ABŞ dollarına çatmışdır[7, s.12]. Əlbəttə, necə ki yeri gəldikcə təhlil edəcəyik, burda da izah etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət həcmninə dinamikasının belə bir intensiv ilə ənənə və inkişaf etməsinin əsas və önəmli amili neft sektorunda bu ölkənin inkişafı və neft istehsalının ixracının

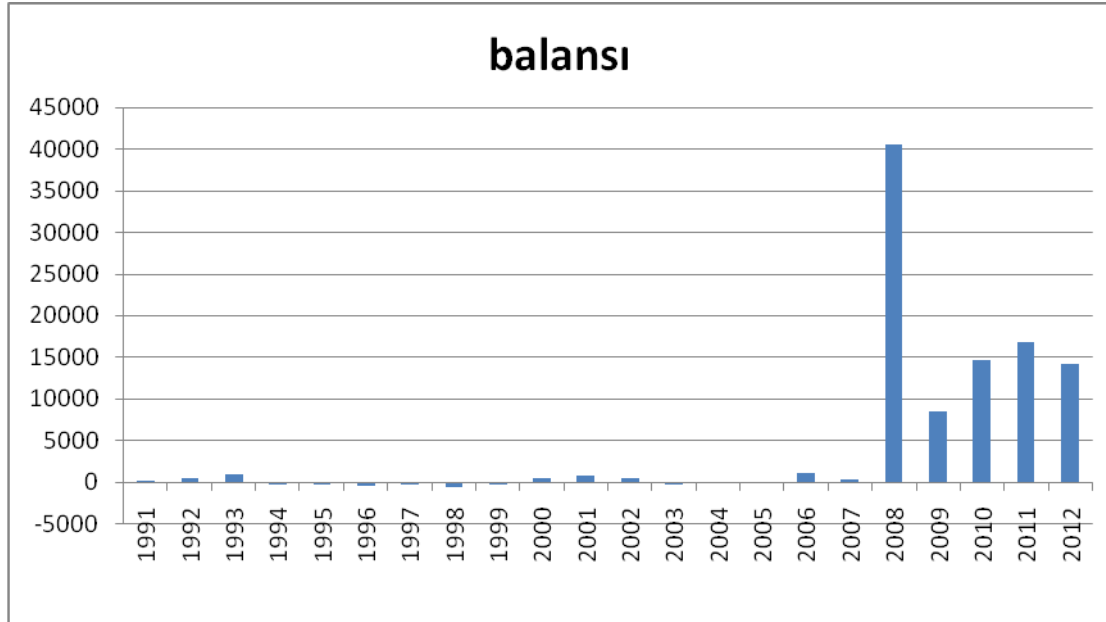
inkişafı olmuşdur. Necə ki, 2.8-ci qrafikdə göstərmişik. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin sahəsində əvvəlcə ixracın həcmi və əhəmiyyəti yüksəlmiş (neft istehsalının ixracından asılı olaraq), sonra idxalı da ixracın gəlirindən asılı olaraq çoxalmışdır. Həmçinin ixracının həcmi, əlbəttə iqtisadiyyatı inkişaf edən zamandan sonra idxalının həcmindən çox olmuşdur.

Qrafik 2.7. Azərbaycan Respublikasının idxal və ixrac dinamikası və onların müqayisəsi (1991-2012-ci illər)

2.8-ci cədvəldə göstərdiyimiz kimi təxminən 2005-ci ilə kimi Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi yaxud idxal və ixracı aşağı səviyyədə olmuşdur. Həmin dövrdə, ixrac və idxal bir-bir ilə yaxın rəqəmdə olmuşlar. Çünki Azərbaycanın idxalının maliyyə mənbəyi sadəcə məhsulların və xidmətlərin ixracından ibarət olmuş və elə də xarici ticarəti az səviyyəli və ticarət balansini bir az ixtilafı gah mənfi - gah da müsbət saldoya nail olsa da, təmayülü mənfi şəraitinə doğru

yönəlmişdir. Ancaq 2.7-ci qrafikdə göstərilədiyi kimi, 2005-2007-ci illərdən sonra Azərbaycanın ixracı, eyni zamanda Azərbaycan neftinin istehsalı və ixracı çoxalmış və 2008-ci ildə zirvəyə çatmışdır. O səbəbdən xarici ticarətinin həcmi çoxalıb, ticarət balansı da kifayət qədər müsbət olmuşdur.

Qrafik 2.8. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət balansının ümumi dinamikası illər arasında

2.8-ci qrafikdən gördüyümüz kimi, 1994-cü ildən sonra Azərbaycanın xarici ticarətinin balansı Azərbaycanın ziyanına mənfi olmuşdur. Bu mənada ki, o illərdə idxalın həcmi ixracın həcmindən çox olmuşdur. Ancaq 2007-ci ildən bəri Azərbaycanın xarici ticarətinin balansı onun xeyrinə dəyişmişdir. Əlbəttə dediyimiz kimi, bunun əsas amili Azərbaycanın neftinin və ondan istehsal olunan məhsulların istehsalının və ixracının çoxalması hesab olunur. Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi statistik informasiyaya əsasən, keçmiş illərlə müqayisədə Azərbaycanın ixracının 85 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları istehsalı təşkil etmişdir.

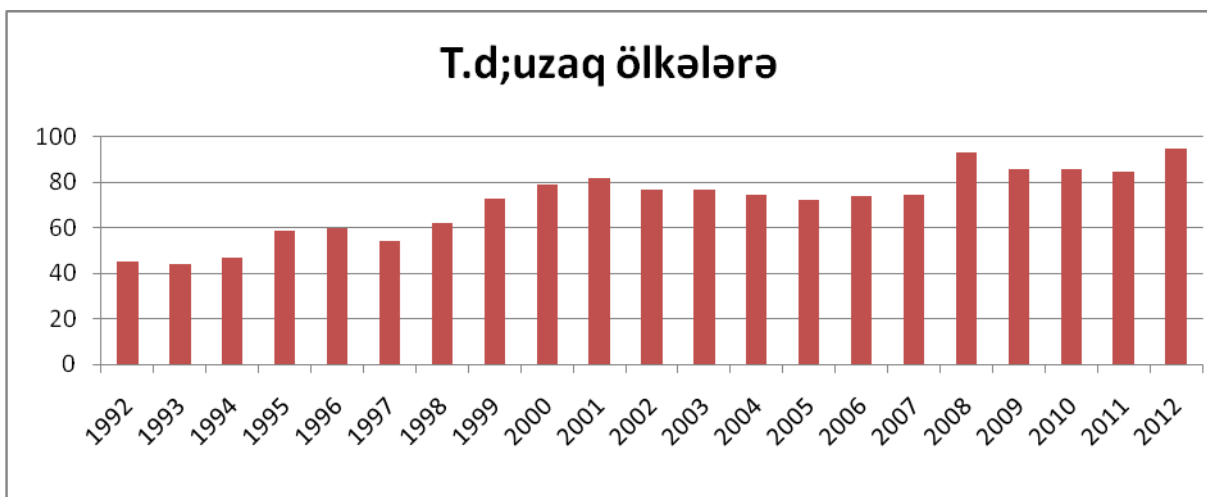
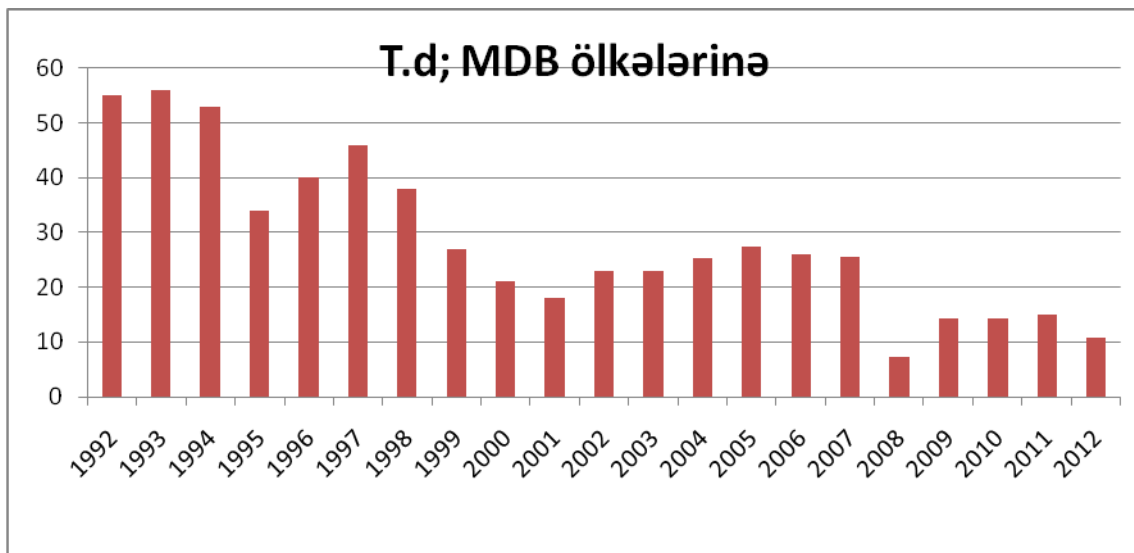
Xarici ticarətin inkişafının dinamikasının və meyllərinin kompleks tədqiqində ixrac - idxal fəaliyyətlərinin coğrafi strukturunun araşdırılması da maraqlı olur. Belə ki, ölkənin xarici ticarətinin təmayülü və xarici ticarətinin, xüsusən ixracın coğrafi strukturunu, demək olar ki, dövlətin digər ölkələrlə siyasi və iqtisadi münasibətlərini və xarici iqtisadi-siyasi əlaqələrinin meyllərini də göstərir. Bu

məsələyə diqqət etmək üçün Azərbaycanın xarici ticarətinin meyllərini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.9.

İllər	Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi (ölkələr üzrə)						Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi (ölkələr üzrə) faizlə					
	MBD ölkəri			Uzaq xarici ölkələr			MBD ölkəri			Uzaq xarici ölkələr		
	Cəmi	idxal	ixrac	Cəmi	idxal	ixrac	Cəmi	Idxal	Ixrac	Cəmi	idxal	ixrac
1992	1337	607	730	1087	333	754	55	65	49	45	35	51
1993	762	388	374	592	241	351	56	62	52	44	38	48
1994	760	486	275	671	292	378	53	62	42	47	38	58
1995	445	228	285	769	439	352	34	34	45	59	66	55
1996	630	340	290	962	621	341	40	35	46	60	65	54
1997	729	351	379	847	443	403	46	44	49	54	56	52
1998	637	405	232	1046	672	374	38	38	38	62	62	67
1999	535	325	211	1430	710	718	27	31	23	73	69	77
2000	611	376	235	2306	796	1510	21	31	13	79	68	87
2001	668	445	223	3077	986	2091	18	31	96	82	69	90
2002	894	650	243	2939	1015	1924	23	39	11	77	61	89
2003	1184	851	334	4034	1775	2258	23	32	13	77	68	87
2004	1815	1201	614	5316	2315	3001	25.4	34	17	74.5	66	83
2005	2354	1446	905	6204	2754	3441	27.5	34.4	21	72.5	65.6	79
2006	3028	2098	930	8612	3169	5442	26	39.8	14.5	74	60.2	85.5
2007	3003	1901	1102	8763	3807	4956	25.5	33.3	18.2	74.5	66.7	81.8
2008	3959	2340	1619	50960	4823	46137	7.2	32.6	7.4	93	67.4	96.6
2009	2962	1826	1136	17856	4294	13562	14.2	29.8	7.7	85.7	70.2	92.3
2010	4035	2051	1984	23889	4548	19341	14.4	31	9.3	85.6	69	90.7
2011	5477	2553	2924	30848	7202	23646	15	26.17	11	85	73.82	89
2012	3630	2378	1252	29931	7275	22656	10.8	24.6	5.2	94.8	75.4	94.8

Mənbə: 1. Azərbaycanın statistik göstəricisi 2009 2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2010, 2011 və 2012 3. www.azstat.org

Qrafik 2.9 Azərbaycan respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi MBD və uzaq ölkələr üzrə 1992-2012-cu illər arasında dəyişməsinə göstərilir.

2.9-cu cədvəldə göstərilədiyi kimi, həmçinin 2.8-ci cədvəl ilə müqayisə edərək görünür ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə yaxud gəliri çoxaldıqca, xarici ticarət təmayülləri də dərin dəyişikliklər ilə qarşılaşmışdır. Yəni Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, xarici ticarəti həm bazarlarının genişləndirməsi cəhətindən, həm də xarici ticarətinin təmayüllərinin coğrafiyası baxımından böyük dəyişikliklər və inkişafə doğru dəyişmişdir. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin və xalqının iqtisadi şəraitləri və gəliri yaxşılaşdıqca, yaxın ölkələrdən və bazarlardan keçərək, bazarlarını uzaq bazarlara və ölkələrə genişləndirmişlər. Həm

də bununla bərabər xarici ticarətinin həcmi də yüksək üstünlük ilə inkişaf etmişlər. Bu bəyan olunan sözləri 2.10-cu cədvəldə əks olunan rəqəmlərdən daha aydın görmək olar. Həmçinin 2.9-cu qrafiklərdən aydınca görünür ki, Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 1992-2012-cu illərin arasında MDB ölkələrindən azalmış və əksinə, eyni zamanda uzaq ölkələrə çoxalmışdır.

Belə ki, Azərbaycanın 1992-ci ildə xarici ticarətinin 55 faizi MDB ölkələrinin payına düşmüşdür. Yəni Azərbaycanın xarici ticarətinin yarından çoxu bu ölkələr ilə olmuşdur. Təxminən 1995-ci ilə kimi Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi, iqtisadi şəraitlərdən asılı olaraq azalmışdır. 1995-ci ildən sonra xarici ticarətin həcmi artmışdır. Bu həm MDB ölkələrinə, həm də uzaq xarici ölkələrə aiddir. Azərbaycanın xarici ticarətin ənənə və inkişafının çox faizini uzaq ölkələrlə ticarəti təşkil etmişdir. Buna görə Azərbaycanın xarici ticarətinin xüsusi çəkisi MDB ölkələrindən mütəmadi azalmış və 2010-cu ildə 14,4 faizə və 2012-ci ildə 10.8 faizə düşmüşdür [4, 5 , 108].

Əksinə, Azərbaycanın uzaq ölkələrlə xarici ticarətinin həm həcmi, həm də xüsusi çəkisi çoxalmışdır və həcmi baxımından 1992-ci ildə 1087 mln ABŞ dolları olmuşdur. Bu rəqəm 1993-cü ildən sonra ilbəil çoxalıb, 2010-cu ildə 23889,3, 2011-ci ildə 30848 və 2012-ci ildə 29931 mln ABŞ dollarına çatmışdır, yəni bu müddətdə təxminən 28 dəfə çoxalmışdır. Bu rəqəm və ona aid olan ənənə və inkişaf Azərbaycanın xarici ticarəti sahəsində bir dəyişiklik kimi yox, bəlkə də bir inqilab kimi qəbul oluna bilər. Bu şəraiti faizlə müqayisə edəndə də asanlıqla görə bilərik ki, 1992-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 45 faizi uzaq ölkələrlə olurdusa, 2010-cu ilədə ölkənin xarici ticarətinin 85.6 faizi və 2012 –ci ildə 94.8 faizi uzaq ölkələr ilə ticarəti təşkil etmişdir. Yəni Azərbaycanın xarici ticarətinin meylləri zaman ötdükcə (1991-ci ildən 2012-cu illər arasında) uzaq ölkələrə sarı daha çox dəyişmişdir [74, 106] .

Bunu da izah etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının həm idxalının, həm də ixracatının xüsusi çəkisi 2012-cu ildə, MDB ölkələrindən azalmış və əksinə, uzaq xarici ölkələrlə çoxalmışdır. Ancaq 2.9-cu cədvəlin göstəricilərinə görə Azərbaycanın ixracının üstünlüyü uzaq ölkələrə, idxalı ilə müqayisədə daha

çox olmuşdur. 2012-ci ildə Azərbaycanın ixracının 94,8 faizini uzaq xarici ölkələrə ixracı təşkil etmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının idxalının xüsusi çəkisi uzaq xarici ölkələrdən 75,4 faiz olmuşdur. Yəni 2.10-cu cədvəldə göstərilədiyimiz kimi, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ixracının həcmi MDB ölkələrinə 49% olduğu halda, 2012-ci ildə bu göstərici 5,2 faizə düşmüşdür. Lakin 1992-ci ildə Azərbaycanın ixracı uzaq ölkələrlə 51 faiz olduğu halda, 2012-ci ildə bu göstərici 94,8 faizə qədər çoxalmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu göstərici 2008-ci ildə 96,6 faizə də çatmışdır. Cədvəlin və qrafiklərin göstəricilərindən belə qənaətə gəlmək olar:

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə özəlliklə 2000-ci ildən sonra, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatında neftin gəliri çoxalandan sonra Azərbaycanın xarici ticarəti də yüksək səviyyədə inkişaf ilə qarşılaşmışdır;
- Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi, həm MDB ölkələrinə, həm də uzaq xarici ölkələr ilə, inkişaf dövründə çoxalmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının gəliri çoxaldıqca, yaxud iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, xarici ticarət tərəfdaşlarının sayı da çoxalmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının gəliri və iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə xarici ticarətinin həcmi və xüsusi çəkisi uzaq ölkələrdən, MDB ölkələri ilə müqayisədə, yüksək tempə inkişaf etmişdir;
- Azərbaycanın həm idxalının həcmi, həm də ixracının xüsusi çəkisi uzaq ölkələr üzrə çoxalmışdır. Ancaq ixracının xüsusi çəkisi uzaq xarici ölkələrlə, idxalının xüsusi çəkisinə nisbətən daha çox olmuşdur;
- Azərbaycan dövlətinin və əhalisinin gəlirləri çoxaldıqca, həm ixrac, həm də idxal bazarlarını genişləndirərək ən uzaq ölkələrə doğru yönəlmişdir.

İndi isə Azərbaycanın idxal və ixrac üzrə əsas tərəfdaşları və xüsusi çəkili keçmiş illərlə müqayisədə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.10

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində əsas tərəfdaşları və onların xüsusi çəkisi

İllər Dövlətlər	İdxalın xüsusi çəkisi- faizlə							İxracatın xüsusi çəkisi –faizlə						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Rusiya	22.4	17.6	18.8	17.5	17.3	16.8	14.4	5.4	8.7	1.2	5.1	3.6	4.5	4
Britaniya	8.6	7.2	5.4	4.5	-	5	5.14	0.1	0.1	1.9	1.3	0	0	1.5
Türkiyə	7.3	10.9	11.3	14.8	11.7	13.4	15.8	6.1	17.4	1.3	0.7	0.8	1.7	2.5
Almaniya	7.7	8.3	8.4	9	9.2	8.7	8	0.1	0.3	0.4	0.6	0	2	4
Fransa	1.1	1.8	1.9	2.3	2.1	6.2	2	5.5	4.3	4.9	9	8.7	15.2	7.4
Qazaxıstan	2.4	3.9	2.8	1	4.4	2.2	3.5	1.7	2.1	0.6	1	0.2	0	0
Abş	3.8	4.7	3.7	4.3	3.1	6.5	7.4	1.4	3.8	12.6	11.9	7.2	6.8	6.7
Ukrayna	6	8.2	7.9	8.4	7.1	5.7	5.6	0.6	0.5	0.4	1.3	4.2	3.4	0
İran	1.6	1.8	1.4	1.3	1.8	1.6	1.8	4.6	7.2	0.7	0.6	0.6	0.5	0.4
İtaliya	2.4	2.5	2.6	2.1	1.8	2.6	2.7	44.7	15.5	40.2	25.8	33.3	35.2	23.2
Çin	4.2	4.9	6.7	7.9	8.9	6.4	6.5	0.1	0.2	1	0.9	1.6	0.15	0.8
Yaponiya	3.6	5.2	3.4	2.4	-	1.8	2.5	0	0	0.3	0	-	0	0
İsrail	0.5	0.5	1.1	1.3	0.9	0.4	0.6	10.7	6.1	7.6	8.4	8.2	3	7

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricisi. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı. 2011, 2012

Cədvəl 2.11

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin əsas tərəfdaşları və onların xüsusi çəkisi

İllər Dövlətlər	İdxalın xüsusi çəkisi - faizlə						
	1991	1992	1994	1996	2001	2004	2005
Rusiya	52.7	26.8	15.1	16.5	10.7	16.2	17
Qazaxıstan	4.9	4.5	6.7	2	7	6.7	2.3
Türkiyə	0.09	9.2	9.8	22.5	10.4	6.4	7.4
Ukrayn	26.6	22.8	11.1	9.8	2.7	4.8	5.4
İran	1.4	6	8.6	6.9	3.9	1.3	1.8
Almaniya	0	1	4.1	8	5.1	6.5	6.1
Britaniya	0.1	4.4	0.9	1.5	3.8	12	9.1
Fransa	0.02	2.8	0.7	1.3	1.8	3.4	2.9
ABŞ	0.01	2.5	1.3	1.7	16.1	3.8	3.4
Türkmənistan	0.2	2.8	2.5	1.5	9.4	3.3	5.8

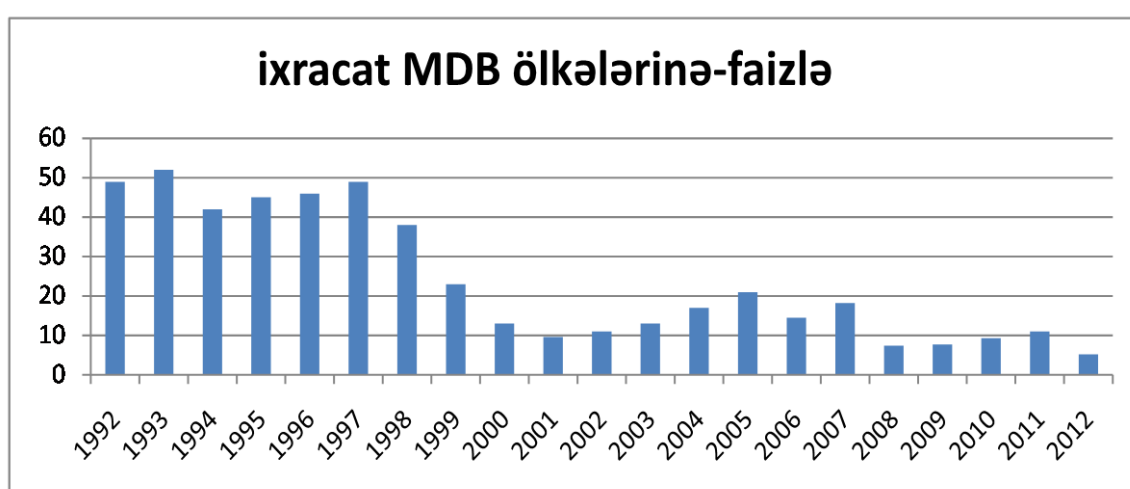
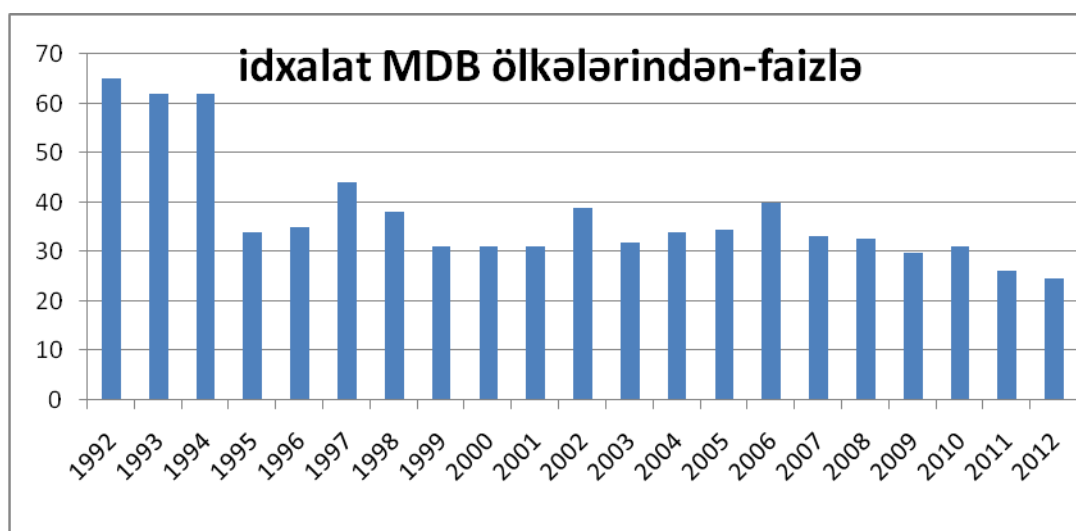
Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricisi . Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.. Bakı 2006

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin əsas tərəfdaşları və onların xüsusi çəkisi

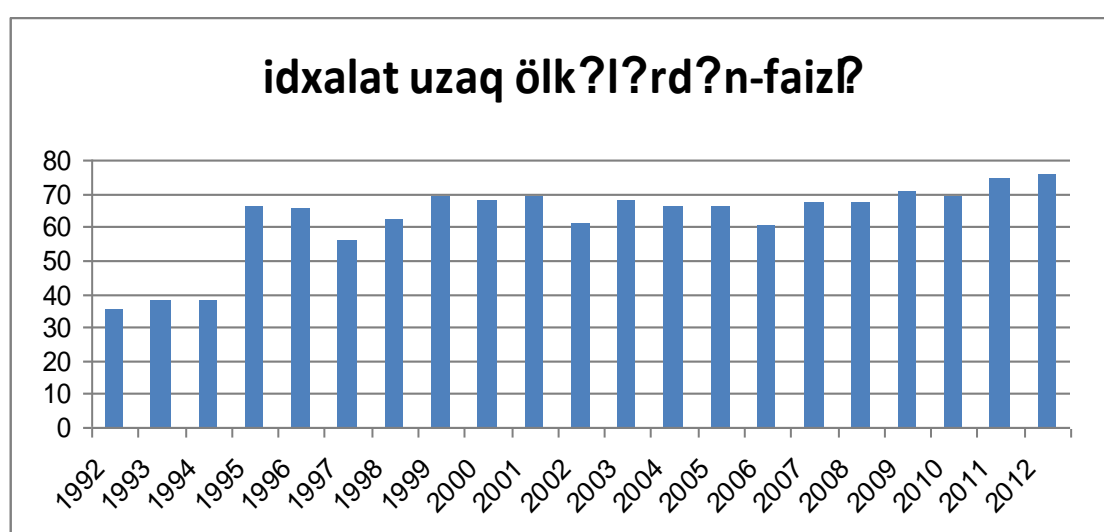
İllər Dövlətlər	İxracatın xüsusi çəkisi - faizlə						
	1991	1992	1994	1996	2001	2004	2005
Rusiya	59.3	23.4	21.4	17.6	3.4	5.8	6.6
Qazaxıstan	4.1	2.6	2.5	2.4	0.3	0.3	0.4
İran	1.4	15.4	39.4	35.8	0.4	4.2	3.8
Ukrayn	13	9.2	9	3.5	0.3	0.3	0.8
Türkəmənistən	4.4	3.7	2.6	5.4	0.5	4	6.3
İtaliya	0.04	1.3	0	1.6	57.2	44.7	30.3
Gürcüstan	6	4.1	2.5	14.5	4.5	5.2	4.8
Fransa	0.02	0.1	0.1	0	2.9	1.9	9.4
ABŞ	0	2.7	0	0.3	0.6	0.7	1
İsrail	0	0	0	0	7.1	9	4.5

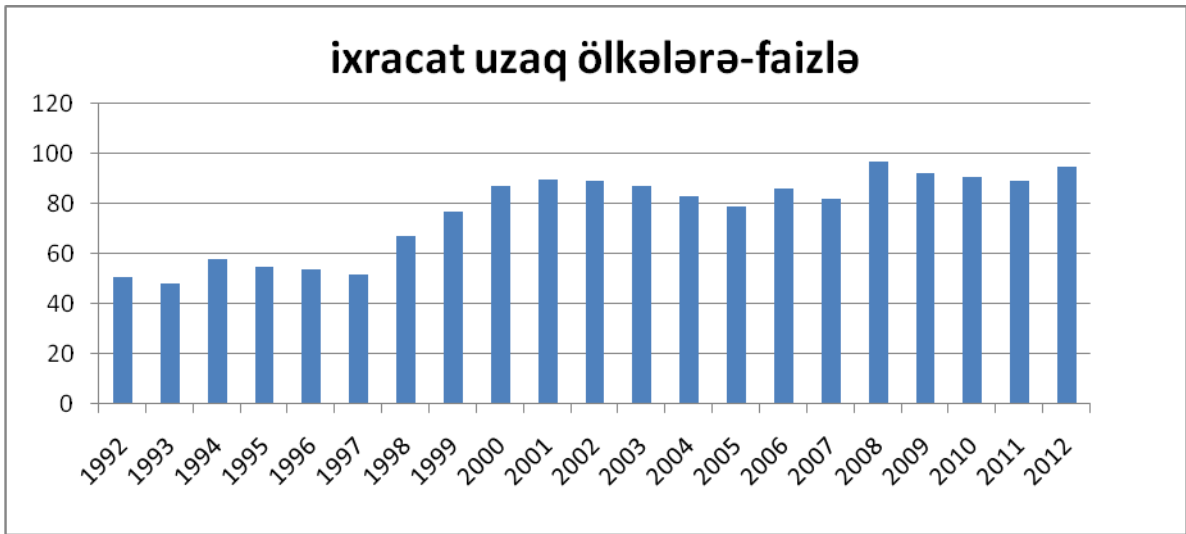
Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricisi . Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2006

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin əvvəl illərində ilkin xarici ticarət tərəfdaşı Rusiya və ikinci əsas tərəfdaşı Ukrayna ölkələri olmuşdurlar. 2.11 və 2.12 cədvəllərin göstəricilərinə görə 1991-ci ildə Azərbaycanın həm ixracının, həm də idxalının həcmnin 50 faizindən çoxu sadəcə Rusiya dövləti ilə olmuşdur və bu dövlət Azərbaycanın xarici ticarətinin tərəfdaşları üzrə, həm idxal və həm də ixrac üzrə birinci yerdə yerləşmişdir. Yəni 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının idxalının 52,7 və ixracının 59,3 faizini Rusiya dövləti ilə ticarəti təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanın xarici ticarəti əsasən Rusiya dövlətinə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda Ukrayna ölkəsi həm ixrac, həm də idxal üzrə Azərbaycan Respublikasının ikinci ticarət tərəfdaşı, Qazaxıstan idxalda və Gürcüstan ixracda üçüncü tərəfdaşları olmuşlar. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət üzrə əsas tərəfdaşları bu MDB ölkələrindən ibarət olmuşdur. Ancaq zaman ötdükcə gördüyümüz kimi Azərbaycanın həm idxalı, həm də ixracı MDB ölkələrilə azalmışdır və ixracın azalması idxalın azalmasından daha çox olmuşdur.

Qrafik 2.10. Azərbaycanın yaxın xarici ölkələr ilə idxalı və ixracı

Qrafik 2.11 Azərbaycanın uzaq xarici ölkələrlə idxalı və ixracı dinamikası

Statistik məlumatlarının göstəricilərinə görə və təhlillərdə qeyd etdiyimiz kimi, zaman keçdikcə bu ölkələrin payı Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində azalmışdır. 2.9-ci qrafikdə göstərilədiyi kimi Azərbaycanın xarici ticarətinin xüsusi çəkisi bu ölkələrlə azalmışdır. Misal üçün, Azərbaycanın idxalının xüsusi çəkisi 1991-ci ildə Rusiya dövlətindən 52,7 faiz olmuşdur. 1991-ci ildən sonra bu faiz ilbəlil azalmış və 2001-ci ildə 10,7 faizə enmişdir. Bu çəki 2001-ci ildən sonra da mütəmadi şəkildə azalaraq, 2008-ci ildə 18,8 faizə düşmüşdür, 2008-ci ildən sonra yenidən müvafiq şəkildə azalaraq 2012-ci ildə 14,3 faiz, 2013-cü ildə isə 14,1 faiz olmuşdur [7, 8].

Azərbaycan Respublikasının ixracının xüsusi çəkisi Rusiya dövlətilə 1991-ci ildə 59,3 faiz olduğu halda, bu xüsusi çəki 2001-ci ildə 3,4 faizə qədər azalmışdır. 2001-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasının idxalının faizi Rusiya dövlətindən yavaş-yavaş çoxalmış, 2012-cü ildə 4,0 faiz, 2013-cü ildə isə 4,5 faiz təşkil etmişdir[7, s.23, 27]. Yəni Azərbaycan Respublikasının həm ixracının, həm də Rusiya dövlətindən idxalının xüsusi çəkisi azalmışdır. Ancaq bunu da izah etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Rusiyadan ixracının azalmasının nisbəti, idxal ilə

müqaisədə daha çox olmuşdur. Bunlarla belə, Rusiya dövlətindən Azərbaycanın idxalının və ixracının faizi ilbəlil azalsa da, Rusiya hələ də Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşı, xüsusilə idxalda əsas tərəfdaşı hesab olunur, onun xarici ticarətinin tərəfdaşları üzrə hələ də birinci yerdə yerləşir. Çünki Rusiyanın, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət tərəfdaşları üzrə birinci yerdə yerləşməsi, Azərbaycanın Rusiya ilə idxalının çoxluğundan asılıdır. O səbəbdən Azərbaycanın xarici ticarət balansını Rusiya ilə 2010-cu ilə qədər, həmişə Azərbaycanın zərərinə mənfi saldoya malik olubdur ki, belə bir ittifaq xarici ticarət aləmində çox nadir vəziyyətlərdən hesab olunur. Çünki dövlətlər çalışırlar xalqlarının və əlaqələrinin iqtisadi və siyasi mənəfətlərini təmin etmək üçün, kontaraktlar bağlamaq vasitəsi ilə tək-cə idxalatların deyil, ixracatlarını da belə ölkələrlə çoxaltsınlar. Əlbəttə Azərbaycan Respublikasının bu problemi sadəcə Rusiya ilə Azərbaycan Respublikasının ticarətinə aid olmayıb, habelə Azərbaycanın, Ukrayna, ABŞ, Birtaniya, Çin, Almaniya və digər ölkələr ilə xarici ticarətində də belə bir problem görünür. Bu şərait iqtisadiyyat və xarici ticarət aləmində və bütün iqtisadi-ticarət məktəblərin və alimlərin düşüncələri baxımından da yaxşı bir vəziyyət kimi hesab olunmur.

Bundan əvvəl qeyd etdigimiz kimi, 1991-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin xüsusi çəkisi Rusiya, Ukrayna və başqa MDB ölkələri üzrə azalmışdır. Zaman keçdikcə Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi, ÜDM-i və gəliri çoxaldıqca, Azərbaycanın xarici ticarətində Rusiyanın, Ukraynanın, Qazaxistanın və başqa yaxın (MDB) ölkələrinin xüsusi çəkisi azalmışdır. Əlbəttə bu göstəricilərin azalması MDB ölkələr ilə xarici ticarətin həcmində azalması mənasında deyil, bəlkə bu mənada ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin və iqtisadi əlaqələrinin həcmi və faizi Avropa, yaxud dünyanın başqa uzaq xarici ölkələri ilə çoxalmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın uzaq xarici ölkələr ilə ticarət və iqtisadi əlaqələri çoxaldıqca, MDB ölkələrilə ticarətinin həcmi o qədər faizlə azalmışdır.

2.10 və 2.11-ci cədvəllərin göstəricilərinə görə, 1991-ci ildən sonra Azərbaycanın xarici ticarətinin faizi, əksinə İran, Britaniya, Türkiyə, İtaliya,

Fransa, Almaniya, ABŞ və s. uzaq xarici ölkələr ilə çoxalmışdır. Bu ölkələr hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ticarət üzrə əsas tərəfdaşlarından hesab olunurlar. Həmçinin də yuxarıda qeyd etdiklərimiz və verilən cədvəllərin informasiyasına əsasən təmsil üçün Azərbaycan Respublikasının Türkiyədən idxalının və ixracının faizi 1991-ci ildə təqribən 0,09 və 0,3% olmuşdur. Bu rəqəmlər ilbəil artaraq, 2010-cu ildə 11,7 və 0,8%-ə qədər və 2012-ci ildə 15,8 və 2,5% -ə çoxalmış, 2013-cü ildə isə 13,7 və 2,2%-ə azalmışdır [1, 2,7].

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Almaniya ölkəsindən idxalı bir faizdən az olsa da, bu rəqəm 2010-cu ildə artaraq 9,2 faizə yüksəlmişdir. Həmçinin Azərbaycanın İran İslam Respublikasından idxalı və ixracının faizi 1991-ci ildə hər ikisi 1,4 faiz olmuş, bu faiz 1994-ci ildə uyğun olaraq 8,6 və 39,4% çoxalmış və 2010-cu ildə yenidən azalaraq 1,8 və 0,6%-ə, 2012-ci ildə 1,8 və 0,4%-ə, 2013-cü ildə isə 1,9 və 0,3%-ə düşmüşdür. Əlbəttə, cədvəllərdə verilən informasiyalardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanın xarici ticarətinin Avropanın bəzi ölkələri ilə yüksək (o cümlədən İtaliya, Fransa, ABŞ, həmçinin İzrail ölkələri) templərlə çoxalmasının əsas səbəbi Azərbaycanın neft və neftdən istesal olunan məhsullarının istehsalının inkişaf etməsi və qeyd olunan ölkələrə ixrac edilməsi hesab olunur.

2.9-ci qrafikinə təhlilinə görə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərinin əvvəllərində xarici ticarətinin 80 faizindən çoxunu MDB ölkələri ilə xarici ticarəti təşkil etmişdir. Ancaq qrafiklərdə gördüyümüz kimi, Azərbaycanın həm idxalı, həm də ixracı bu ölkələrlə ilbəil təxminən azalmış və 2010-cu ildə 20 faizdən də aşağı düşmüşdür. Həmçinin 2.9-cu qrafikləri müqayisə edərək görürük ki, idxalla müqayisədə Azərbaycan Respublikasının MDB ixracının ölkələrindən azalması, həm də bu ölkələrdən idxalından da çox olmuşdur. İndisə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət təmayülünün coğrafiyasını nəzərdən keçirmək üçün 2.14-cü cədvələ diqqət yetirək.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi strukturu, faizlə

İllər \ Qitələr	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Avropa	62	47.4	59.3	53.3	58	67.8	52	54,8
Asiya	33.3	44.6	25.3	32.1	32	22.6	38.7	38,3
Amerika.	3.7	7.7	14.9	13.4	8.6	8.8	7.8	5,2
Afrika	0.5	0.2	0.5	1.1	1.2	0.7	1.3	1,7
Okeaniya	0.1	0.1	0.02	0.1	0.2	0.1	0.2	0,0
Cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100

Mənbələr; 1. Tədqiqatçının topladıqları informasiyalardan 2. [www. Azstat.org](http://www.Azstat.org)

2.13-cü cədvəlin məlumatlarına əsasən 2006-2012-cu illər arasında Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həcmi bütün qitələrə üzrə çoxalmışdır. Ancaq Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti və iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə bu ölkə ayağını uzaq xarici ölkələrə və qitələrə basaraq, uzaq ölkələr və qitələrlə ticarət əlaqələrini həm həcm, həm də faiz baxımından çoxaltmışdır. Yəni Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi təhlillər və informasiyalara görə, Azərbaycan Respublikasının Avropa qitəsinə ticarətinin həcmi 2006-cı ildə 7257,4 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu rəqəm 2010-cu ildə 12680,4 mln dollara qədər çoxalmışdır. Əlbəttə faiz baxımından eyni zamanda Azərbaycanın xarici ticarətinin xüsusi çəkisi Avropa qitəsinə 62 faizdən 53 faizə və 2012-ci ildə 52 faizə azalmış, 2013-cü ildə isə yenidən 55 faizə qədər enmişdir. Bu rəqəmlərin və faizlərin tənəzzülləri bunu göstərir ki, Azərbaycan başqa qitələr ilə və uzaq ölkələr ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməkdədir [4,6].

Elə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdə yayılan informasiyalara istinadən, Azərbaycan Respublikasının Asiya qitəsi ilə ticarətinin həcmi 2006-cı ildə 3874,3 mln ABŞ dolları olmuşdur. Bu rəqəm 2010-cu ildə 6354,5 mln dollara qədər

çoxalmışdır. Yəni bu dövrdə Azərbaycanın Asiya qitəsi ilə xarici ticarətinin həcmi 64 faiz çoxalmışdır . 2013-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarətinin strukturunda Asiya qitəsinin payı 2010-cu illə müqayisədə 6,3 faiz bəndi artaraq 38,3 faizə yüksəlmişdir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Amerika qitəsi üzrə xarici ticarətinin həcmi və xüsusi çəkisi də çoxalmışdır. Yəni Azərbaycanın bu ərazi üzrə xarici ticarətinin xüsusi çəkisi 2006-cı ildə 3,7 faiz olmuşdur ki, bu rəqəm 2010-cu ildə 8,6 faizə qədər çoxalmış, 2013-cü ildə isə yenidən azalaraq 5,2 faizə enmişdir. Elə bu dövrdə Azərbaycanın xarici ticarətinin həm həcmi, həm də faizi Afrika və Okeaniya qitələri üzrə də çoxalmışdır.

Yəni Azərbaycanın zaman boyu (2006-2012-ci illər arasında) xarici ticarətinin gedişi aydınca göstərir ki, zaman ötdükcə və Azərbaycanın iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, bu ölkə xarici ticarətinin coğrafiy quruluşunda dəyişmiş və inkişaf etmiş, uzaq xarici ölkələrlə və qitələrlə ticarət əlaqəsi qurmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri sayırıq:

- 1.Azərbaycan şirkətlərinin beynəlxalq ticarət sistemində iştirak.
2. Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərinin istehsal amillərinin beynəlxalq mübadiləsi prosesində iştirakının fəallaşdırılması.
- 3.Hüquqi və institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi.
- 4.Daxili bazarın qorunmasında müasir metodlardan istifadənin təşkili .
- 5.Ölkənin regionlarında yerləşən müəssisələrin ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi.
- 6.Daha müasir və məhsuldar texnologiyaya əsaslanan malların ixracının genişləndirilməsi.
7. Respublika iqtisadiyyatının strukturunun ixracyönümlü diverfikasiyasına stimul yaradılması.
- 8.İnsan kapitalına uzunmüddətli sərmayə yatırılmasına nail olunması.

2.3. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının ticarət əlaqələrinin mövcud imkanlarının qiymətləndirilməsi

Azərbaycan və İran İslam Respublikaları iqtisadiyyat üzrə bir sıra müştərək və bir-birini təkmilləşdirən münasib əlaqələrə malikdirlər ki, onlardan bəhrələnmə bilirlərsə, çox dərin iqtisadi, ticarət, siyasi, və sair sahələrdə əlaqələr yaratmaq üçün tükənməz imkanları vardır. Çünki bu ölkələr çox keçmiş zamandan, eyni tarixə, eyni dinə, eyni mənşəyə, İran əhalisinin yarısından çoxu ilə eyni dilə və münasib, bir-birinə mükəmmil olan coğrafi mövqeyə malikdirlər. Həmçinin Cənubi Azərbaycan əhalisinin şimali Azərbaycana olan əlaqələri və hörmətləri, Şimali Azərbaycanın Cənubi Azərbaycana olan arzu və istəkləri və iki ölkənin müştərək iqtisadi və ticarət təşkilatlarında (o cümlədən İslam Konfransı Təşkilatı və EKO təşkilatı) üzv olmaqları, o amillərdəndirlər ki, iki ölkə bunlardan bəhrələnmək, ticarət əlaqələri qurmağa imkanlar yarada bilirlər.

Həmçinin iki ölkə arasında imkanların mövcud olması, o cümlədən avtomobil yolu, dəmir yolu, hava və dəniz yolu, geniş quru və dəniz sərhədləri, müxtəlif sərhədlərdə gömrük imkanları, iki ölkə arasında istehsal və istehlak mərkəzlərinin bir-birinə yaxınlığı və istehlak bazarlarında iştirakı önəmli amillərdəndirlər ki, bunlar ölkələr arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrini daha dərinləşdirməyə və inkişaf etdirməyə imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikası müstəqil olan zamandan bəri İran ilə dərin xarici ticarət və iqtisadi əlaqə və münasibətlər qurmuşdur. İran, Azərbaycanın əsas iqtisadi və ticarət tərəfdaşlarına çevrilmişdir. Ona görə də İran 1994-1996-cı illərdə Azərbaycanda idxal üzrə birinci ticarət tərəfdaş olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətinin təxminən 29 faizini İran ilə ticarəti təşkil etmişdir. İran ilə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət üzrə əlaqələrini daha aydın göstərmək məqsədilə 2.15-ci cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirək.

2.14-ci cədvəldən göründüyü kimi İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin həcmi 1991-ci ildən 1996-cı ilə kimi davamlı şəkildə çoxalmışdır. Bu xarici ticarət əlaqələrinin çoxalması səbəbindən iki

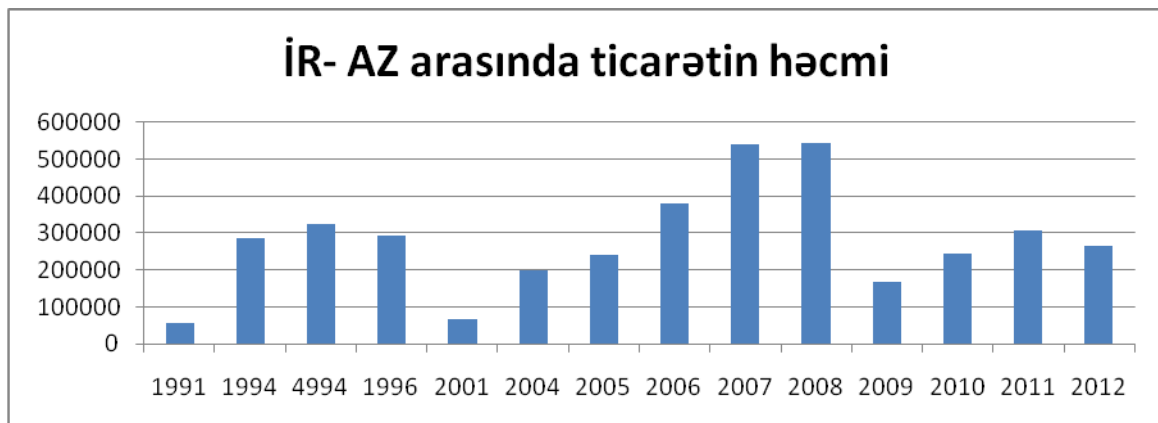
ölkə arasında ticarətin həcmi 28,36 faizə kimi çoxalmışdır. Bu rəqəm Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin 1/4-dən çoxunun İran ilə ticarəti və xarici ticarət əlaqələri təşkil etdiyini göstərir.

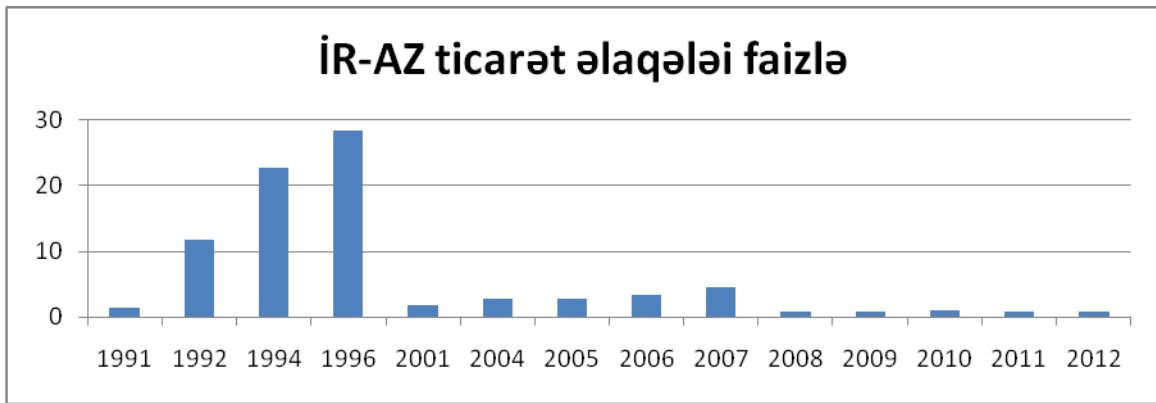
Cədvəl 2.14

Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında ticarət əlaqələrinin həcmi, 1000 \$

İllər	ticarətin həcmi	faizi	ticarətin balansı
1991	56031.2	1.4	33558
1992	284923.7	11.75	172140.3
1994	324077.6	22.65	190227
1996	292269.9	28.36	159702.1
2001	65070.2	1.7	-46556.4
2004	197555.1	2.77	106142.7
2005	240993.4	2.8	89390
2006	381819	3.3	209984.2
2007	539966.8	4.6	329495.4
2008	452874.8	0.8	258420.4
2009	168740.5	0.8	11403.5
2010	243219.3	0.9	6742.1
2011	305315.2	0.8	-15658
2012	263787.1	0.78	-89102
2013	281029,7	0,87	-134334,9

Mənbələr: 1. Azərbaycan istatika mərkəzinin göstəriciləri 2011 2. www.azistat.org

Qrafik 2.12. Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında xarici ticarət əlaqələrinin qrafiki təsviri

Azərbaycan Respublikası müstəqil olan zamandan sonra İran ilə xarici ticarətinin xüsusi çəkisi yüksək səviyyədə artmışdır və 1991-ci ildə 1,4 faiz, 1996-cı ildə isə 28,36 faizə artmışdır. Bu yüksək ənənə və inkişafı 2.9-cu qrafikdə aydınca göstərir. Qrafikdə gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə xarici ticarətinin xüsusi çəkisi 1991-ci ildən 1996-cı ilə kimi yüksək vəziyyətdə inkişaf etmiş və 1.4 faizdən, 28.36 faizə kimi artmışdır. Ancaq 1996 -cı ildən bu göstərici azalmış və 1997-ci ildə 1,7 faizə düşmüşdür. 1997-ci ildən sonra yenidən yavaş-yavaş artaraq 2008-ci ildə 4,6 faizə qədər çoxalmışdır. 2008-ci ildən sonra yenidən azalmağa başlamış, 2010-cu ildə 0,9 faizə, 2012-ci ildə yenidən azalıb 0,78 faizə düşmüş, 2013-cü ildə isə bir qədər artaraq 0,87 faiz təşkil etmişdir. İran İslam Respublikası statistikasına görə, 2014-cü ilin İran təqvimin 7 ayının nəticələrinə əsasən, Azərbaycandan idxal edilən məhsulun dəyəri 13,7 milyon dollar, Azərbaycana ixrac edilən məhsulun dəyəri isə 279,3 milyon dollar təşkil etmişdir ki, bu da 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə uyğun olaraq 1,4 faiz çox və 8,9 faiz az olmuşdur. Azərbaycan Gömrük Komitəsinin 2014-cü il məlumatlarına görə, Azərbaycandan İrana ixracın həcmi 39,4 milyon dollar, İrandan idxalın həcmi isə –147,2 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanın idxalında və ixracında İranın payı 2014-cü ildə müvafiq olaraq 1,6 faiz və 0,2 faiz təşkil etmişdir.

2.5-ci cədvəlin 4-cü sütununda Azərbaycan Respublikasının İranla xarici ticarət balansını nəzərdən keçirək. Verilən rəqəmlər göstərir ki, Azərbaycanla İran

arasında olan xarici ticarətin balansı 1991-ci ildən 2012-cu illər arasında ümumən Azərbaycan Respublikasının xeyrinə müsbət olmuşdur. Yəni əsasən Azərbaycanın ixracı İrana, göstərilən zamanlarda (sadəcə 2001-ci ildə mənfi olmuşdur.) idxalından çox olmuşdur. Bu informasiyalar xüsusən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin əvvəllərində İran ilə baş verən ticarət ənənəsi, bu iki ölkənin və əhalilərinin bütün sahələrdə əlaqələrini yüksəltmək təsəbbüslərindən və istəklərindən irəli gəlmişdir. Çünki ən azından İran ölkəsinin əhalisinin yarısı ilə Azərbaycanın ayrılmaz tarixləri, tükənməz hürmətləri və birlikləri vardır.

Cədvəl 2.15

Azərbaycanla İran arasında xarici ticarətin dövriyyəsi (1000\$)

Ticarət dövriyyəsi	İdxal həcmi		İxrac həcmi	
	Həcmi	payı faizlə	Həcmi	payı faizlə
illər üzrə				
1991	26337.7	1.4	29693.5	1.4
1992	56391.7	6	228532	15.4
1994	66900.3	8.6	257177.3	39.4
1996	66283.9	6.9	225986	35.8
2001	55813.2	3.9	9256.2	0.4
2004	45706.2	1.3	151848.9	4.2
2005	75801.7	1.8	165191.7	3.8
2006	89917.4	1.6	295901.6	4.6
2007	105335.7	1.8	434721.1	7.2
2008	97227.2	1.4	355647.6	0.7
2009	78668.5	1.3	90072	0.6
2010	118238.6	1.8	124980.7	0.6
2011	160486	1.6	144828	0.5
2012	176444	1.8	87342	0.36
2013	207682,3	2,0	73347,4	0,30

Mənbələr: 1. Azərbaycan Statistika Komitəsinin göstəriciləri 2011 2. www.azistat.org

Azərbaycan Respublikasının idxalatı İrandan, həm həcm, eləcə də faiz baxımından, 1991-1996-cı illərdə artmışdır, yəni 1991-ci ildə 26,3 mln ABŞ dollarından 1996-cı ildə 66,3 mln dollara yetişmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın

İdxalının xüsusi çəkisi də İran İslam Respublikasından 1,4 faizdən 6,9 faizə çoxalmışdır. Ancaq 1996-cı ildən 2013-cü ilə kimi Azərbaycan idxalının həcmi 141,4 mln ABŞ dollarına qədər artmışdır. Lakin İrandan Azərbaycan Respublikasının idxalının xüsusi çəkisi 6,9 faizdən 2,0 faizə qədər azalmışdır. Bu proses belə bir məsələdən xəbər verir ki, Azərbaycan Respublikasının İrandan idxal etməyə rəğbəti getdikdə azalmış, hərçənd 2013-cü ildə ticarət əlaqələrinin yaxşılaşması şəraiti statistik rəqəmlərlə müşahidə olunmaqdadır [6, 7, 34].

İxrac baxımından belə görünür ki, Azərbaycan Respublikasının İrana ixracı, 1991-ci ildə 29,7 mln ABŞ dolları olmuşdur. Bu rəqəm Azərbaycanın ixracının 1,4 faizini təşkil etmişdir. 1996-cı ildə İran ölkəsinə Azərbaycan Respublikasının ixracı 225,9 mln dollar olmuşdur ki, təxminən 5 il ərzində 7,6 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın ixracının xüsusi çəkisi İrana 1,4 faizdən 35,8 faizə çoxalmışdır. Yəni 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının ixracının 1/3- dən çoxu, İranın bu ölkədən olan idxalı təşkil etmişdir. Ancaq 1996-cı ildən sonra İran İslam Respublikasına Azərbaycanın ixracı həm fiziki, həm də faizi baxımından azalmış və 2001-ci ildə 92,6 mln ABŞ dollarına və ya 0,4 faizə düşmüşdür. 2001-ci ildən sonra yenidən yavaş-yavaş çoxalaraq, 2007-ci ildə 434,7 mln dollara və 4,2 faizə çatmışdır. 2007-ci ildən yenidən azalma müşahidə olunmuşdur [35].

İdxalat baxımından da vəziyyət eyni şəraitdə olmuşdur. Yəni İran İslam Respublikasının bazarlarından Azərbaycan Respublikasının idxalı 1991-ci ildən, həm həcm, həm də xüsusi çəkisi 1996-cı ilə kimi çoxalmağa başlamış və ondan sonra yenidən azalmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, 1991-2013-cü illər arasında İran ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət balansını Azərbaycanın xeyrinə 1991-2013-cü illər arasında müsbət olmuşdur. Yəni Azərbaycanın ixracının həcmi İran ölkəsinə idxalının həcmindən çox olmuşdur. Digər tərəfdən də Azərbaycan Respublikasının İran ölkəsinə ixracının həcmi İrandan idxal ilə müqaisədə az olmuşdur. Yəni İran ölkəsinə Azərbaycan Respublikasının ixracı idxalı ilə müqaisədə, nisbi sabitlik şəraitinə malik olmuşdur. Digər tərəfdən, İranın mərkəzi gömrük təşkilatının verdiyi statistikaya görə 2003-cü ildə İranın ixracı

Azərbaycan Respublikasına 250,1 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu rəqəm İran ixracının (neft və neft məhsullarını nəzərdə almayaraq) 5,43 faizini təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2004-cü ildə 307,4 mln dollara qədər çoxalmışdır. Ancaq xüsusi çəki baxımından 5,15 faizə qədər azalmışdır. 2005-ci ildə İranın ixracı Azərbaycan bazarlarına həm rəqəm və həm də xüsusi çəki baxımından azalmışdır və 256,2 mln dollar və ya 3,7 faizə düşmüşdür.

Bunlarla belə demək olur ki, İranın ixracı Azərbaycan ölkəsinə 2002-ci ildən sonra təxminən ilbəlil azalıb 1386-cı 2007-ci ildə xüsusi çəkisi İranın köll ixracında (neft məhsullarını nəzərdə almayaraq) 2,9 faizə və 2010-cu ildə 1,56 faizə düşmüşdür. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının yeri İranın qeyri-neft ixracatında, 2002-ci ildə üçüncü yerdən 2010-cu ildə 15-ci pilləyə düşmüşdür [46]. Əlbəttə, iki ölkədə statistika məlumatlarının müxtəlif yaxud fərqli olması, qaçaq məhsulların, səyyar ticarətin və ya valyuta mübadiləsi ixtilafı səbəbindən baş vermişdir. 2002-ci və 2010-cu illərdə isə İranın ixrac üzrə böyük ticarət tərəfdaşları 2.17-ci cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur.

Cədvəl 2.16

2010-cu ildə İranın ixrac üzrə böyük ticarət tərəfdaşları (min ABŞ dolları)

Ölkələr	Həcmi	Faizi
Çin	4433232	17.67
İraq	3970533	15.83
B. Ərəb Əmirliyi	3450645	13.75
Hindistan	1659063	6.61
Əfqanıstan	1096096	4.37
Türkiyə	882624	3.52
Pakistan	505314	2.01
Yaponiya	503868	2.01
Bekjika	479396	1.98
Koreya	487433	1.94
İndoneziya	486800	1.94
Tayvan	445730	1.78
Hong-Kong	438397	1.75
Suriya	399626	1.59
Azərbaycan	381094	1.52
Türkəmənistan	375436	1.5
İtaliya	362583	1.45
Almaniya	360789	1.44
Filippin	322859	1.29
Rusiya	309600	1.23

Mənbələr: 1. İran gömrükünün statistika mərkəzi 2. Gömrük və ticarət məcəlləsi, 21-ci nömrə, 2010

2002 -ci ildə İranın ixrac üzrə böyük ticarət tərəfdaşları (min ABŞ dolları)

Ölkələr	2002		
	Cəmi dəyəri	Faizlə	Yeri
B.Ə.Əmirliyi	753.84	16.35	1
Almaniya	288.6	6.27	2
Azərbaycan	250.14	5.43	3
Yaponiya	236.6	5.13	4
İraq	217.7	4.72	5
Çin	198.3	4.3	6
Hindistan	189.2	4.1	7
İtaliya	156.6	3.4	8
Afqanıstan	150.1	3.26	9
Pakistan	141.9	3.08	10
Küveyt	135	2.93	11
ABŞ	132.2	2.87	12
Türkiyə	102.7	2.24	13
İspaniya	99	2.15	14
Səudiyyə Ərəbistan	93.4	2.03	15
Türkmənistan	88.4	1.92	16
Rusiya	73.2	1.6	17
Özbəkistan	69.6	1.51	18
Sinqapur	65.7	1.42	19
Honk-Konk	64	1.4	20
Suriya	62.9	1.37	21
Tacikistan	61	1.32	23
Tayvan	60.7	1.32	24
İndoneziya	58	1.26	25
Qazaxıstan	50.8	1.1	26

Mənbələr: 1. İran Gömrüyünün Statistika Mərkəzi 2. Gömrük və ticarət məəcəsi, 21-ci nömrəsi, 2010

2.17 və 2.18-ci cədvəlləri müqayisə edərək gürürük ki, Azərbaycan Respublikası 2002-ci ildə İran İslam Respublikasının ixrac üzrə tərəfdaşları üzrə üçüncü yerdə yerləşmişdir. Həmin cədvəllərin məlumatlarına görə Azərbaycanın mövqeyi İranın ixrac üzrə tərəfdaşları içərisində 2010-cu ildə 15-ci olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının İran ölkəsindən idxal etmə həcmnin azalmasını göstərir. Azərbaycan Respublikasının İranla ticarət dövriyyəsinin həcmi 2012-ci ildə 500 milyon dollar olmuşdursa, 2013-cü ildə bu göstərici 20%-dən çox azalmışdır. İranla ticarət əlaqələrinin azalmasına Qərbin qoyduğu maliyyə və bank əməliyyatları sanksiyaları olmuşdur. Ancaq Azərbaycan Respublikasından İranın idxalı ilbəil çoxalmışdır. İranın mərkəzi gömrüyünün verdiyi statistikaya görə

2002-ci ildə İranın idxalı, Azərbaycan Respublikasından 25,3 mln dollar olmuşdur ki, bu rəqəm 2007-ci ildə 322,2 mln dollara qədər çoxalmışdır. Bu müddətdə həcm baxımından idxalın həcmi 1275 faiz, yaxud təxminən 13 dəfə, çoxalmışdır, həmçinin xüsusi çəki baxımından da 0,113 faizdən 0,66 faizə yüksəlmişdir [34].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi və statistik məlumatlara görə, Azərbaycanın idxalının həcmi İran idxalının həcmindən (Azərbaycan ölkəsindən) çox olsa da, ancaq Azərbaycanın idxalında İranın xüsusi çəkisi son illərdə azalmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının idxalının 2002-ci ildə 3,5 faizi, 2003-cü ildə 1,9 faizi, 2004-cü ildə 1,3 faizi, 2005-ci ildə 1,8 faizi, 2007-ci ildə 1,7 faizi, 2008-ci ildə 1,4 faizi, 2009-cu ildə 1,3 faizi və 2010-cu ildə 1,8 faizi, 2011-ci ildə 1,6 faizi və 2012-ci ildə 1,8 faizi İranın payına düşmüşdür. Təhlillərdən görünür ki, İranın payı Azərbaycan Respublikasının bazarlarında ilbəl azalmışdır [46]. Ancaq eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının idxalı ildə orta hesabla 30 faiz çoxaldığı halda, İran ilə ticarət əlaqələri müqayisə olunan dövrdə iki dəfədən çox azalmışdır. Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, İran İslam Respublikası Azərbaycandan ixrac olunan bir çox məhsullar üzrə ən böyük idxalçılardan biridir.

Azərbaycan və İran arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması və inkişafında Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H. Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Dövlət başçılarının son 20 il ərzində 16 rəsmi və işgüzar səfəri, eləcə də müxtəlif beynəlxalq tədbirlər çərçivəsində çoxsaylı görüşləri və əldə edilmiş razılaşmalar bu münasibətlərin daha da dərinləşməsində böyük rol oynamışdır. 2014-cü ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin İran İslam Respublikasının Prezidenti cənab Həsən Ruhani ilə Davosdakı görüşü, eləcə də Prezident İlham Əliyevin 2014-cü ilin aprel ayında İran İslam Respublikasına rəsmi səfəri zamanı keçirdiyi yüksək səviyyəli görüşlər, müxtəlif sahələrdə imzalanmış sənədlər ölkələrimiz arasında əlaqələrin inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. İndiyədək iki ölkə arasında 103 sənəd, o cümlədən iqtisadi sahədə 30-a yaxın sənəd imzalanmışdır. Azərbaycan və İran arasında siyasi əlaqələrin yüksək səviyyəsi və geniş müqavilə-hüquqi baza iqtisadi münasibətlərin inkişafına böyük imkanlar yaradır. Belə ki, iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın

əsas istiqamətlərindən olan ticarət əlaqələri genişlənir. 2013-cü ildə Azərbaycan və İran arasında ticarət dövriyyəsi 7% artmışdır. Hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində 441 İran investisiyalı şirkət fəaliyyət göstərir. İran tərəfindən Azərbaycanda əsas kapitalla 382 mln. dollar, qeyri-neft sektoruna isə 105 mln. dollar investisiya yatırılmışdır. Təkcə 2013-cü ildə İranın əsas kapitalla sərmayələrinin həcmi 158 mln. dollar təşkil etmişdir. Bununla belə, iki ölkə arasında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, eləcə də ticarət və investisiya sektorlarında əməkdaşlığın inkişafı üçün böyük imkanlar vardır.

Ölkələr arasında hüquq-müqavilə bazasının genişləndirilməsi, iqtisadi, sənaye, energetika, nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı sahələrində əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində bir sıra işlər yerinə yetirilmişdir. 2014-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İrana səfəri zamanı "Ordubad" və "Marazad" Su Elektrik stansiyalarının tikintisi və istismarı haqqında Saziş" imzalanmışdır. Naxçıvan ilə İranın Şərqi Azərbaycan vilayəti arasında Culfa-Culfa (İİR) yeni avtomobil yolu körpüsünün istifadəyə verilməsi nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi, beynəlxalq tranzit yüklərin daşınması, vətəndaşların rahatlığının təmin olunması baxımından xüsusi önəm kəsb edir. Bundan başqa, ötən dövr ərzində energetika, rabitə və yüksək texnologiyalar, kənd təsərrüfatı, turizm, təhsil, səhiyyə və meliorasiya sahələrində də müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ticarət, investisiya qoyuluşu, bank sahəsində də əlaqələrin inkişafı üçün potensial imkanlar araşdırılır.

Hesab edirik ki, həm Azərbaycanın, həm də İranın əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqeyi, təbii resurslar və xammal ehtiyatları ilə zənginliyi, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətlərində geniş tranzit potensialı, iqtisadi imkanlarının ilbəl genişlənməsi, böyük sənaye potensialı və digər iqtisadi amillər hər iki ölkənin regional əhəmiyyətini daha da gücləndirəcək. Onların böyük iqtisadi resurslara malik olması regionun inkişafına təkan verəcəkdir.

III FƏSİL. İRAN VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKALARI ARASINDA İQTİSADI-TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

3.1 İqtisadi və xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi effektivliyinin müəyyənləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri

Birinci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsrdən sonra iqtisadiyyat elmi çərçivəsindən çıxaraq yavaş-yavaş elm dünyasında üstün mövqedə olmuşdur. Həmin zamandan xarici ticarətin önəmi ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında, beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında və səmərəli inteqrasiyalaşmasında məlum olmuşdur.

Hal-hazırda ölkələr istehsal, ticarət və iqtisadiyyat üzrə dünya səviyyəsində ixtisaslaşdıqca ölkələr arasında əmək bölgüsü məsələsi meydana gəldikcə ixracın və onun dinamik artımının rolu ölkələrin inkişafında daha da aydınlaşır. Ən azından bu səbəblərdən asılı olaraq dünya üzrə bütün ölkələr çalışır ki, beynəlxalq bazarlarda özlərinə üstün mövqe tutsunlar və dünya bazarlarında paylarını kəsb etsinlər.

Ancaq bu mübarizə meydanlarında çox ölkələr özlərinə aid olan mövqeni qazana bilməmişdirlər və əksinə bir neçə ölkələr, o cümlədən inkişaf etmiş və texniki üstünlüyə malik olan, yaxud aparıcı ölkələr, beynəlxalq bazarlardan öz paylarından daha çox qazana bilməmişdirlər ki, belə bir gediş xarici ticarət mübarizəsində ədalətsiz bölgüyə və paylaşmaya səbəb olmuşdur. Bu dissertasiya işində özəlliklə İran və Azərbaycan Respublikalarının xarici ticarət və iqtisadi əlaqələri üzrə bu ölkələrin dünya ticarətlərində vəziyyətlərini öyrənib müqayisə etmək zərurəti vardır.

İran İslam Respublikası dünyanın böyük və çox əski tarixə, mədəniyyətə və keçmişlərə malik olan bir ölkəsidir. Birinci fəsildə dediyimiz kimi siyasi, coğrafi və strateji, həmçinin təbii sərvət, iş qüvvələri və elmi baxımdan dünyanın önəmli və zəngin ölkələrindən biri sayılır. Dünya əhalisinin təxminən 1,12 faizi İran İslam Respublikasında yerləşmişdir. Ancaq bu ölkə böyük iqtisadi, ticarət, iqlim, təbii və

digər potensiallarına malik olsa da, dünya bazarlarında, özəlliklə ixrac sahəsində öz payını olduğu kimi qazana bilməmişdir və beynəlxalq ixracın yalnız 0,1 faizini qazana bilməmişdir. Yəni İran ölkəsi beynəlxalq ixrac bazarlarından öz bilqüvvə payını qazana bilməmişdir və əhalisi nisbətinin onda birini kəsb edə bilməmişdir. Əlbəttə bunlar neft və yanacaq məhsullarını nəzərə almadan müşahidə olunmaqdadır [46].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yanacaq və neft istehsallarını və onların ixracını nəzərə alaraq və onları İranın qeyri-neft ixracına əlavə etsək, İranın ixracı yeni keçmiş illərdə orta hesabla dünya ixracının 0,7 faizini təşkil edəcəkdir. Hətta yanacaq və neft istehsalatlarını nəzərdə alsaq da, yenə də İran dünya bazarlarından, daha doğrusu ixrac yarışmasından öz payını qazana bilməyəcəkdir. Bu problemin səbəblərini araşdırma barədə çoxlu tədqiqatlar və mübahisələr aparılıb, çoxlu amillər müəyyənləşdirilib və olduqca çoxlu səbəblər və maneələr də tapılaraq müəyyənləşdirilmişdir. Ancaq bu dissertasiya işində o amillərə işarə edəcəyik ki, İran və Azərbaycan Respublikalarının iqtisadi və ticarət əlaqələri ilə bağlılıqları ortaya çıxsın.

Bu amillərdən ən önəmlisi İran və Azərbaycan Respublikaları və bunlar şəraitində olan digər ölkələrin qeyri-neft sektorunun məhsullarının və xidmətlərinin istehsalına, keyfiyyətinə və ixracına mənfi təsir göstərmişdir, Neft və neftdən istehsal olunan məhsulların, özəlliklə xam məhsulların və yanacaqların ixracı və bu sahədə gəlirin həcmi çoxalması olmuşdur. Neftin inkişafı, istehsalı, həmçinin gəliri və ixracı dünya bazarlarında çoxaldıqca, yanacaq və digər neft məhsullarının istehsal və ixrac edən ölkələrin yaxud dövlətlərin gəliri (əcnəbi pulu ilə) çoxalmışdır. Buna görə nefti istehsal və ixrac edən dövlətlərin çoxu, o cümlədən İran və Azərbaycan Respublikalarının gəliri və büdcə xərcləri bu yol ilə təmin olduğu üçün digər sahələrdə gəlirə və ixraca ehtiyacları olmamış yaxud az olmuşdur. Həm də mövcud olan maliyyə mənbələri və investisiyalar neftin istehsalı və ixracı sahəsində yatırılmışdır. Ona görə də neftin və ondan istehsal olunan mallardan sonra, başqa sahələrdə ixracın inkişafına fikir verməmişlər və investisiya qoyuluşunda da planları kifayət qədər olmamışdır. Sadəcə ərzaq və zəruri sahələrdə daxili ehti-

yaqları təmin etmək üçün investisiya qoyuluşlarına diqqət göstərərək önəm vermişlər və beləliklə ölkələr tək istehsalçı ölkə kimi hesab olunur və iqtisadiyyatları da sırf neft gəlirindən asılı olan bir iqtisadiyyata çevrilmişdir.

İran İslam Respublikasında keçmiş zamandan belə bir iqtisadi şərait hakim olmuşdur. İran dövlətçiləri və hakimləri öz məxariclərini, büdcəsini və gəlirini neft, qaz və yanacaq istehsalı və ixracından təmin etdiyinə görə, digər sahələrdən gəlirə, özəlliklə qeyri-neft ixracının gəlirinə ehtiyacları olmamışdır. Ona görə də dünya və beynəlxalq bazarlarına və ehtiyaclarına uyğun olan məhsulların istehsalına və ixracına çalışmamışdır. Məhsulların daxili ehtiyacları və istehlakı üçün istehsallarını planlaşdırmış və ona görə də yüksək keyfiyyətə və miqdara malik olmamışdır .

Ancaq keçmiş illərdə İran iqtisadiyyatı neftin ixracı üzrə gəlirdən asılılığını azaltmaq məqsədi ilə bir sıra işlər və planlar hazırmışdır ki, məhsulların keyfiyyətinin yüksəlməsi həm də ixracatın inkişafına və bunların qarşısında olan maneələri üzə çıxarıb aradan qaldırmağa qadir olmuşdur. Bu sahələrdə aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə ikinci önəmli amil İranın ixracının inkişafına əks təsir göstərmiş və bu zəmində bir maneə kimi tanınmışdır ki, bu da İrandan ixrac olunan məhsulların xarici istehsalçıların və beynəlxalq bazarların tələbatlarına uyğun olmamasıdır .

Yəni İran İslam Respublikasının istehsalçıları və tacirləri, yaxud ixracatçıları tərəfindən ixrac bazarlarının və beynəlxalq bazarların olduğu kimi tanınmamışdır və öz müştərilərinin və ixrac bazarlarının tələbatlarının necə olduğunu, həm də məhsullarının necə keyfiyyətə, hansı qiymətlərlə və necə şəkildə tələbat olduğunu öyrənə bilməmişdir. Buna görə bəzi məhsulların ixracı üçün beynəlxalq bazarlarında müştəri qazana və hətta mövcud olan müştərilərini əldə saxlamağa və ən azından ənənə və inkişafına qadir ola bilməmişdir .

İkinci fəsildə, 2.15-ci cədvəldə və 2.9-cu qrafikdə göstərmişdik ki, İran və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarət əlaqələri 1991-1996-cı illər ərzində, yüksək tempə inkişaf etmişdir. Belə ki, 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətinin təxminən 30 faizini İran ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi təşkil etmişdir. Ancaq

qeyd olunan qrafikdə və cədvəldə aydınca göstərdiyimiz kimi bu yüksək ənənə və inkişaf çox davam gətirə bilməmiş və getdikcə azalmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə bu göstərici 30 faizdən 1,7 faizə düşmüşdür. Bu məsələnin bir neçə səbəbi vardır ki, yeri gəldikcə izah olunacaqdır. Lakin, önəmli amillərdən birisi İrandan ixrac olan məhsulların keyfiyyəti ilə bağlıdır.

1991-1996-cı illərdə Azərbaycanda istehlak olunan məhsulların çox qismi, o cümlədən makaron, qənd və şəkər, yeyinti və şirniyat, ayaqqabı, paltar və ərzaq məhsulları və s. əsasən İrandan idxal olunurdu. Lakin son illər Azərbaycan ölkəsinə hal-hazırda idxal məhsullarının, çox hissəsi İrandan yox, bəlkə başqa ölkələrdən, o cümlədən Çin, Türkiyə və s. ölkələrdən idxal olunur. Yəni qətiyyətlə lazım görünür ki, İran ixracının üstünlüyü və inkişafı üçün ixrac olunan məhsulların keyfiyyətlərini məqsəd bazarlarının tələbatlarına uyğunlaşdırma və bu məqsəd üçün yeni istehsal texnikalara və texnologiyalara malik olsun, həm də ixrac olunan malları sırf ixrac üçün və ixrac bazarlarının tələbatlarına uyğun istehsal etsin.

İrannın, hətta regionun ticarət əlaqələrinin üstünlüyünə və inkişafına əks təsir göstərən başqa bir amil, gömrük maneələri, xarici ticarət qanunlarının və sərəncamlarının şəffaflığının olmamasıdır, region ölkələri arasında gömrük tariflərinin və vergilərinin yuxarı olmasıdır. Həm də bəzən belə görünür ki, bir müəyyən ölkədə gömrük vergiləri, tarifləri, hətta qanunlarının və xidmətlərin sərbətliliyi və yaxud asanlıqı ölkələrə qarşı fərqli olur ki, o zaman problem daha ciddi olur və region üzrə xarici ticarətin və iqtisadi əlaqələrin üstünlüyü və inkişafı qarşısında bir maneə kimi sayılaraq əks təsir göstərir .

Əlbəttə, indiki dövrdə təxminən bütün ölkələr iqtisadiyyatın inkişafında önəminə görə ixracın inkişafını stimullaşdırırlar. Ona görə daxili qanunlar və sərəncamlar ölkələrin ixracı qarşısında maneələr törətmir. İxrac üçün tarif maneələri də yoxdur, əksinə ixracat üçün mükafatlar da verilir. Bəlkə bu maneələr və problemlər yalnız idxalın qarşısında törənir. Təbii ki, müəyyən ölkənin idxalının qarşısında maneələrin digər ölkələrlə müqayisədə fərqli yaradılması, ticarətdə iştirak edən qarşı ölkənin, yaxud ölkələrin ixracının qarşısında maneələrin

törədilməsi və region üzrə xarici ticarətin və iqtisadi-ticarət əlaqələrin qarşısında maneələrin yaradılması deməkdir .

Birincisi, belə problemləri həll etmək üçün bu dövlətlər, məsələn İran və Azərbaycan dövlətləri idxal və ixrac qanunlarını və sərəncamlarını mümkün olana qədər bir dəfə müəyyənləşdirib, aydınlaşdırıb elan etsinlər və bütün tacirlər və tərəfdaşlar üçün xəbərdarlıq etsinlər. Həm də tərəfdaşlar üçün qanunların və sərəncamların dəyişikliklərini, yaxud illik sərəncamlarını və tarif vergilərini bir dəfə müəyyənləşdirib və müəyyən zaman, ya zamanlarda elan etsinlər, beləliklə qanunların tez-tez dəyişdirilməsinə imkan verməsinlər. Həm də hər iki ölkə başçıları qanunların və sərəncamların dəyişdirilməsini, hər iki ölkənin idxalçılarının və ixracatçılarının mümkün olan yollarla məlumatlandırmaqla yerinə yetirsinlər, iqtisadi və ticarət qanunlarını bir-birilərinə uyğunlaşdırsınlar. Müqavilə yolu ilə gömrük qanunlarını qarşılıqlı şəkildə asanlaşdırıb, gömrük tariflərini və vergilərini azaltsınlar .

Region ölkələri arasında, habelə İran və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarət dövriyyəsinin az olmasına səbəb olan ayrı bir iqtisadi və önəmli amil budur ki, region ölkələrinin iqtisadiyyatları bəzi sahələrdə bir-biri ilə paralel şəraitindədir. Yəni region ölkələrində hakim olan iqtisadiyyat şəraitləri bir-birini, əlbəttə müəyyən zəmanətlərdə təkmilləşdirə bilmir. Məsələn, İran, Azərbaycan, Türkiyə, İraq və s. Region ölkələrinin ixracına baxanda görünür ki, bunlar ümumən xam mal, kənd təsərrüfatı məhsulları, əl ilə düzəldilən əşyalar, əl toxumaları (xalça, kilim, şarf və s.) və yanacaq ixracatçılarıdır. Bütün adı çəkilən ölkələr eyni zamanda texnoloji və sənaye istehsallarının idxalçılarıdır. Məsələn, 2008-ci ildə Azərbaycanın ixracının 97,1 faizini mineral mallar və bir faizini bitki mənşəli məhsullar, ərzaq və yağlar təşkil etmişdir .

İrənin da xarici ticarətinin sturkturu Azərbaycanın xaici ticarəti ilə eyni olmasa da, ancaq yaxın bir mövqeyə malikdir. UNCTAD-ın və Dünya Bankının verdiyi informasiyaya görə, həm də 2-ci fəsildə və 2.2-ci qrafikdə göstərdiyimiz kimi, İrənin ixracının təxminən 80 faizini yanacaq və mineral məhsullar, 3,9 faizini əkinçilik mənşəli məhsullar, 8,4 faizini sənaye məhsulları və 5,2 faizini xidmətlərin

ixracı təşkil etmişdir [75].

İqtisadiyyatları İran və Azərbaycan Respublikaları kimi neftin gəlirinə bağlı olan digər region dövlətləri, bir az fərqli olsa da, təxminən eyni şəraitə malikdirlər. Yəni belə demək olar ki, regionda olan ölkələr ümumən yanacaq, xammal, əkinçilik və bağçılıq məhsulları, əldə düzələn əşyalar, toxunmalar ixrac edərək sənaye və hərdən hazır ərzaq məhsullarını idxal edirlər. Yəni təxminən eyni malları ixrac və eyni malları da idxal edirlər. Ən azından iqtisadiyyatları xarici ticarət baxımından paralel şəraitə malikdir ki, belə bir vəziyyətdə xarici ticarət region üzrə lazım olduğu kimi inkişaf edə bilməmişdir. Region dövlətləri bu proləmin həlli üçün mütləq iqtisadi və ticarət siyasətlərini əmək bölgüsü sistemlərinə uyğun planlaşdırmalıdırlar. Sənayelərini, həm də istehsal strukturlarını potensiallarından və əmək bölgüsündən asılı olaraq paylaşmalıdırlar və beləliklə fəaliyyətlərini təkmilləşdirməlidirlər. Bu o deməkdir ki, İran və Azərbaycan Respublikaları arasında, həmçinin region daxilində xarici ticarət fəaliyyətlərinin həcmi artırmaq üçün digər siyasətlərin kənarında, ölkələrin təbii potensiallarından və imkanlarından asılı olaraq, əmək bölgüsünə uyğun iqtisadi və ticarət planları və siyasətləri aparılmalıdır.

İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında ticarətin artırılmasına müsbət təsir göstərə bilən digər bir amil İranın səmərəli xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyətinin aparılmasıdır. Aydınır ki, iqtisadi və ticarət əlaqələri ölkələr arasında aparılan yüksək dərəcəli siyasi əlaqələrin şəraitindən asılıdır. Nə qədər siyasi münasibətlər münasib və yaxşı olarsa, iqtisadi və ticarət əlaqələri və münasibətlər də yüksək dərəcədə olacaqdır. Həmçinin siyasi münasibətlər nə qədər zəif olarsa, ticarət və iqtisadi münasibətlər də o qədər zəif olacaqdır.

Bir sıra siyasi problemlərə görə İran dövlətinin xarici siyasətləri dünyanın güclü dövlətləri və güclü iqtisadçıları ilə bir neçə zamandır ki, təlaşlı olmuşdur. İnkılab dövrünü, uzun müddətli müharibə şəraiti, onun maliyyə xərclərini təmin etməsi, iqtisadiyyat və ticarət sahəsində, onun strukturlarında və nizamlarının pozulmasında qoyduğu mənfi təsirlər, müharibə zamanından miras qalan avadanlıqların dövrünü və indiki siyasi münaqişələr, İrana qarşı geniş iqtisadi, siyasi, ticarət,

maliyə, kiridit və s. qadağalar və təhrimlər xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaranmasının və inkişafının qarşısında duran əsas maneələrdəndir. Yəni bunların hər birisi İranın iqtisadi əlaqələrinin ənənə və inkişafının qarşısında güclü maneə olaraq, xarici ticarətin həcmnin azalmasına səbəb olmuşdurlar.

İran İslam Respublikası ümumi iqtisadi inkişafa yetmək üçün, həmçinin beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrini yaratmaq və inkişaf etdirmək üçün qətiyyətlə bu qeyd olunan maneələri və problemləri həll etmək məcburiyyətindədir. Bu məqsəd üçün xarici siyasətlərini mülayimləşdirmək, bunları beynəlxalq siyasətlərə uyğunlaşdırmaq və ən azından fəaliyyətlərini genişləndirmək lazımdır. Bu fəaliyyətlərin ətrafında özəl ticarət və iqtisadi təşkilatlar qurulmalı, bunların fəaliyyətlərini artırmaq, həmçinin ticarət və sənaye ortaqlarının bu sahədə rolunun artırılması zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı və xarici ticarəti ilə İranın iqtisadiyyatının və xarici ticarətinin oxşarlıqları çox olsa da, fərqləri də çoxdur. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatları neftin ixracına yüksək dərəcədə bağlıdır. Məsələn, İranın ixracının təxminən 80 faizini və Azərbaycanın ixracının 95-97 faizini neft istehsalı və ixracı təşkil edir. Yəni Azərbaycanın neftin gəlirindən asılılığı daha yuxarı dərəcədədir. Ancaq dissertasiya işinin mövzusunda asılı olaraq biz bu fərqləri izah etmək fikrində deyilik, ancaq Azərbaycan ilə İranın ticarət əlaqələrinin qarşısında olan maneələr və onları necə həll etmək yollarını araşdıracağıq .

Azərbaycan Respublikasında təxminən 9 milyondan çox əhali yerləşibdir ki, dünya əhalisinin 0,11 faizini təşkil edir. UNCTAD-ın və Dünya Bankının, həmçinin Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi informasiya məlumatlarına görə, ikinci fəsildə göstərdiyimiz kimi, Azərbaycanın xarici ticarəti dünyanın xarici ticarətinin həcmnin 0,12 faizini təşkil edir. Ancaq bu payın 95 faizindən çoxu neft və neft məhsullarının ixracına aid olmuşdur. Yəni, neftin ixracını nəzərə almasaq Azərbaycanın beynəlxalq bazarlardan bəhrəsi əsasən bir istiqamətdən formalaşmışdır [6,76].

Azərbaycan Respublikası xarici ticarətdən (qeyri-neft malların və xidmətlərin beynəlxalq üzrə ticarətində) və beynəlxalq bazarlardan bəhrələnmək üçün qeyri-

neft məhsullarının istehsalını beynəlxalq bazarların tələblərinə uyğun planlaşdıraraq həyata keçirməlidir. İndiki zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatı mövcud ənənə üzrə inkişaf etsə də, səmərəli hesab oluna bilməz. Çünki çox yuxarı dərəcədə tək məhsuldan asılı olarkən, təxminən 95-97 faiz neftin ixracı və gəliri ilə müəyyən olunaraq qiymətlərin azalıb çoxalması ilə bağlıdır. Dünyanın iqtisadi tarixinə və təcrübəsinə baxanda görünür ki, sağlam və təhlükəsiz bir iqtisadiyyat belə bir asılılıqdan qorunmalıdır. Çünki əgər iqtisadiyyat sadəcə bir sahə ilə bağlı olursa (məsələn neft sektoru), hər zaman ki həmin sektor problemlər, risklər yaxud təhlükə ilə rastlaşsın, iqtisadiyyatda bütün sektorlar təhlükəyə düşəcəkdir. Ona görə bütün iqtisadçılar və siyasətçilər tövsiyə edirlər ki, ölkənin iqtisadiyyatı sırf bir iqtisadi sahəyə bağlı olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında ölkənin iqtisadiyyatının inkişafını həmişə davamlı etmək üçün, iqtisadiyyatın neft gəlirindən və ixracından asılılığını azaltmalıdır. Belə bir iqtisadi siyasətin aparılması çətin olsa da, ancaq Azərbaycanda bu siyasətin aparılması imkanlarının çox olmasına görə bu siyasətlərin reallaşdırılması digər ölkələrlə müqayisədə nisbətən asan ola bilər. Çünki Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı və istehsalı, özəlliklə sənaye istehsalı bazar sistemi ilə təzə-təzə formalaşmaqdadır. Azərbaycan indiki zamanda hələ yolun əvvəllərindədir. Bu səbəbdən Azərbaycan iqtisadçıları, siyasətçiləri və sahibkarlar asan şəkildə edə bilərlər ki, belə fürsətlərdən bəhrələnilib, ölkədə olan potensialları nəzərə alaraq, iqtisadiyyatlarını beynəlxalq iqtisadiyyatlara uyğunlaşdırsınlar və istehsallarını yeni texnologiyalardan istifadə edərək, dünya bazarlarına və tələbatlarına uyğun, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına, o cümlədən Avropa və Amerika bazarlarının tələbatlarına uyğun formalaşdırsınlar. Əgər Azərbaycan Respublikasının siyasətçiləri, iqtisadçıları və istehsalçıları Azərbaycanın iqtisadiyyatının və istehsalının formalaşmasında və beynəlxalq tələbatlara uyğun istehsal etmələrində birinci addımı düzgün müəyyənləşdirərsə, gələcəkdə dünya bazarlarında və rəqabət meydanlarında güclü nailiyyətlər əldə edə bilərlər.

Əlbəttə, yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının və ticarətinin təcrübələrinə görə, ölkələrin inkişaf yollarının düzgün və ölkə poten-

siallarına, şəraitlərinə uyğun seçilməsi, ölkənin gələcəyi və bütün sahələrdə inkişafı üçün son dərəcədə mühüm və səmərəli nəticələrə aparan yollardan biridir.

Bunlarla belə, qətiyyətlə demək olar ki, iqtisadiyyat və ticarət üzrə bütün inkişaf yolları Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı və xarici ticarətinin üzünə açıqdır. Çünki Azərbaycan dövləti bütün iqtisadi, içtimayi, siyasi və ticarət qaydalarını yenidən başlamış və qurmuşdur. Azərbaycan belə bir yolun əvvəlində olduğu üçün, bütün gələcək yollarını, iqtisadi, siyasi və ticarət planlarını dünya və yeni əsrin tələblərinə və inkişaf etmiş ölkələrin şəraitlərinə uyğun, rahatca seçərək, yeni texnika və müasir texnologiyalardan bəhrələnərək planlaşdırma bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatını bütün sahələrdə inkişaf etdirmək üçün, beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində öz potensiallarına, təbii-iqlim, insani və digər xüsusi iqtisadi şəraitlərinə uyğun olan əmək bölgüsündən səmərəli bəhrələnməlidir. Yəni öz üstünlüklərini nəzərə alaraq, məhsulların və xidmətlərin istehsalında müasir texnologiyalardan istifadə edərək investisiya qoyuluşuna fikir verməklə istehsalda mütləq, yaxud nisbi üstünlüklərə malik ola bilər .

Əlbəttə bu seçim proseslərində ölkə və ərazi üstünlüklərini, həm də ərazidə hal-hazırda istehsal olunan mallar da nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, ərazidə olan istehsal olduqca bir-birini təkmilləşdirsin, həm də olduqca paralel şəraitlərdən xaric olsun. Məsələn, İran, Türkiyə və Pakistan meyvə-tərəvəz istehsalında və ixracında rəqabət edirlər. Bunların istehsalı regionun ehtiyacından daha çoxdur. İndi regionda hansı başqa ölkə bu sahədə istehsal və ixrac üçün sərmayə yatırımı edirsə, ixracında ən azından region çərçivəsində çətinliklərlə qarşılaşacaqdır. Lakin, məsələn əkinçilik sahəsində, bitki məhsullarında, o cümlədən taxıl, mərci, lobya, və s. məhsullara da tələbat olduğuna görə, həmçinin Azərbaycanda potensialın mövcud olduğuna görə bu sahəyə sərmayə qoyuluşu yaxşı ola bilər ki, bu da Azərbaycanın ticarətinin və istehsalının inkişafına səbəb olar.

Azərbaycan Respublikasının çox önəmli olan potensialı və üstünlüyü vardır. O da neft və neftdən istehsal olunan məhsulların bölgüsü deməkdir. Bu gün əgər Azərbaycan neftin inkişaf, istehsal və ixracında inkişaf edibdirsə və onun ixracından gəlir qazanırsa, bu inkişaf Azərbaycanın iqtisadi və siyasi şəraitinə görə

çox münasib bir iqtisadi plan və əməliyyatlı layihə hesab oluna bilər. Ancaq bundan sonra Azərbaycan bu sahədə ikinci önəmli prosesi planlamalıdır. Yəni Azərbaycan Respublikası tədricən neftin xam şəkildə ixrac edilməsini dayandırmalıdır. Bəlkə Azərbaycan xam neft və qaz istehsalını, bunlardan düzəlmiş son məhsullara, əmtəələrə çevirməli və beləliklə də daxili sənayesinə, istehsalına yeni keyfiyyətlərdən yanaşılmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dövləti neft və qaz istehsalını xam şəkildən emal olunmuş şəkilə salmaq üçün bu sahədə investisiya qoyuluşlarını planlaşdıracaqdır. Xam şəkildə ixrac olunan xam məhsullardan cürbəcür neft məhsulları və onlardan əldə olunan istehlak məhsullarına çevirməlidir. Çünki, bu sahədə Azərbaycan Respublikası zəngin yeraltı sərvətlərinə, elmi, texniki potensiallara və iş qüvvələrinə malikdir. Həmçinin bu günlər neftin qiymətinin yüksək olması Azərbaycana yeni və böyük həcmdə gəlir əldə etmək üçün fürsət deməkdir ki, bu gəlirdən bəhrələnib qeyd olan zəminlərdə investisiya qoyuluşlarını həyata keçirsinlər. Azərbaycanın bu sərmayəgüzarlığa həm daxili sərmayəsi, həm də xarici sərmayələr cəlb etmək imkanları vardır .

Azərbaycan Respublikasının hörmətli prezidenti cənab İlham Əliyev 2011-ci il, noyabr ayının 15-də hökumətin hesabatlarında verdiyi elana görə, 2010-cu ilin ərzində Azərbaycan ölkəsində 16 mlrd. dollar investisiya qoyuluşu olduğunu bəyan etmişdir ki, onun da çox hissəsinin daxili investisiya mənbələrindən təmin olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, son 15 ildə Azərbaycan Respublikasında 100 mlrd. dollardan çox sərmayə qoyuluşu həyata keçirilmişdir [3, 5, 75].

Bunlar Azərbaycan Respublikası üçün olduqca böyük imkanlardır ki, bunlardan bəhrələnərək, neft və qaz istehsalatını xam şəkildən müxtəlif məhsullara çevirib istehlakçıları və bu sahədə fəaliyyət göstərən emal sənayesini canlandırmağa və iqtisadiyyatını gücləndirməyə imkanlar yaratsın. Beləliklə, iqtisadiyyatın ənənə və inkişafını regional və beynəlxalq bazarlarda gücləndirilməsi gəlirlərin çoxalması, əhalinin məişətinin yaxşılaşması, iş qüvvələrinə yeni iş yerlərinin yaranması və s. mümkündür.

Müəyyən bir amil digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da xarici ticarətin

və ixracatın inkişafında öəmli rol oynayır, Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksək olması və xarici bazarların, yaxud məqsəd bazarlarının tələbatlarına uyğun olması mühüm şərtidir. Yəni Azərbaycan dövləti ixrac sahəsində ölkələrin təcrübələrindən bəhrələnərək və ixrac məqsədi ilə istehsal olan malları beynəlxalq tələbatlarına uyğun və hətta sırf ixrac məqsədi ilə istehsal etməli olduğunu mütləq kimi qəbul etməlidir. Qabaqca dediyimiz kimi, belə bir layihəni də Azərbaycan digər ölkələr ilə müqaisədə rahat və ucuz şərait ilə apara bilər. Yəni əvvəlcə gərək ölkədə olan sahibkarlar beynəlxalq bazarları və onların tələbatlarını öyrənə və öz potensiallarını və üstünlüklərini nəzərə alaraq onlardan bəhrələyə və məqsəd bazarlarına uyğun məhsulların istehsalını həyata keçirilməlidirlər. Əlbəttə beynəlxalq bazarlarının tələbatlarına uyğun məhsulların istehsalı, transmilli şirkətlərin və xarici müəssisələrin iştirakı ilə daha asan və məqsədəuyğun ola bilər. Belə iqtisadi proqram və iqtisadi siyasətlərin nəticəsində həm daxili istehsal, həm də ölkənin ixracının artmasına nail olunur. Həmçinin belə iqtisadi planlar ilə idxalın əvəzlənməsi siyasəti həyata keçirilə bilər .

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin artırılmasının bir yolu da neft və qaz sahəsində əməkdaşlıqları ola bilər. Azərbaycan İran ölkəsinin vasitəsi ilə neft və qaz ixracını Fars körfəzi və habelə, azad okean sularına yetirmək imkanı qazana bilər. Bu əməliyyat həm tranzit, həm də birbaşa nəql olunma vasitəsi ilə mümkündür. Azərbaycan İranın şimal və şimal-qərb ərazisinin neft, qaz və enerji ehtiyaclarını təmin edə bilərsə (əlbəttə müqavilə əsasında), eyni məhsulları İranın cənub hissəsində və yaxud Fars körfəzində və bəndər abbas tərəflərində təhvil ala bilər. Bu vasitə ilə İranın cənubdan şimala uzun məsafə tranzit məxaricləri azalar və Azərbaycan ixrac bazarlarını Asiyanın cənubi ölkələrinə və digər ölkələrə azad sular vasitəsi ilə genişləndirər .

İran və Azərbaycan arasında iki ölkənin iqtisadi və xarici ticarət əməkdaşlıqlarının artırılmasına səbəb ola bilən vasitə tranzit daşıyıcıdır. İran quru yollar sahəsində yüksək inkişafa və münasib infrastruktur imkanlara malikdir. İranın quru yol imkanları xüsusən şimaldan cənuba geniş şəkildə yayılıbdır və bu

imkanlar Azərbaycan sərhədlərinə müxtəlif yerlərdən, o cümlədən Astara, Biləsuvar, Culfa və s. bağlıdır. Bu imkanlar İran ölkəsinin və torpağını bir önəmli şimal-cənub dalanına çevirmişdir. Əlbəttə, əgər Azərbaycanın yol imkanları və coğrafi şəraitini də İranda mövcud olan imkanlara qatırıqsa, tranzit potensialları və imkanları iki ölkə arasında daha yüksək ola bilər, və hər iki ölkə bu bil qüvvə potensiallardan və imkanlardan istifadə etməklə həm öz ticarət mallarının nəqliyyatından, həm də digər ölkələrin məhsullarının tranzitindən bəhrələnilib, bu sahədə üstünlük və inkişaf qazanaraq istifadə edə bilərlər .

Əlbəttə, dəmir yol nəqliyyatının imkanları daha genişdir. Bildiyimiz kimi, sovet ittifaqının dağılmasından əvvəl İranın idxalının, yaxud ticarətinin təxminən 60 faizdən çoxu Culfa sərhəddindən və İR - SSRİ dəmir yolu vasitəsi ilə nəql və idxal olunurdu. Bundan əlavə, bəzi region ölkələrinin malları da bu dəmir yolu vasitəsi ilə tranzit olunurdu. Çünki, bu dəmir yolu ən yaxın və sərfəli olaraq Avropa ilə Asiya qitələrini və cənub-şərqi Asiyanı bir-birinə qovuşdurmuşdu. Lakin sovet ittifaqı dağılan zamandan sonra, xüsusən Azərbaycan - Ermənistan müharibəsindən sonra deyilən dəmir yolu bağlanıb və müharibə zonasında tamamilə pozulduğu üçün bu nəqliyyat və əlaqə imkanı aradan qalxmışdır.

Ancaq belə bir imkanı yenidən yaratmaq üçün İran dövləti 4-cü və 5-ci beş illik inkişaf proqramlarında İran -Azərbaycan-Rusiya dəmir yolunun yenidən bərpa olması barədə planlar hazırlanmışdır. Müştərək üç tərəfli müzakirələrdən sonra 2011-ci ildə bu dəmir yolunun yenidən bərpa olması kontraktı imzalanmışdır ki, bu sərəncamın və aparılan işlərin əsasında dəmir yolu Astara sərhəddində İran dəmir yoluna qoşulacaqdır (89,102). Əlbəttə hal-hazırda Ərdəbil-Muğan- Biləsuvar dəmir yolunun düzənlənməsi icra mərhələsindədir ki, struktur əməliyyatları apararaq yaxın zamanda İranın mövcud dəmir yoluna bağlanıb istifadəyə veriləcəkdir. Bunlar hamısı İran-Azərbaycan əlaqələrinin genişləndirilməsinə yönəldilmiş potensiallardan və imkanlardan hesab olunurlar . İkitərəfli azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkələr arasında inteqrasiyanın daha da genişlənməsinə imkan yaradacaqdır. Azərbaycana gedib-gələn, ticarət münasibətləri qurmaq istəyən iranlı iş adamlarının viza məsələlərinin asanlaşdırılması üçün onların siyahısının

hazırlanması və bu ölkənin İrandakı səfirliyinə təqdim olunması nəzərdə tutulur. Azərbaycanla İran nəqliyyat sahəsində razılaşmalara gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, artıq Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin bir hissəsi olan "Qəzvin-Rəşt-Astara (İran)-Astara (Azərbaycan) dəmir yolu" layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar işlərin sürətləndirilməsinə start verilmişdir. Qəzvin-Rəşt dəmir yolunun 80% işləri İran tərəfindən görülmüş, 20% işlər isə sürətlə başa çatdırılacaqdır. Sözügedən dəmir yolunun tikintisi məqsədil artıq Azərbaycan-İran-Rusiya üçtərəfli konsorsiumu təşkil olunmuşdur. Azərbaycan tərəfinin payına düşən hissəsinin Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirməsi nəzərdə tutulur. Bundan başqa Bakıdan Rusiya sərhədinə qədər yüksək səviyyəli magistralın 90% işləri də başa çatdırılmış, Bakıdan Astaraya qədər olan yolun inşası üçün bütün maliyyə mənbələri müəyyən edilmişdir ki, bu da Şimal-Cənub dəhlizinin genişlənməsinə, böyük tranzit potensialının yaranmasına imkan verəcəkdir. Rusiyadan Azərbaycan vasitəsi ilə İran və körfəzə və əksinə yüklərin daşınmasına imkan yaranacaqdır. Azərbaycan və İran arasında artan iqtisadi əlaqələri nəzərə alaraq Biləsuvar-Culfa (İran) sərhəd-keçid məntəqəsinin həftənin bütün günlərində 24 saatlıq iş vaxtına keçirilməsi barədə razılıq əldə edilmişdir. Bundan başqa, İran vətəndaşlarının Naxçıvan Muxtar Respublikasına keçidinin sadələşdirilməsi istiqamətində işlər aparılması da nəzərdə tutulur.

Yeri gəlmişgən bunu da izah etmək lazımdır ki, çox keçmiş zamanlardan və əfsanələrə çevrilmiş dünyanın ən önəmli tranzit yolu olan "İpək yolu" şərq ilə qərbi və şimal ilə cənubu bir-biri ilə qovuşdurmuşdur, onun önəmli qolu Azərbaycan və İran ölkələrindən keçmişdir. Bildiyimiz kimi belə bir yolun önəmi çox olduğundan, bütün region ölkələri belə bir yolun imkanlarından bəhrələnmək arzusundadır

3.2. İran-Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi perspektivi

Bu günün iki ölkəsi sayılan İran və Azərbaycan müxtəlif iqtisadi, siyasi və ictimai şəraitlərdə yaşayaraq, qarşılıqlı əməkdaşlıq edirdilər. Həmçinin, Azərbaycan ölkəsində 9 mln. azəri əhalisi yaşayırsa, İran ölkəsində təxminən 40 mln azəri xalqı

vardır. İki ölkədə yaşayan azəri xalqı, əslində bir xalq olaraq, eyni keçmişə, eyni tarixə, eyni dinə, məzhəbə və eyni yaşayış dəyərlərinə malikdirlər. Onlar uzun bir zaman bir-birindən uzaq və ayrı düşsələr də, eyni şəraitlə yaşayırlar. Azəri xalqı o tay bu taya bölünsə də, onların dünyaya, yaşayışa, həyata, dinə, iqtisadiyyata və s. baxışları eynidir. Yəni iki ölkə iqtisadiyyatlarının təkmilləşdirilməsi üçün çoxlu imkanlar və potensiallar vardır.

Ancaq bir sıra səbəblərdən asılı olaraq, o cümlədən eyni təbii-iqlim şəraitlərinə malik olduqları üçün, iqtisadiyyatlarının bir sırada paralel vəziyyətləri vardır. Birinci və ikinci fəsillərdə göstərdiyimiz kimi, həm İran, həm də Azərbaycan ölkələri mineral məhsulları üzrə ixracatçıdırlar və ixraclarının təqribən 80 və 95-97 faizləri bu istiqamətlərdən ibarətdir. Ona görə bəzən eyni məhsulların ixracatında rəqabət aparırlar ki, ticarət əlaqələrinin bu istiqamətlərdən yararlanması az ehtimalla mümkün ola bilər [4, 100].

Həmçinin bəzi idxal sahələrində İran və Azərbaycan Respublikaları iqtisadiyyatları paralel şəraitdədir. Məsələn, diri heyvanlar, bəzi heyvan mənşəli məhsullar, sənaye məhsulları, toxuculuq materialları, nəqliyyat vasitələri, oduncaq və ondan hazırlanan məhsullar və s. məhsullar üzrə həm İran, həm də Azərbaycan idxalçıdırlar. Bunlar iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin ənənə və inkişafında mühüm maneələrdəndirlər. Hal-hazırda iki dövlət iqtisadiyyatları bəzi sahələrdə paralel şəraitində olsalar da, bunlar həll oluna bilən problemlərdir. Çünki bu paralel şəraitlərə səbəb olan mallardan bəzi qisimlərinin İranda və bəzi qisimlərinin Azərbaycanda istehsal qabiliyyətləri və üstünlükləri vardır ki, iqtisadi planlar və investisiya qoyuluşu ilə inkişafı yüksəltmək mümkün ola bilər .

Bəzi malların istehsalı və mübadiləsi iki ölkənin iqtisadi münasibətlərinin və xarici ticarətlərinin inkişafında önəmli rol oynaya bilər. Yəni o malların bir qisminin istehsalında İranın və digər qisminə isə Azərbaycanın başqa ölkələrlə müqayisədə üstünlük imkanları vardır. Məsələn, o qisim mallarda ki, İranın üstünlük şəraiti vardır və hal-hazırda da İran onların bəzisini istehsal edir və daxili ehtiyaclarını təmin edəndən sonra beynəlxalq bazarlara ixrac edir. Hazır ərzaq məhsulları, yeyinti və kimya sənayesi məhsulları, plastik, rezin və rezindən istehsal olunan məhsullar,

ayaqqabı, daş, gips, sement, qida və s. malların istehsalında və ixracında İran üstünlük qazanıbdir. Əlbəttə, Azərbaycanda əhalinin və sənayenin daxili ehtiyaclarını təmin etmək üçün bu məhsullara tələbat vardır və bu qisim məhsulların idxalçısı hesab olunur.

Əksinə bir sıra mallar da vardır ki, Azərbaycan ölkəsində onların istehsalına və ixracına üstünlük şəraiti vardır və hal-hazırda bəzi məhsullar Azərbaycan ölkəsində istehsal olunur, daxili ehtiyaclarını təmin edərək ixrac da olunur. Eyni zamanda İran İslam Respublikasında daxili ehtiyaclarının təminat proseslərini təkmilləşdirmək üçün həmin mallara tələbat vardır və onları idxal edir. Heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar, bəzi neft və qaz mənşəli məhsullar, o cümlədən olan məhsullardandır. Yəni mükəmməlləşdirmək şəraitində olan məhsulların istehsalında üstünlük qazanmaq, yaxud təbii-iqlim şəraitindən asılı olan potensiallardan bəhrələnilib üstünlük qazanmaq və iki yaxud bir neçə region ölkələri arasında bu əsaslarda mübadilə şəraiti yaratmaq, onların arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin üstünlüyünə və inkişafına səbəb olacaqdır. Həm də bu növ iqtisadi və ticarət planları iki ölkə, yaxud region ölkələri arasında münasib əmək bölgüsünə səbəb ola bilər. Əlbəttə, əmək bölgüsü üzrə iki ölkənin birgə əməkdaşlıq sahələrinə müştərək investisiya qoyuluşu olarsa, iqtisadi və ticarət əlaqələrin inkişafı daha məqsəduyğun ola bilər .

Bu paraqrafda 2 dövlət arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyini qiymətləndirmək üçün riyazi və ekonometrik tədqiqat üsullarından bəhrələnərək, iki ölkə arasında 2001-2006-cı illər arasında xarici ticarətin intensivlik indikatorunu müəyyən etmişik. Bu indikator iki dövlətin, xarici ticarət üzrə iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsini göstərir. Belə ki, ticarət intensivliyi formulunun hesablanmasında müəyyən olunan rəqəm, 1 rəqəmindən çox olduqca ticarət əlaqələrinin dərin olmasını və əksinə 1-dən sıfıra doğru yaxınlaşdıqca ticarət intensivliyinin və əlaqələrinin zəif olduğunu göstərir. Bu indikatoru göstərən rəqəmlər aşağıda izah olunan riyazi formula vasitəsi ilə müəyyənləşir.

3-1 model

$$T_{ij} = (X_{ij} / X_i) / M_j / (M_w - M_i)$$

İ=İrənın iqtisadi göstəriciləri.

J=Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri.

T_{ij} =xarici ticarət intensivliyi, İ ölkəsindən J ölkəsinə qarşı .

T_{ji} = xarici ticarət intensivliyi, J ölkəsindən İ ölkəsinə qarşı.

X_{ij} = İ ölkəsindən J ölkəsinə qarşı ixracatının həcmi .

X_i = İ ölkəsinin xarici ticarətinin cəmi .

M_j = J ölkəsinin idxalının həcmi .

M_w =bütün dünya idxalının cəmi .

M_i = İ ölkəsinin idxalının həcmi .

Azərbaycan statistika mərkəzinin və İran İslam Respublikasının mərkəzi gömrük təşkilatının verdikləri məlumatlardan istifadə edərək, 2001-2006-cı illər arası dövründə, toplanan statistik məlumatların ilbəil ticarət intensivliyi formulunda yerləşdirərək, bu indikatoru müəyyənləşdirərək (3.1-ci cədvəldə təqdim etmişik). Cədvəldə aydın şəkildə göstərdiyimiz kimi İran ilə Azərbaycan arasında, ticarət intensivliyi verilən dövrdə tamamilə 1 rəqəmindən çox olubdur. Yəni İran İslam və Azərbaycan Respublikası arasında xarici ticarətin intensivliyi müəyyən olunan dövrdə münasib vəziyyətdə olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, verilən rəqəmlər və təhlilin nəticələri İran İslam və Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrinin mövcud olan statistikaları vasitəsi ilə əldə edilə bilər. Əlbəttə, qabaqcadan qeyd olunan iki ölkə arasında mövcud olan imkanlardan və potensiallardan düzgün istifadə olunarsa, bu rəqəmlər daha yüksək ola bilərlər .

Cədvəl 3.1

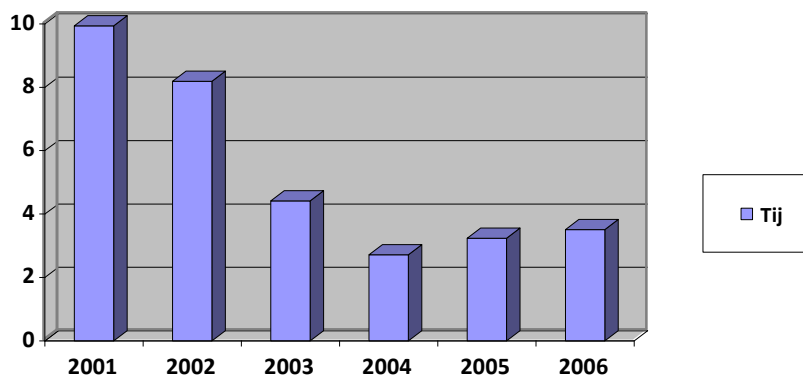
İran və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyi (2001-2006)

İllər	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İR-AZ ixrac indikatoru, T_{ij}	9.94	8.19	4.42	2.72	3.24	3.51
AZ-İR ixrac indikatoru, T_{ji}	2.53	4.5	5.74	10.92	10.61	8.8

Cədvəldə görüldüyü kimi T_{ij} indikatoru, yaxud İrandan Azərbaycana ixrac məhsullarının ticarət intensivliyi indikatoru münasib olsa da, zaman ötdükcə azalmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə bu göstərici 9,94-dən 2006-cı ildə 3,51 rəqəminə kimi aşağı düşmüşdür. Yəni T_{ij} göstəriciləri 2001-2006-cı illər ərzində 3 dəfə azalmışdır .

Ancaq əksinə T_{ji} indikatoru, yaxud Azərbaycandan İran ölkəsinə ixrac məhsullarının ticarət intensivliyi indikatoru ilbəl çoxalmış və 2001-ci ildəki 2,53 rəqəmindən 2006-cı ildə 8,8 rəqəminə yüksəlmişdir. Yəni altı il ərzində 3 dəfə artım olmuşdur.

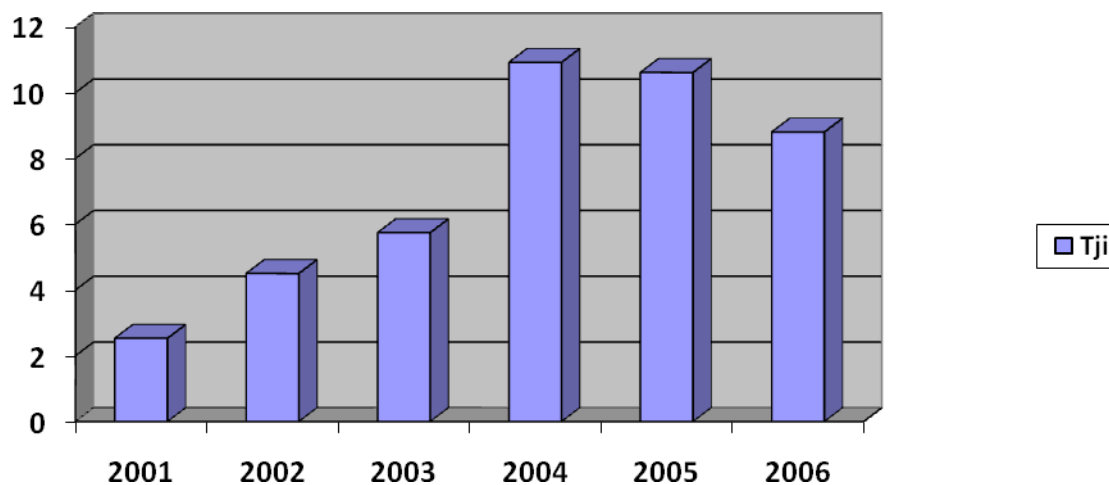
Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin, İran İslam Respublikasından idxalının həcmi ilbəl çoxalsa da, xüsusi çəkisi göstərilən müəyyən dövrdə azalmışdır. Əksinə İranın idxalı Azərbaycan Respublikasından 2001-2006-cı illər ərzində həm həcm, həm də xüsusi çəki baxımından çoxalmışdır. Qeyd olunanları aşağıda göstərilən qrafiklərlə izah etmək mümkündür .

Qrafik 3.1. T_{ij} , İR-AZ arasında xarici ticarət əlaqələrin intensivliyi

3.1-ci qrafikdə göstərildiyi kimi T_{ij} göstərici 2001-ci ildə 2004-cü ilə kimi azalmış və təxminən 10 rəqəmindən 2,72 rəqəminə kimi düşmüşdür, yaxud 3,65 dəfə

azalmışdır.

Qrafik 3.2. T_{ji} , Azərbaycan İran arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyi

T_{ji} , yaxud Azərbaycanın İrana qarşı ixracı baxımından ticarət intensivliyi indikatoru 2001-ci ildən 2004-cü ilə qədər çoxalmış və 2,53 rəqəmindən 10,91 rəqəminə yüksəlmişdir. Yəni bu dövrdə təxminən 4 dəfə çoxalmışdır. 2004-cü ildən isə azalmağa başlamışdır .

Qeyd olunan statistik göstəricilərini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan ilə İranın ixracın xüsusi çəkisi baxımından xarici ticarətinin intensivlik indikatoru ona görə azalmışdır ki, Azərbaycanın idxalı, həm də Ukrayna, Rusiya, Türkiyə və bir sıra Avropa dövlətlərinə yönəlmişdir. Əlbəttə qeyd etmək lazımdır ki, İranın ixracında Azərbaycan ölkəsinin xüsusi çəkisi azalsa da, İrandan bir sıra məhsulların idxalı on cərgədə sıralanmışdır. Kvars, gips, əhəng, lak və boya, polimerlər, tərəvəz, meyvələr, şüşə və s. məhsullar üzrə idxalda İran tərəfdaşlar arasında birinci sırada durursa, yumurta, barıt, elektrik enerjisi, ayaqqabı, keramika, yeyinti sənayesi və avadanlıqlar üzrə isə ikinci sırada duran ticarət tərəfə ölkə hesab olunur. Digər məhsullar üzrə də İranla idxal yönümlü ticarət əlaqələri mövcuddur [36].

Ancaq bunlarla belə, ticarət intensivliyi göstəricilərinə görə Azərbaycanın idxalı Rusiya, Türkiyə və Qərbi Avropa ölkələrinə yönəldiyi səbəbindən, İrandan

idxalın intensivlik indikatoru aşağı düşmüş, buna uyğun olaraq ticarətin xüsusi çəkisi də azalmışdır.

Bütün bu qeyd olanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan ilə İran Respublikaları arasında nəinki ticarət sferasında, eyni zamanda istehsal və xidmətlər sferasında hələ istifadə olunacaq çox böyük potensiallar və imkanlar mövcudur. Bu imkanların aşkarlanması və reallaşdırılması xalqlarımız arasındakı uzun illərdən yaranmış dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yeni mərhələyə keçməsi zərurətlərindən doğur. Yaranmış tarixi şansdan bəhrələnərək, iki ölkə arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin dərinləşdirməsinə çalışmaq lazımdır. Müxtəlif yollarla təhsil, incəsənət, səhiyyə, mədəniyyət və s. sahələrdə qarışıqlı maraq doğuran problemlərin həllinə nail olmaq olar.

3.3. Regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının artırılması

Regional iqtisadi əməkdaşlıqların yaranması milli iqtisadiyyatların intensiv inkişaf mərhələsində formalaşmış və meydana gəlmişdir. Bu əməkdaşlıqların yaranılmasının tarixi çox qədim dövrlərə təsadüf edərək, regional səviyyədə mövcud olan milli dövlətçilik və milli mənafe ənənələrindən asılıdır. Bu da beynəlxalq ticarətin genişlənməsi ilə inkişaf edərək müasir mərhələyə qədər inkişaf etmiş və təkmilləşdirilmişdir. Sənaye inqilabının baş verməsi nəticəsində on doqquzuncu əsrin ortalarından başlayaraq yeni istehsal sahələrinin yaranmasına, xam məhsulların və sənaye məhsullarının uzaq məsafələrə daşınmasına şərait yarandı ki, nəticədə istehsalatın təmərküzləşməsi ilə müşayiət olunan proseslər kapital yığımının sürətlənməsinə səbəb oldu. Milli sərhədlər çərçivəsində mövcud olan kapitallar isə daha səmərəli istifadə olunmaq üçün resurslar ilə zəngin ölkələrə axışaraq, əvvəlcə iqtisadi, sonra isə siyasi-iqtisadi regional əməkdaşlıqlara, hərbi bloklara, beynəlxalq təşkilatlara və s. əməkdaşlıqlara çevrilməyə başlamışdılar. Dövlətlərarası iqtisadi- hərbi əməkdaşlıqlar birinci dünya müharibəsindən sonra daha da geniş əraziləri əhatə edərək, yarana biləcək hərbi və iqtisadi təhlükələrə

qarşı ittifaq və birliklərə çevrilməyə başlamışdır. Regional əməkdaşlıqlar çox vaxt böyük dövlətlərin təsirinə məruz qalaraq ya bunların əyalətlərinə çevrilmiş, əksər hallarda isə müstəmləkə şəraitində fəaiyyət göstərməyə başlamışlar. İri dövlətlərin iqtisadi maraq dairəsi daha da genişlənərək ikinci dünya müharibəsindən sonra güclü hərbi-ideoloji bloklarda birləşərək, regional iqtisadi əməkdaşlıqların məzmunu və xarakterini, coğrafi dairəsini dəyişdirmişdir.

Regional-iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, bəzi hallarda isə onların birləşməsi ilə nəticələnən iqtisadi proseslərdən ibarətdir. Ayrı-ayrı ölkələrə məxsus olan müəssisələr və təşkilatlar arasında qarşılıqlı texnoloji əlaqələrinin güclənməsində, təbii və iqtisadi resurslardan birgə istifadəsində, investisiya axınlarının yönəldilməsində meydana çıxan müxtəlif problemlərin aradan qaldırılması regional iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatlarının yaranmasına şərait yaradan əsas amillərdən biridir.

Milli iqtisadiyyatların və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında regional əməkdaşlıqların rolu və əhəmiyyəti ikinci dünya müharibəsindən sonra daha sürətlə artmağa başlamışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, müharibədən sonrakı dövrdə dünya miqyasında Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ), müharibədən qalib çıxmış Sovetlər Birliyinin (SSRİ) və onun təsir dairəsində olan sosialist düşəgəsi ölkələrinin nüfuz və qüdrətinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin dövrdə meydana çıxan yeni iqtisadi-siyasi və hərbi güc mərkəzlərindən qorunma instinqinin təsirindən 1946-cı ildə Türkiyə, İran İslam Respublikası və Pakistan dövlətləri arasında texniki və iqtisadi əməkdaşlıqlarını, əmtəə və məhsulların maneəsiz nəqlini, dəmir yolu, hava və avtomobil yollarından istifadənin yaxşılaşdırılmasını, poçt və rabitə xərclərinin azaldırılmasını, gələcək viza rejiminin aradan götürülməsini nəzərdə tutan resurs mübadiləsi üzrə müqavilə (RCD) imzalanmışdır. Bu müqavilə regionda yaranan siyasi və ideoloji təzyiqlərə məruz qalaraq, uzun müddət öz tərəfdaşlarının sayının və fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə nail ola bilməmişdir. Nəhayət, 1984-cü ildə üzvlərin iştirakı ilə RCD müqavilsinin mövcud durumuna yenidən nəzər salınaraq, iqtisadi kooperativ orqanının (EKO) yaradılmasına qərar verilmişdir [19].

Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi əməkdaşlığı 1918-1920 -ci illərdə ilk öncə Cənubi Qafqaz regionu ölkələrinin federativ ərazi çərçivəsində, birgə əməkdaşlığı ilə, sonradan isə qarşılıqlı iqtisadi yardım şurası çərçivəsində SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrinin geniş iqtisadi əməkdaşlığı səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Bu əməkdaşlıq prosesi 1947-ci ildən başlayaraq ikinci dünya müharibəsinin dağıntılarından çıxmış, əvvəlcə Mərkəzi Avropa Dövlətlərinin İqtisadi Birliyinin meydana gəlmiş dövründən sonra daha da intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Avropa dövlətlərinin hər biri öz iqtisadi inkişafında bu birliklərə necə borclu olduğunu dərk etdiyi kimi, Azərbaycan da öz tarixi inkişaf yolunda əldə etdiyi iqtisadi nailiyyətlərinə görə bu birliyə lazımı qayğı və etimadla yanaşmışdır. Hal-hazırkı dövrdə də Azərbaycan MDB ölkələri üzrə xarici-iqtisadi əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir. 2000-2008-ci illər ərzində Azərbaycanla MDB ölkələri üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 7,3 dəfə artaraq tədiyyə balansı mənfi saldodan müsbət saldoya qədər yüksəlmişdir. Müqayisə olunan dövrdə idxalın həcmi 7,1 dəfə artsa da, ixracın həcmi 7,7 dəfə yüksəlmişdir ki, bu da ticarət əlaqələrinin intensivliyindən xəbər verir.

Cədvəl 3.2

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin həcmi, mlrd dollarla

Göstəricilər	İdxal həcmi		İxrac həcmi		Cəmi xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi	
	2000	2008	2000	2008	2000	2008
Ölkə üzrə cəmi	1.04	7.17	0.93	47.76	1.97	54.93
Birbaşa əlaqələr üzrə	0.52	3.92	0.63	43.51	1.15	47.42
MDB üzrə	0.33	2.34	0.21	1.619	0.54	3.959
O cümlədən						
Rusiya	0.23	1.35	0.083	0.583	0.313	1.933
Ukrayna	0.038	0.57	0.024	0.172	0.062	0.742
ÜTT üzrə	0.24	1.19	0.12	1.43	0.36	2.62
O cümlədən						
Iran	0.047	0.097	0.023	0.356	0.07	0.455
Türkiyə	0.14	0.81	0.069	0.63	0.209	1.44

Mənbələr: 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan xarici ticarət əlaqələri, Bakı 2000-2010. 2. www.azstat.org

Son doqquz ildə Azərbaycanın MDB çərçivəsində inkişaf əlaqələrində Ukrayna ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 11,97 dəfə artaraq 2000-ci ildə

MDB ilə cəmi ticarət dövriyyəsinin 11,9 faizindən 2008-ci ildə 18,7 faizə qədərini kimi yüksəlmişdir. Müqayisə olunan dövrdə Rusiya ilə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 6,2 dəfəyə qədər artmışdır ki, bu da Ukrayna ilə müqayisədə 2 dəfəyə qədər aşağıdır. Azərbaycan, Rusiya və Ukrayna ilə iqtisadi əlaqələrinin miqyası və strukturu çoxşaxəli və zəngindir. İdxal məhsullarında əsas yeri ərzaq məhsulları və gündəlik tələbat məhsulları tutur. Buğda və buğda unu, ət və balıq məhsulları, konservlər, qənnadi və şokolat məhsulları, dərmanlar və mineral gübrələr idxalında Rusiya liderlik edirsə, süd və süd məhsulları, şəkərli qənnadi məhsulları, meyvə və tərəvəz şirələri, daş kömür, qara metallardan məftilər və sairə məhsulların idxalında Ukrayna liderliyi özündə saxlayır. Azərbaycan MDB məkanında xarici ticarət dövriyyəsində Ukrayna ilə daima intensivlikdə olan əlaqələri GUAM çərçivəsində yaranmış regional əməkdaşlıqların genişlənməsi ilə əlaqədardır. Bu istiqamətdə Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlıqları yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir və bu əməkdaşlıq təşkilatı MDB məkanında ikili standartlardan və separatizmdən ən çox zərər çəkən dövlətlərin iqtisadi və siyasi sahədə fəaliyyət və səylərini birləşdirməyə yönəlmişdir.

Statistik məlumatların təhlilindən göründüyü kimi, Azərbaycan MDB ölkələri ilə iqtisadi və siyasi sahədə 70 ildən artıq sıx əməkdaşlıq etməsinə baxmayaraq, bu birliyə daxil olan böyük dövlətlərin Qafqaz regionunda qeyri-sağlam və şəffaf münasibətləri gözləməməsi üzündən, ənənəvi iqtisadi əlaqələr tənəzzülə uğramağa başlamışdır.

Regionda yaranmış iqtisadi və sosial qeyri-sabitliklər EKO təşkilatına daxil olan ölkələrin iqtisadi sahədə əməkdaşlığının genişlənməsi zərurətini ortaya qoymağa başladı. Beləliklə, 1989-cu ildə EKO ölkələri tərəfindən gömrük tariflərinin azaldılması üzrə xüsusi komissiya yaradıldı və ilk dəfə olaraq bu təşkilatın üzv ölkələrinin ticarətin genişlənməsi üçün tarixi şans meydana gəldi. Hər şeydən əvvəl, idxal sferasında ticarət tariflərinin endirilməsi üzrə qərar EKO - nun tarif şurasında təsdiqləndi və bu hadisə region ölkələrini də bu perspektivli əməkdaşlığa qoşulmaq zərurəti yaradıldı. Nəticədə 1993-cü ildə Azərbaycan, Əfqanıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qazaxıstan bu

birliyə daxil olaraq ərazi və əhalisinə görə dünyada ən böyük iqtisadi birliyinə çevrildi. Şimali Asiyada ən böyük iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı olaraq 7,21 mln kv.km əraziyə və 400 milyon əhaliyə malikdir ki, iqtisadi inteqrasiya birlikləri sırasında ikinci yerdə durmaqdadır. On müsəlman ölkəsinin daxil olduğu bu təşkilat dünya əhalisinin 6,12 faizini və dünya ərazisinin 5,23 faizini əhatə etmişdir. İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının idarəetmə və fəaliyyət strukturu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmuşdur.

- EKO təşkilatına rəhbərliyi həyata keçirmək məqsədi ilə prezidentlərin iki ildə bir dəfə toplantısı keçirilir.

- EKO təşkilatının iqtisadi əməkdaşlıq və iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyat və maliyyə nazirlərinin iştirakı ilə ildə bir dəfə keçirilən Nazirlər Şurasının iclasında müəyyənləşir və icra olunmaq üçün digər qurumlara göndərilir.

- Nazirlər Şurasının müəyyənləşdirdiyi əməkdaşlıq qərarları və təklifləri daimi nümayəndələr şurasının iclasında ayda bir dəfə Tehrandə keçirilir.

- EKO təşkilatının iqtisadi əməkdaşlıq sahəsindəki məqsədlərinə nail olmaq üçün hər bir ölkənin planlaşdırma departamenti direktorlarının iştirakı ilə ildə bir dəfə iclası çağırılır və qarşıya qoyulan məqsədlərin planları hazırlanır. Bu şura həm də keçmişdə yerinə yetirilən planların və siyasətlərin seçilmiş hədəfə çatmaq üçün zəif və çatışmayan cəhətlərini müzakirə edərək, yeni planlar işləməklə məşğul olur.

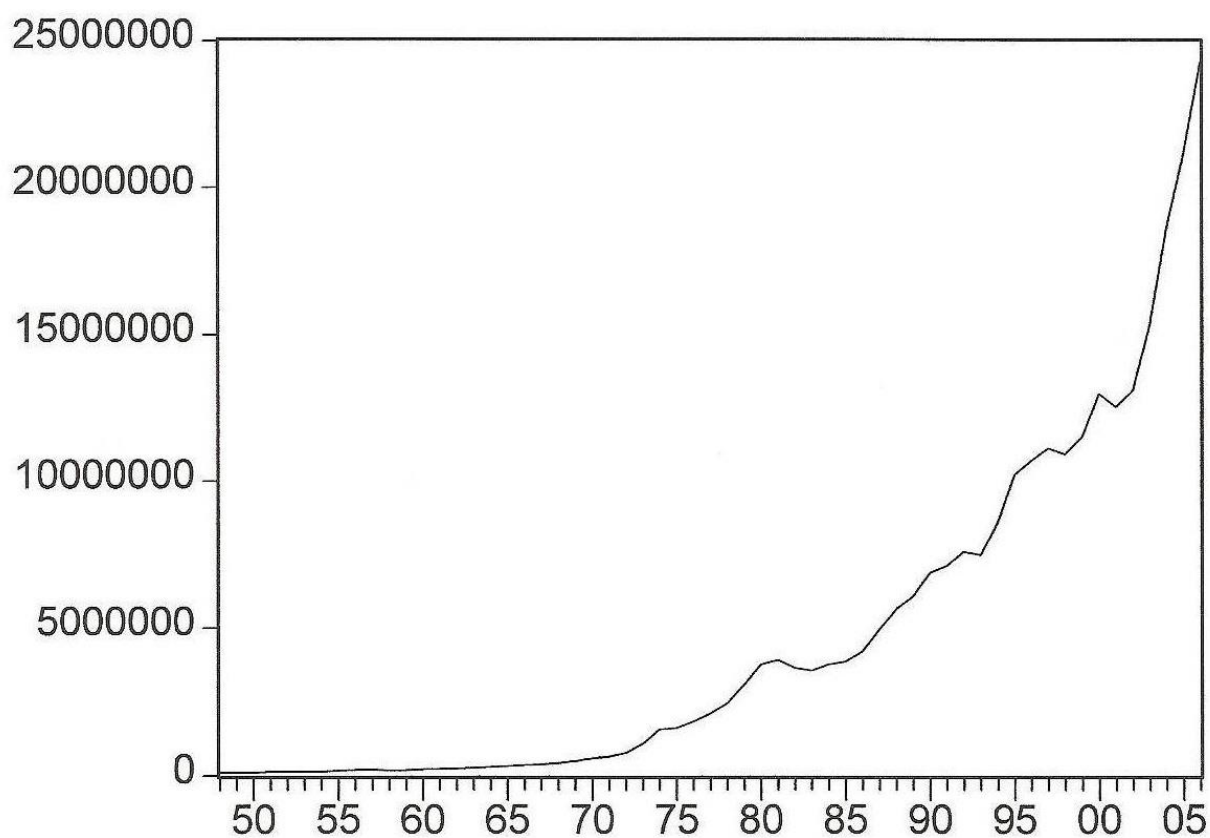
- EKO orqanının dəftərxana idarəsi Tehrandə yerləşmişdir. Bu idarə ilə iş birliyi və mənafeələr üzrə EKO-nun fəaliyyətlərinə, əməliyyatlara nəzarət edirlər. EKO təşkilatının bütün iclasları bu idarənin köməyi ilə təşkil olunur və EKO-nun icra orqanının direktoru bu birliyə daxil olan ölkələrdən seçilmiş namizədlər arasından üç il müddətinə seçilir. Direktor EKO-nun icraçı prezidenti səlahiyyətinə malik olaraq təşkilatın icra işləri və digər əməliyyatlarla məşğul olur [123].

İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının (EKO) yaxın və uzaq müddətli məqsədləri aşağıdakı hədəflərə yönəlmişdir:

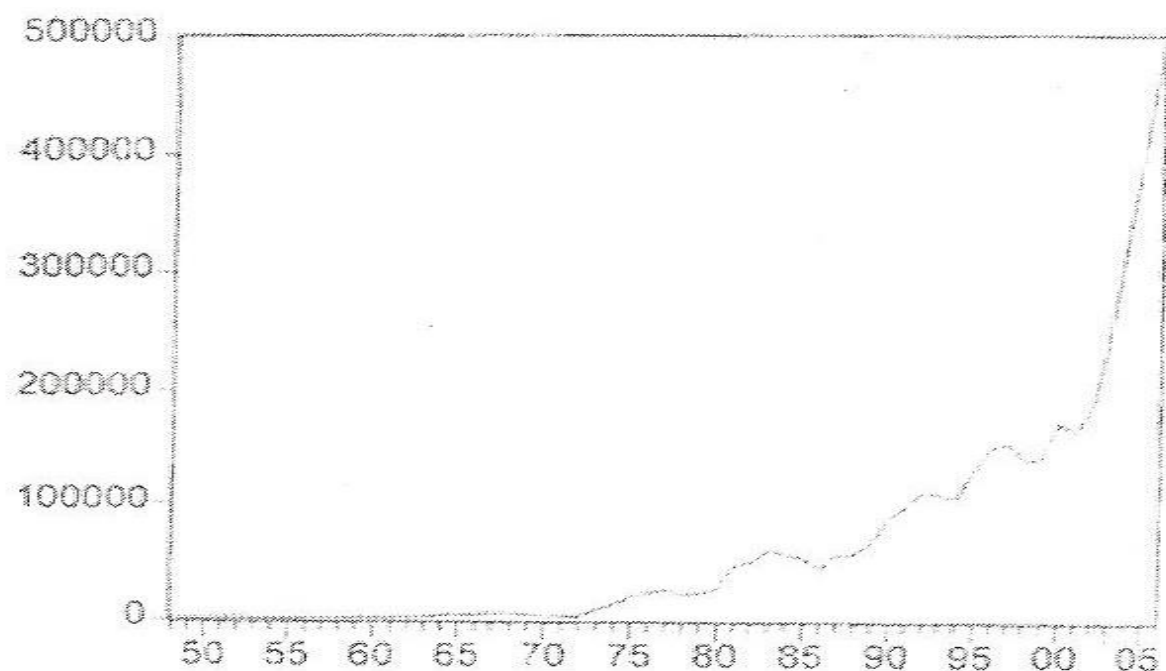
- üzv ölkələr arasında yaranmış ənənəvi iqtisadi əlaqələri daha da genişləndirmək;
- təşkilata daxil olan ölkələrin əhalisinin yaşayış şəraitini və əmək resurslarının keyfiyyətlərini yüksəltmək;

- təşkilata üzv olan ölkələr arasında ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və dövlətlər arasında ticarət əlaqələrini genişləndirmək;
- ümumdünya ticarət əlaqələrində EKO-nun rolunu və xüsusi çəkisini artırmaq məqsədi ilə mövcud əməkdaşlıqları izləmək;
- təşkilata üzv ölkələr arasında nəqliyyat və ənənvi iqtisadi əlaqələr üzrə elə strukturlar formalaşdırmaq ki, bunlar həm təşkilat daxili əlaqələrin, həm də sair ölkələr və EKO təşkilatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olsun [32, 133].

Yuxarıda qeyd olan hədəflərə çatmaq üçün hələ bir çox işlərin görülməsi zəruridir. Dünya miqyasında mövcud əhali və ərazi tərkibinə uyğun olaraq EKO - nun ticarət sferasında xüsusi çəkisi, uyğun olaraq 2,8-3,2 dəfə aşağıdır, yaxud dünya ticarətinin yalnız 1,9 faizinə malikdir (dünya əhalisinin 6,12 və ərazisinin 5,23 faizinə malikdir). Bu o deməkdir ki, dünya miqyasında əhali və ərazisi ilə müqayisədə EKO təşkilatı dünya ticarətindən özünə aid olan payını qazana bilməmişdir. Statistika məlumatlarının təhlili göstərir ki, bütün dünyanın xarici ticarətinin həcmi ilə EKO -nun ticarət dövriyyəsinin göstəriləri arasında artım templəri üzrə bir uyğunluq vardır. Aşağıdakı diaqramlardan görüldüyü kimi, hər iki obyekt üzrə artım templəri 1960-1970-ci illərə qədər çox da yüksək olmamışdır. Ancaq 1970-ci ildən dünyanın xarici ticarətinin dövriyyəsinin artım templəri başlanmış və ilbəl yüksəlmişdir. Əgər 1970-1990-cı illərdə dünya ölkələrinin ticarət dövriyyəsi 1,8 trilyon dollara, yaxud 88,9 faiz artdığı halda, 1990-2005-ci illərdə isə bu artım templəri daha yüksək olaraq 7,3 dəfə təşkil etmişdir. EKO-ya daxil olan ölkələrin ticarət dövriyyəsi isə nisbətən fərqli olmuşur. Bu artım birincisi, əgər EKO təşkilatına üzv ölkələrinin xarici ticarət dövriyyəsinin cəmindəki artımı, dünya ticarətinin artım tendensiyalarına uyğun olmasa da, dünya ticarətindəki xüsusi çəkisi çox olmuşdur. Bu təşkilatın 2000-2005-ci illər xarici ticarət dövriyyəsinin artımı 2,5 dəfəyə qədər yüksəlmişdir [18].

Qrafik 3.3. Dünya ticarətinin ümumi göstəricisi (milyard dollar)

Qrafik 3.4. EKO üzvlərinin xarici ticarətinin ümumi göstəricisi (milyon dollar)

Azərbaycanın Respublikasının EKO təşkilatı ilə xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyi isə daha yüksək olmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə ölkənin bu təşkilatda

xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2,62 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu rəqəm 2000-ci il ilə müqayisədə 7,3 dəfə yüksəlmişdir. Cəmi ticarət dövriyyəsinin 45,4 faizi idxalın, 54,6 faizi isə ixracın payına düşmüşdür ki, bu da Azərbaycanın tədiyyə balansı müsbət saldoya malik olmasına şərait yaratmışdır. Müqayisə olunan dövrdə ixracın artım tempi 11,9 dəfə, idxalın artım tempi isə 4,96 dəfə təşkil etmişdir ki, bu 2000-ci ildəki tədiyyə balansı mənfi saldodan (0,12 mlrd. manat) müsbət saldoya doğru inkişaf etməsinə imkan vermişdir (bax cədvəl 3.2). Azərbaycanın EKO ilə cəmi ticarət əlaqələrində təkəcə Türkiyənin Azərbaycan ilə əlaqələrinin xüsusi çəkisi 2008-ci ildə 54,0%, İranın xüsusi çəkisi isə 17,37 faiz təşkil etmişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, 2000-2008-ci illərdə Azərbaycanın İrana xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 6,5 dəfə, Türkiyə ilə isə 6,9 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycandan İrana əmtəə ixracının artımı 15,5 dəfə, Türkiyə isə 9,1 dəfə təşkil etmişdir. İdxalda isə artım sürətində üstünlük Türkiyəyə və ixracda isə İrana məxsus olmuşdur.

Bununla belə demək olar ki, iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində Türkiyə və İran Azərbaycan üçün strateji partnyor olaraq, iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində də uzunmüddətli əməkdaşlıqlar həyata keçirməkdə ortaq maraqlara sahibdirlər. Bu, hər şeydən əvvəl, üç ölkədə yaşayan dil və din qardaşlarının firavanlığı üçün, həm də bu ölkələrdə ən uzun sərhədyanı ərazilərə malik olmaqla qonşuluq əlaqələrinin perspektiv inkişafı üçün uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıqların yaranmasına zəmin yaradır. Bu iki yaxud üç ölkənin EKO təşkilatının üzvlüyündə olmasını nəzərdə tutaraq, EKO təşkilatının əsasnaməsinə əsasən, üzv ölkələr iki tərəfli, yaxud bir neçə tərəfli əməkdaşlıq kontraktlarına, əlbəttə EKO təşkilatı üzvləri ilə və təşkilat çərçivəsində, bu təşkilatın imkanlarından bəhrələnməyə fəaliyyət göstərə bilirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədən fərqli olaraq Azərbaycan ilə İran İslam Respublikası arasında ticarət balansı müsbət saldoya malikdir. Belə ki, 2000-ci ildə Azərbaycandan İran idxalının həcmi 2,1 dəfə artsa da, cəmi ölkəyə idxal olunan məhsulların dəyərində bu 1,4 faiz təşkil etmişdir ki, bu da mövcud reallıqlarla müqayisədə çox azdır. Azərbaycandan İran ölkəsinə ixrac olunan məhsulların həcmi isə müqayisə olunan dövrdə (baxın cədvəl 3.2) isə 15,9 dəfə

artmışdır. Əgər ölkə üzrə cəmi ixracın həcmində İranın xüsusi çəkisi 2,5 faiz olmuşdursa, 2008-ci ildə bu göstərici 0,7 faizə qədər azalmışdır. Bu azalmanın əsas səbəblərindən biri isə, Azərbaycandan neft məhsullarının ixracında Avropa ölkələrinə ixracın sürətlə artması amili ilə əlaqədar olması nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə cəmi ticarət dövriyyəsinin həcminə gəlincə isə bu göstərici son səkkiz ildə 6,5 dəfə artsa da, bu ölkə üzrə cəmi ticarət dövriyyəsinin artımı 4,3 dəfədən aşağıdır. Lakin Azərbaycanın İran İslam Respublikası ilə ticarət əlaqələrinin miqyası və quruluşu çox rəngarəngdir. Quşların idxalında bu ölkənin xüsusi şəkisi 85 faizdən çoxdur. Quş yumurtalarının, kartofun, təzə meyvə və tərəvəz məhsullarının idxalında İran yüksək xüsusi çəkiyə malik olmasa da, idxalın həcm payında ikinci sırada özünə yer almışdır. Qeyd olunan ərzaq məhsulları ilə yanaşı bir sıra tikinti materiallarının idxalı üzrə İran İslam Respublikasının xüsusi çəkisi yüksək olubdur. Gips və əhəng üzrə birinci sıraları, ayaqqabılar, polimerlər və plastik məmulatlar üzrə birinci və ikinci sıraları bölüşdürmüşlər. Azərbaycandan İran ölkəsinə ixrac olunan məhsulların əmtəə tərkibi isə tam fərqlidir. Beləki, Azərbaycandan ixrac olunan qara metallurgiya məhsullarının həcminə görə İran ən böyük istehsalçı ölkələr sırasındadır.

Bu dissertasiya işinin əvvəlki bölmələrində qeyd etdiyimiz kimi, aparılan araşdırmaların nəticələrinin görə, Azərbaycan əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında İran İslam Respublikasının potensiallarından bəhrələnmək imkanları tükənməzdir. İran ölkəsində emal sənayesinin inkişaf etməsi Azərbaycan üçün yeni potensiallar, məsələn ərzaq və qida məhsulları istehsalında yeni imkanlar ortaya qoyula bilər. Belə şəraitlərin yaranması iki ölkə arasında əvvəllər qeyd etdiyimiz "iqtisadi təkmillik" şəraitinin yaranmasına imkanlar yaradır. İki ölkənin əmək bölgüsünü nəzərə alaraq, birbaşa və həmçinin portfel investisiyaları formasında, qarşılıqlı maraq doğuran kapital qoyuluşu layihələri həyata keçirməklə, nəinki elmi-texnoloji sahədə, həm də mədəni, texniki və mənəvi dəyərlərimizin daha da inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə nail ola bilərik.

Bu sahədə izah olunanları, statistik göstəriciləri və qrafiki təsvirləri daha da

elmləşdirməklə, riyazi və ekonometrik modellərlə göstərmək olar. Ona görə də EKO təşkilatının nəticələrinə təsirini ekonometrik modellər vasitəsi ilə İranın xarici ticarətində, özəlliklə EKO təşkilatının daxilində göstərib və təhlili etmişik. Bu təhlillərdə xətti modellərdən və Kobbə-Duqlas modellərindən də bəhrələnmişik. Bu hesabatlarda "EViews" kompyuter programından və statistik təhlillərdə isə "Least Squares" üsullarından istifadə olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan Respublikasının EKO təşkilatına üzv olmamışdan qabaq müstəqil xarici ticarət statistikasına malik olmadığı üçün, bu modellər Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin EKO təşkilatının üzvlüyündən müsbət təsir alıb, yaxud almamağını bu yol ilə göstərmək mümkün deyil.

EKO təşkilatı 1954-cü ildə yaransa da, 1984-cü ilə qədər öz hədəfinə uyğun münasib və müsbət fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bir sıra fəaliyyətlərdən sonra 1989-cu ildə birinci tarif komitəsinin iclası Tehrandə təşkil edildi və ticarətin üzvlər arasında asanlaşması üçün birinci addım atılmışdır. Buna görə də biz əməkdaşlığın başlanğıcı ili yaxud daimi fəaliyyət xarakterinin başlanğıcını 1989-cü ildən nəzərdə tutmuşuq. 3.2-ci modeldə daimi yaxud məcazi əlaqələrin xarakteri sadəcə sabit rəqəmin üzərində qoyulmuşdur. Yəni bundan gözlənilən nəticə budur ki, təşkilata tərcihi tarifinin qəbulluq sərəncamı EKO təşkilatı tərəfindən İranın ixracının diaqramını göstərən səthin (β_0) üzərində sərbəst halda müəyyən olunmuşdur. Əgər məcazi xarakterə malik olan β_1 amilləri əlamət, rəqəm və statistika elmi baxımından mənalı olursa, demək tərcihi tariflərin qəbulluq sərəncamı, İranın ixracında gözlənilən nəticələrə uyğunluğu gözlənilmişdir. Əgər bu xarakterli gözlənilən əlaməti, rəqəmləri və mənalari göstərmirsə, deməli bu sərəncamın İranın ixracında müsbət təsiri olmamışdır.

3.2 modeli

$$EKO X_t = \beta_0 + \beta_1 D_t + \beta_2 OFEX_t + \beta_3 ONOP_t + \beta_4 OREV_t + U_t$$

EKO X_t = İranın EKO təşkilatı üzvlərinə ixracının həcmi (US dolları ilə). D_t = daimi yaxud məcazi xarakter, $D_t = 0$ 1989 -cu illədən qabaq, $D_t = 1$, 1989 ildən sonra $OFEX_t$ = ABŞ dolları ilə Riyalın dövlət rəsmi qiyməti ilə exchenge reati. $ONOP_t$ =

İrənin ÜDM-sinin həcmi ABŞ dolları ilə. $OREV_t$ =İrənin neft ixracından qazandığı gəlir, ABŞ dolları ilə T= illər 1961-2001 illər arasında toplanan statistikaları xarakterlərinə uyğun yerləşdirib və EVIEWS kompiyuter proqramından bəhrələnərək aşağıdakı nəticələri almışıq:

$$I- EKO X_t = -35.12 + 124.069D_t + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t$$

(14.964) (56.4846) (0.03211) (8.02) (0.0011) t -2.3469 2.1965 9.3997 3.5367 -.0622 $\bar{R}^2 = 0.9675$ D=1.764

D=0 ya xud 1989 -cü ildən qabaq

$$II- EKO X_t = -35.12 + 124.069D_t + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t$$

$$D=1 ya xud 1989 -cu ildən sonra EKO X_t = 88.95 + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t$$

Gördüyümüz kimi bütün əmsallar (β -lər) gözlənilən əlamətlərə malikdirlər. Yəni İrənin ixracı valyuta münasibətləri amili və ÜDM-i ilə pozitiv əlaqədə, neft və qazın gəliri ilə isə neqativ əlaqədə olmuşdur. Bunu nəzərə alsaq ki, "t" əmsalları bütün amillər üzrə (neft və qazın gəlirindən sonra) statistik elmi baxımından mənalı hesab olunur. Ona görə D amilinin (məcazi xarakter) pozitiv mənada olması, bu mənəni daşıyır ki, İrənin qeyri-neft ixracatı EKO təşkilatına üzv ölkələrinə 1989-cu ildən sonra çoxalmışdır. Yəni İrənin İslam Respublikasının ixracı bu ölkələrə tariflərin azaldılması sərəncamına müsbət təsir göstərmişdir. Yəni ekonometrik dili ilə belə demək olar ki, EKO X_t -nin funksiyasının qiyməti 1989-cu ildən sonra mövcud olduğu qiymətlərdə yüksək həddə qədər artmışdır. 3.2-ci reqressiya modelinin nəticələrinə görə İrənin İslam Respublikası həm də Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün önəmli nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, müqayisə olunan dövrdə İrənin iqtisadiyyatında neftin qiyməti və gəliri çoxaldığı zaman İrənin qeyri-neft ixracı azalmışdır. Yəni İrənin neft ixracından gəliri çoxalan zaman, yaxud dövlətin gəliri çoxaldığı (xüsusən xarici investisiyalar üzrə) üçün, digər sahələrdə gəlirə ehtiyac duyulmadığı üçün, qeyri-neft ixracına diqqət

yetirilməmiş və ona görə də qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli və inkişafı üçün ciddi planlar da olmamışdır.

3.3-cü modeldə isə həm sabit hədd, həm də bütün digər xarakterik amillərin məcazi ölçüləri müvafiq əmsallarda öz əksini tapmışdır. Beləliklə, seçilmiş amillərin nəticə göstəricilərinə təsirini həm sabit rəqəmdə, həm də dəyişən əmsallarda görürük. Yəni bu model EKO təşkilatı üzrə İranın ixracının həm həcmi, həm də bu ixraca təsir edən amillər qarşısında kəmiyyət asılılığını göstərir.

3.3 modeli

$$EKO X_t = \beta_0 + \beta_1 D_i + \beta_2 OFEX_t + \beta_3 ONOP_t + \beta_4 OREV_t + \beta_5 (D_i OFEX_t) + \beta_6 (D_i ONOP_t) + \beta_7 (D_i OREV_t) + U_t$$

$$EKO X_t = 0.9971 - 226.14D_i + 0.0518OFEX_t + 4.26ONOP_t - 7.7OREV_t + se = (91.64) \\ (120.3) (1.2128) (8.44) (0.00089) t = (0.01088) (-1.8798) (0.04271) (0.5083) (-0.08658) \\ 0.3231(D_i OFEX_t) + 0.000468(D_i ONOP_t) + .0096(D_i OREV_t) (0.00361) (0.000127) \\ (0.00366) (0.2663) (3.6803) (2.4753) \bar{R}^2 = 0.98058 D = 1.875$$

$$D_i = 0 \text{ yaxud } 1989 \text{ -cu ildən qabaq I- } EKO X_t = 0.9971 + 0.0518OFEX_t + \\ 4.29ONOP_t - 7.72OREV_t$$

$$D_i = 1 \text{ yaxud } 1989 \text{ -cu ildən sonra II- } EKO X_t = -226.1476 + 0.3749OFEX_t + \\ 4.290468ONOP_t - 7.709OREV_t$$

Sondakı iki modelləri müqayisə edərkən aydınca görünür ki, 1989-cu ildən sonra valyuta məzənnəsinin ($OFEX_t$, dollar/riyal) ÜDM-a təsir əmsalları ($ONOP_t$) 1989-cu ildən qabaqkı zamanlar ilə müqayisədə çoxalmışdır. Yəni $EKO X_t$ -ni daşıyan səfə və səthin şibi 1989-cu ildən sonra daha da çoxalmış və şiddətlənmişdir. Yəni izah olunan modellər və onları təşkil edən əmsalları müqayisə edərək belə nəticəyə gəlirik ki, EKO təşkilatının üzvləri arasında məsləhət olunan tarif endirimlərinə dair sərəncamları olunandan sonra (1989-cu ildən sonra) İranın ixracının həm həcmi, həm də struktur üzv ölkələrə çoxalmışdır. $EKO X_t$ -nin hamil səfəsi həm yüksəyə qarşı müntəzil olmuş, həm də şibi çoxalmışdır. Yəni bu göstəricilər ən azından bunu sübut edir ki, İran İslam və Azərbaycan Respubli-

kaları EKO təşkilatının imkanlarından bəhrələnərək iki ölkə arasında ticarətin həcimni, həmçinin ölkələrin bir-birinin üzərinə ticarət təmayüllərini artırma bilərlər. Bu bazarlarda ixrac və idxallarını genişləndirərək, beynəlxalq bazarlarında, kiçik miqyasda olsa da, fəaliyyət göstərərək məşq etsinlər. Beləliklə, xarici bazarlara adət edib, xarici bazarlarına və beynəlxalq tələbatlarına uyğun məhsulların istehsal etməyi bacara bilərlər.

İran İslam və Azərbaycan Respublikaları, həmçinin digər müsəlman ölkələrinin, bu sahədə və xarici ticarətləri və iqtisadi əlaqələri üçün digər böyük imkanlara və potensiallara da malikdir. Bu imkanlar İslam Konfransı Təşkilatı ilə bağlı olan imkanlardır ki, bu təşkilat dünyanın ən böyük təşkilatlarından sayılır. 54 müsəlman ölkələr bu təşkilatın üzvləridirlər və təxminən bir milyard əhali bu ölkələrdə yaşayırlar. İslam Konfransı Təşkilatı 1969-cu ildə islam ölkələrinin əməkdaşlıqlarının bütün sahələrdə inkişaf etməsinə yardım etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. İslam İnkişaf Bankı İslam Konfransı Təşkilatının bir qolu olaraq, maliyyə sahəsində və İslam ölkələrinə maliyyə yardımı etmək məqsədi ilə 1975-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının Əl-Riyad şəhərində açılış mərasimi keçirilmiş və belə bir bank islam ölkələri arasında fəaliyyətə başlanmışdır. İİB-nin hədəfi üzvlər arasında xarici ticarətin genişləndirməsi və onun inkişafına yardım etməkdir. Bu bankda da 55 islam ölkələri, o cümlədən İran və Azərbaycan üzvdür.

İslam Təşkilatı Konfransının üsul və hədəfləri 1972-ci ildə üzvlər arasında imzalanmışdır və həmin zamandan icra mərhələsinə keçirilmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İsam ölkələrin arasında, islami birləşmələri və əlaqələri çoxaltmaq;
2. İKT-nin üzv ölkələri arasında iqtisadi, ictimai, mədəni, elmi və digər sahələrdə inkişaf etmək üçün yardım etmək və onlara məsləhət vermək;
3. Beynəlxalq səviyyədə ədalət əsasında sülh və aramışdən himayət etmək;
4. Nəjadlar arasında fərq qoymaqı və sülhəgərliyi məhv etmək üzrə çalışmaq;
5. Müqəddəs məkanlarda sülh və aramış yaratmaq və onların azadlığına yardım etmək üçün birləşmək;
6. İslam xalqlarının heysiyyət, istiqlal, və milli hüquqları naminə mübarizədən

himayət göstərmək;

7. Üzvlər arasında və həm də üzvlərlə başqa ölkələr arasında müştərək düşüncələr üzrə münasib şərait yaratmaq.

İslam Konfrans Təşkilatının ortaya qoyduğu bu imkanlar və İKT-ına bağlı olan İslam İnkişaf Bankının ortaya qoyduğu imkanlardan bəhrələnmək, bütün üzv ölkələrə, özəlliklə İran və Azərbaycana iqtisadi, ictimai və ticarət ənənə və inkişafına böyük potensial kimi yanaşmadan ibarətdir. Ölkələrin ikitərəfli yaxud çox tərəfli iqtisadi, ticarət və mədəni əməkdaşlıqlar quraraq və əlaqələrinin genişləndirilməsi və ölkələrinin bütün sahələrdə inkişafı üçün bu böyük və tükənməz imkanlardan bəhrələnməsinə nail olmaq kimi dəyərlər ön plana çəkilməmişdir.

3.4. İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu üzrə mövcud potensiallardan effektiv istifadə yolları.

Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi ənənə və inkişaf çox keçmiş zamandan siyasətçilərin, iqtisadçıların və dövlət xadimlərinin olduqca mühüm hədəflərinin və arzularının ən önəmlisindən birisi olmuşdur. Bu arzu və hədəflərə çatmaq üçün investisiyaların toplanması və qoyuluşu digər amillər ilə yanaşı, önəmli və yüksək təsirli iqtisadi mexanizmlərdən hesab olunur. İnvestisiya qoyuluşu üçün daxili mənbələrinin imkanlarının lazımi və kifayət qədər olmamasından, investisiya ehtiyaclarının əcnəbi ölkələrdən iqtisadi münasibətlər yolu ilə təmin olunması bir səmərəli vasitə kimi ortaya qoyulmuşdur.

İqtisadi mahiyyət baxımından investisiya qoyuluşunun maliyyə imkanlarının xaricdən təmin olunması digər yollarla müqaisədə qarşılıqlı investisiya qoyuluşu, yaxud müştərək müəssisələrin yaradılınması, ölkə üçün nisbətən az məxaricli yol hesab olunur. Əgər keçmiş zamanlarda xarici investisiya qoyuluşu ümumən zəngin dövlətlərin tərəfindən zəif və imkansız ölkələrdə təşəkkül taparaq, bir növ qarət və istismar baxışı kimi hakim olmuşdursa, indiki zamanda isə iqtisadçılar, siyasətçilər və dövlət xadimləri tərəfindən bu yol daxili iqtisadiyyatın ənənə və inkişafı üçün önəmli amil hesab olunur. Buna görə də xarici investisiya mənbələrini və

investisiya qoyuluşunu cəlb etmək üçün ölkələr bir-biri ilə rəqabət aparırlar.

Əvvəllər xarici sərmayə qoyuluşu sərvət və maliyyə imkanları zəngin olan dövlətlər tərəfindən və eləcə də zəngin dövlətlərdə, o cümlədən Avropa və Amerika (ABŞ) dövlətlərində əməkdaşlıqlara çevrilmişdir. Son zamanlar isə inkişaf etməkdə olan və hətta yoxsul ölkələrdə də xarici investisiya qoyuluşlarına tələbat yaranmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, həm də statistikaların təsdiq etdiklərinə görə inkişaf etməkdə olan və hətta yoxsul ölkələrdə də hal-hazırda xarici investisiyanın qoyuluşu çoxalmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcə xarici sərmayəgüzarlıq, yaxud investisiya axını və qoyuluşu sadəcə zəngin dövlətlər tərəfindən olurdursa, indi isə xarici sərmayəgüzarlıq Cənub-Şərqi Asiyanın yeni inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən (Yaponiya, Malaziya, Sinqapur, Çin və s.) və hətta inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən də çoxalmaqdadır.

Bundan əlavə, xarici investisiya qoyuluşu ölkənin xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyaclarını təmin edərək, ölkə üçün başqa və önəmli əhəmiyyətə də malikdir. Xarici investisiyalar texnologiyanın əldə olunması, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadiyyat ilə inteqrasiya olunması, xarici ticarət üstünlüklərinin inkişaf etməsi, iş qüvvələri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması imkanlarını, beynəlxalq ixrac, həm də idxal bazarlarına asanlıqla daxil olması və s. imkanları reallaşdırır. Elə bu səbəbdəndir ki, 1980-1997-ci illərin arasında xarici investisiya qoyuluşunun artım tempi ildə 13 faiz təşkil etmişdir. Bu rəqəm həmin dövrdə dünya ixracının ənənəsindən (7%) iki dəfə çox olmuşdur.

İran İslam Respublikası da son 10 illiklərdən başlayaraq xarici investisiya cəlb etməyə iqtisadi və ticarət planlarında olduqca önəm vermişdir və 1991-ci ildən sonra bu məsələyə daha ciddi yanaşılmışdır. Bu planlardan asılı olaraq İranın bir çox ərazilərində Azad İqtisadi Zonalar və xarici müştərək sərmayə qoyuluşu üçün və müştərək müəssisələrin fəaliyyətləri üçün özəl fəaliyyət şəhərçikləri yaradılmış, xarici investisiya cəlb edən şəxslər və müəssisələr üçün mükafatlar da təyin olunmuşdur.

İran xarici investisiya cəlb etmək məqsədi ilə, iqtisadi-siyasi planları ilə

yanaşı, EKO təşkilatı çərçivəsində regionlar üzrə iki, yaxud çoxtərəfli əməkdaşlıqlara və müştərək investisiya qoyuluşuna da 1991-ci ildən bəri çox özəlliklə ciddi yanaşmışdır. Bu sahədə mövcud potensiallardan bəhrələnmək və proseslərin genişlənməsində dili dini, tarixi, mədəniyyət müxtəlifliklərinin və geniş quru məştərək sərhədləri nəzərə alaraq, İran, Azərbaycan və Türkyə dövlətləri arasında əməkdaşlıqların genişləndirilməsi planları ortaya qoyulmuşdur. Bu sahədə birinci iclas İranda Urum şəhərində təşkil olmuşdur. Bu iclasda əməkdaşlığın sturukturları təyin olunmuşdur. Bu strukturlar Xarici İşlər Nazirlərinin iclası, İqtisadiyyat Komitəsi, Kosuluqlar Komitələrindən ibarət olmuşdur. Hal-hazırda Xarici İşlər Nazirlərinin iclası ildə bir dəfə planlaşır və təşkil olunur. İqtisadi əməkdaşlıqları inkişaf etdirmək üçün iqtisadiyyat komitəsi nəzərə alınmışdır. Bu komitənin vəzifələrindən biri iqtisadi və ticarət əməkdaşlıqlarının əsasnamələrini tanımaq və iqtisadi, ticarət, texniki, investisiya qoyuluşu, nəqliyyat, enerji, elmi və turist sahələrində üç tərəfli əməkdaşlıqları formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

İqtisadiyyat komitəsinin birinci iclası 2011-ci ildə xarici işlər nazirlərinin müavinlərinin iştirakı ilə İranda Tehran şəhərində təşkil olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu üç xalqın dili, dini, tarixi və mədəni iştirakları və tarixi əlaqələrinə görə bu qarşılıqlı və əlaqələri asanlaşdırmaq məqsədi ilə konsulluq komitəsi nəzərə alınmışdır. Bunlar və başqa belə planlar və fəaliyyətlər, İran, Türkyə, və Azərbaycan dövlətlərinin və xalqlarının arasında olan əməkdaşlıq zəminlərinin potensiallarının və geniş imkanlarının mövcud olduqlarını göstərir. Bu zəminlərdən yaranmış imkanları, ehtiyacları və tələbatları nəzərə alaraq və onlardan bəhrələnərək İran və Azərbaycan iki tərəfli və yaxud çox tərəfli qarşılıqlı əməkdaşlıq və investisiya qoyuluşu imkanlarına mailkdirlər [95].

Qeyd etdigimiz kimi, İran İslam Respublikası son 10 illiklərdə xarici investisiya qoyuluşu cəlb etmək sahəsində cəhdlər göstərmiş və bunlarla yanaşı, bu məsələyə öz maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək üçün çox ciddi şəkildə yanaşmışdır. Həmçinin bu sahədə əvvəlki illər ilə müqaisədə uğurlar da qazanmışdır. Dünya bankının 2009-cu ildə verdiyi raporta görə, həmin ildə İran İslam Respublikası xarici investasiya cəlb etmə ənənəsi sahəsində bütün dünya ölkələri arasında 6-cı

sırada yerləşmişdir. Həmçinin İran dövlətinin iqtisadiyyat üzrə nazirliyi tərəfindən verilən elana görə İranda xarici investisiyanın qoyuluşunun inkişafı 2007-ci illə müqayisədə iki dəfə çoxalaraq, təxminən 2007-ci ildəki 1,6 milyard dollardan 2010-cu ildə 3,6 milyard dollara, çatmışdır. Həmçinin dünya bankının 2012-ci ilin son raportuna görə İranın cəmi maliyyə ehtiyacı 140 milyard dollar təxmin edilmişdir [147,166].

Beynəlxalq Investisiya Təşkilatının məlumatlarına görə, xarici investisiyanın inkişafı hal-hazırda bütün dünyada 5 faizdir. Lakin 2010-cu ildə bu rəqəm İranda 20 faiz olmuşdur. Həmçinin həmin raporta görə, eyni zamanda İranın bu işgüzar fəaliyyətdə səviyyəsi dünya ölkələrinin arasında 146-cı yerdən 129-cu yerə yüksəlmiş, yəni 17 mərtəbə yaxşılaşmışdır. Həmçinin, həmin raporta görə 2011-ci ildə İranda 11,5 milyard dollar xarici investisiya qoyuluşu olmuşdur ki, onun 32 faizini (3,48 milyard dollar) sabit sərmayəgüzarlıq təşkil etmişdir. Bu zaman bütün dünyada 1200 milyard dollar sabit investisiya qoyuluşu olmuşdur ki, bunun da sadəcə 0,3 faizi İranda cəmləşmişdir. İranın inkişaf planlarının əsasında bu nisbət 1 faizə çoxalmalıdır ki, bu da İranın xarici investisiya qoyuluşuna tələbatının artdığını göstərir. Beynəlxalq Investisiya Təşkilatının məlumatlarına görə (world investment report - 2010) İranda xarici investisiya qoyuluşunun həcmi 2008-ci ildə 1,67 milyard dollar, 2009-cu ildə 3,016 milyard dollar və 2010-cu ildə 3,6 milyard dollara qədər artmışdır. Bunlarla belə, aydınca görünür ki, həm İran dövlətinin inkişaf planları və sərəncamlarına görə xarici investisiyanın, əlbəttə müştərək şəkildə qoyuluşunu cəlb etmək əzmindədir, həm də İranda bu sərmayəni cəlb etməyə və sərmayəgüzarlıq fəaliyyəti həyata keçirməyə potensiallar və imkanlar da vardır [91, 104, 76].

Digər tərəfdən, statistikaların göstərdiyinə və UNKTAD Təşkilatının 2011-ci ildə məlumatlarına əsasən Azərbaycanda 2010-2011-ci illər ərzində 37,6 milyard dollar investisiya qoyuluşu olmuşdur [115]. Bu rəqəmin 17,6 milyard dolları 2010-cu ilə və 20 milyard dolları 2011-ci ilin payına düşmüşdür. 2011-ci ildə investisiyaların 13 milyard dolları daxili mənbələr və 7 milyard dolları xarici mənbələrdən təmin olunmuşdur. Həmçinin həmin raporta görə Azərbaycanın 2011-ci ilin

sonunda 40 milyard dollardan çox cəmi gəlir olmuşdur. Bu göstəricilər iqtisadiyyat sahəsində çox önəmli olan layihələrdən xəbər verir. Belə ki, birincisi, həm İranda, həm də Azərbaycanda xarici investisiya qoyuluşuna olduqca tələbatlar vardır. İkincisi, Azərbaycanda bir ilin ərzində 7 milyard dollar xarici investisiyanın cəlb olunması göstərir ki, Azərbaycanda bu iqtisadi əməliyyat üçün imkanlar və potensiallar vardır. Üçüncüsü, Azərbaycan öz əhalisi ilə müqaisədə və indiki iqtisadi şəraitini nəzərə alaraq münasib və bəlkə yüksək maliyyə imkanlarına malikdir. Aran xəbər agentliyinin verdiyi xəbərə görə Azərbaycan səfirliyi öz dövləti tərəfindən, dövlətinin təmayülünü, İranın sərmayə fəaliyyətini Azərbaycan ölkəsində elan etmişdir. Abbasali Həsənovun dediyinə görə, Azərbaycan dövləti bütün EKO təşkilatının üzvü olan dövlətlər ilə, o cümlədən İran İslam Respublikası ilə neft, qaz, enerji və əkinçilik sahələrində dəyərli təcrübələrə malik olan İran dövləti ilə əməkdaşlıq etməkə hazırdır [100].

Hal-hazırda İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında qarşılıqlı sərmayə əsasında 323 şirkət və müəssisələr rəsmi fəaliyyət göstərirlər. Bu zəmində İran, Azərbaycanın digər iqtisadi tərəfdaşları üzrə birinci yerdə yerləşmişdir. Almaniya üzrə 258 şirkət, Rusiya üzrə 134 şirkət və Türkiyə üzrə 126 şirkət sıralanmışdır. Bunlar hamısı onunla əlaqədardır ki, hər iki xalq və ölkə arasında qarşılıqlı həmkarlığa və müştərək investisiya qoyuluşuna yüksək təmayüllər vardır. Həmçinin, Dünya Bankının 2011-ci və 2012-ci illərdə verdiyi raportlara görə və hər iki dövlət başçılarının elanına istinadən həm Azərbaycanda, həm də İranda maliyyə imkanları da vardır. İranın 140, Azərbaycanın 40 milyard dollardan çox strateji valyuta ehtiyatları vardır. Həm də hər iki ölkənin, EKO təşkilatında, İslam Konfransı Təşkilatında və İslam İnkişaf Bankında müştərək üzv olmaları iqtisadi əməkdaşlığı və qarşılıqlı investisiya qoyuluşları və müştərək müəssisələr yaratmaq üçün böyük imkanlar kimi dəyərləndirilir. Çünki, hər üç qeyd olunan təşkilatlarda üzvlərinin iqtisadi əməkdaşlıqlarını inkişaf etdirməsi üçün imkanlar və yardımlar nəzərə alınmışdır. Yəni bunlar böyük imkanlar və potensiallardırlar ki, İran və Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlıqların qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının formalaşdırılmasında və yaradılmasında bu imkanlardan bəhrələnmə bilərlər [113].

Statistik məlumatlara görə, 2015-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanda tikinti, ticarət, kənd təsərrüfatı, bank sektorları üzrə İran investisiyalı 441 şirkət fəaliyyət göstərir və xarici ölkələr arasında şirkətlərin sayına görə İran 4-cü yeri tutur. 2014-cü il ərzində İran tərəfindən Azərbaycanda əsas kapitalla 382 milyon ABŞ dolları məbləğində, qeyri-neft sektoruna isə 105 milyon dollar həcmində birbaşa investisiya yatırılmışdır. Təkcə 2013-cü il ərzində İranın Azərbaycanda əsas kapitalla sərmayəsinin həcmi 158 milyon dollar təşkil edib.

Energetika sahəsində də uğurlu əməkdaşlıq həyata keçirilir. 330 kV-luq "Ərdəbil-İmişli" və "İmişli-Cənub" istilik elektrik stansiyaları (İES), 220 kV-luq "Cənub İES-Salyan-Masallı-Astara (İran)" elektrik verilişi xətlərinin tikintisi tam başa çatdırılıb. Prezident İ. Əliyevin İran İslam Respublikasına son rəsmi səfəri zamanı imzalanmış "Ordubad" və "Marazad" su elektrik stansiyalarının tikintisi və istismarı haqqında Saziş" bu sahədə əlaqələrimizi daha da genişləndirəcək.

İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında bir çox əməkdaşlıq imkanları vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- İran və Azərbaycan arasında maliyyə müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi (hal-hazırda iki ölkə arasında enerji bankının yaranılması planlaşdırılmışdır);
- İran və Azərbaycanın qaz istehsalı və nəql olunması sahəsində müştərək əməkdaşlıqları yaradıla bilər;
- İran və Azərbaycan arasında müştərək və sərhədlərdə yerləşən çayların üstündə su anbarları yaratmaq və həm də elektirik enerjisi istehsal etmək imkanları vardır;
- İran, Azərbaycan, Rusiya dəmir yolunun təkmilləşdirmək prosesi və bu dəmir yolu vasitəsi ilə Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri arasında tranzit nəqliyyat sistemi yaratmaq (təxminlərə görə bu dəmir yolunun ildə 25 milyon tondan çox nəqliyyat yükdaşımaları imkanlarına malikdir). Əlbəttə bu barədə üçtərəfli investisiya qoyuluşu planları hazırlanmaqdadır və İranda, həm də Rusiyada üçtərəfli müzakirələr aparılmışdır;
- əkinçilik və bitkiçilik sahəsində hər iki ölkə mükəmməl imkanlara malikdirlər, İranda münasib təcrübələr və texnoloji imkanları, Azərbaycanda böyük istehsal və

emal potensialları mövcuddur;

- bağçılıq və bu sahədə emal sənayelərinin yaradılması üçün müştərək şirkətlərin və fabriklərin təşkil edilməsi;
- əkinçilik və bağçılıq sahələri ilə əlaqədar maşınların istehsalında qarşılıq əməkdaşlıqların yaradılması;
- neft və qaz istehsalında və emalında müştərək şirkətlərin yaradılması və qarşılıq investisiya qoyuluşunun reallaşdırılması;
- kiçik sənaye məhsulları istehsalları üzrə müştərək müəssisələrin formalaşdırılması;
- elmi və akademik zəminlərdə əməkdaşlıqların çoxalması və bu istiqamətlərdə iki ölkə arasında müxtəlif təcrübələrin rahatlıqla mübadilə olunması və s.

Ancaq bütün dünyada və başqa ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadi əməkdaşlıq və qarşılıq investisiya qoyuluşu, həmçinin kapital cəlb etmək sahəsində bir sıra amillər vardır ki, əməkdaşlıqları, xarici kapital cəlb etməyi və qarşılıq investisiya qoyuluşunun inkişaf və ənənəsinin azalmasına səbəb olur. Odur ki, hər iki ölkədə tədqiqatlar aparılsın və bu amillərin nəzərə alınıb gücləndirilməsi və genişləndirməsi üçün planların nəzərə alınması və reallaşdırılması zəruridir. Bunun üçün isə aşağıdakı şəraitlər gözlənilməlidir:

- ölkədə iqtisadi və siyasi sabitliyin olması;
- iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi;
- qanunların, iqtisadi və ticarət sahəsində sərəncamların, özəlliklə xarici müştərək investisiya üzrə qanunların açıq və aydın olması;
- struktur imkanların genişləndirilməsi, yaxud yaradılması;
- iş qüvvələri və insani bacarıqların, həm də peşəkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi; - elmi və texniki imkanların yaradılması və s.

İqtisadi və ticarət əməliyyatları qarşısında bir sıra amillər maneə kimi hesab olunur ki, bunların da müəyyənləşdirilib aradan götürülməsi zəruridir. Məsələn, həm İranda, həm də Azərbaycanda vergi sistemlərinin daha aydın və asan olması və beynəlxalq standartlara daha da uyğunlaşdırılması zəruridir. Əlbəttə Azərbaycan 2001-ci ildə vergi sistemini yeniləşdirmiş və həmin ildə də icra mərhələsinə

başlanılmışdır. Bu sistem Azərbaycanı beynəlxalq əlaqələrində də icra olunmağa başlamışdır (o cümlədən Azərbaycan ilə Almaniya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə, Ukrayna, İngiltərə və s.). Bu sistem əsasında Azərbaycan vergi sistemi üç səviyyədə, milli, məhəlli və Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus olunan səviyyələrdə formalaşmışdır. Bu sistem ilə müxtəlif vergilər alınır: əhalidən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi, mədən vergisi, əlavə dəyər vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi, milli və mədəni səviyyədə toplanan rüsumlar.

Həmçinin İranda da vergi rejimi 1966-cı ildə hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. 1987-ci ildə dəyişdirilmiş, 2001-ci ildə iki əsas maddələrində önəmli dəyişikliklər ilə yenidən dəyişdirilmişdir və hal-hazırda bunlardan ibarətdir: əhalinin gəlirlərindən vergilər, əkinçilik və heyvandarlıq sahələrindən vergilər, aylıq gəlirlərdən, peşəkarlıqlardan hasil olan gəlirlərdən vergilər, şirkətlərin gəliri üzrə və şirkətlərin vergiləri və digər vergi sistemlərindən ibarətdir.

Vergi sistemlərinin təkmil olması müxtəlif problemlərin qarşısını alır və bu problem qanunların şəffaf olmadığı şəraitlərdə xarici kapitalı cəlb etməyin və qarşılıqlı investisiya qoyuluşunun qarşısında bir maneə və mənfi təsirli amil hesab olunur. Bu sistemlərin ən azından xarici investisiya qoyuluşunun qarşısında sadə və aydın olunması lazımdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hansı ölkələr ki, yeraltı sərvətlərə malikdirlər, yaxud iqtisadiyyatları neft və qaz gəlirindən asılıdır, o cümlədən İran, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq və s. kimi ölkələrdə, ümumən vergi sistemləri zəif olmuşdur. İranda bu problemlərin həlli üçün planlar hazırlanır və səylər göstərilir [113, 86].

NƏTİCƏ

Müasir qloballaşan dünya iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarətin payı və önəmi dünyanın ÜDM-ində ilbəlil çoxalmaqdadır. Qeyd olunduğu kimi 2000-2005-ci illərdə bu göstərici 50 faizdən 54 faizə qədər artmışdır. Bütün dövlətlər çalışmalıdır ki, ölkələrinin üstün inkişafı üçün bu sahədə öz real paylarını və haqlarını qazansınlar. Qloballaşma proseslərinin davamında, İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi ticarət fəaliyyətlərinin, özəlliklə Azərbaycan və İranın xarici-iqtisadi əlaqələrinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Müasir dövrün tələbatına cavab verən siyasi-iqtisadi və xarici-iqtisadi strategiyanın yeni şəraitə uyğun qurulması tələb edilir ki, Azərbaycan dövləti iqtisadiyyatını, xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrini bazar münasibətləri əsasında qurmuş və bu sahədə müxtəlif islahatlar həyata keçirmiş və qanunlar qəbul etmişdir.
2. Azərbaycan ilə İran arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri müstəqilliyin ilk illərində yaranmışdır. Buna səbəb iki ölkənin qonşu olması ilə yanaşı, dini, tarixi və mədəni baxımdan xalqlarının bir-biri ilə yaxın olmasıdır. Bu gün Azərbaycanın İran ilə bir çox sahələrdə sıx əməkdaşlığı vardır. Əvvəlki illər ilə müqaisədə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində İranın payının azalmasına baxmayaraq, iki ölkə hələ də bir çox sahələrdə, özəlliklə iqtisadi və xarici ticarət əlaqələri üzrə bir-birinə mühüm tərəfdaşlardan sayılırlar.
3. İki ölkə arasında möhkəm əlaqələrə baxmayaraq, bu əlaqələrin səviyyəsi, iki ölkə arasında mövcud olan, imkanlara, üstünlüklərə və potensiallara uyğun deyildir. Bu potensiallardan düzgün, qardaşlıq, qonşuluq və dostluq yolu ilə istifadə etməklə, gələcəkdə digər sahələrdə yeni əməkdaşlıq istiqamətləri yaratmaq mümkündür.
4. İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşmələri, hər iki ölkəyə münasib

strateji mövqe veribdir ki, həm bir sıra beynəlxalq layihələrdə iki ölkə yanaşı iştirak etsinlər, həm də iki ölkə arasında nəqliyyat və tranzit sahəsində sıx əməkdaşlıqlar yaratmaları mümkündür. İran Azərbaycan vasitəsi ilə Avropa ölkələrinə və Azərbaycan İran vasitəsi ilə Asiya və cənubi-şərqi Asiya ölkələri ilə nəqliyyat əlaqələri qurmaq və beləliklə bütün mallar üzrə, özəlliklə yanacaq və enerji sahələrində şimal-cənub nəqliyyat dəhlizini yaratmaq imkanları vardır.

5. İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası bütün potensiallarına rəğmən, dünyanın xarici ticarət dövriyyəsində öz haqlı paylarını qazana bilməmişlər. Dünya ticarətində yanacaq və neftin ixracına baxmayaraq, hər iki ölkə və digər bunlara tay ölkələr iqtisadiyyatlarının sabitliyini, təhlükəsizliyini, üstünlüyünü və inkişafını, əhalinin gələcək ehtiyaclarını, tələbatlarını təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə söylərini və fəaliyyətlərini çoxaltmaq məcburiyyətindədirlər.
6. İran və Azərbaycan ölkələrinin hasilat və sənaye istehsalı sahəsində texniki və texnoloji səviyyələri inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə aşağıdır. Həmçinin sənaye istehsalı üzrə əmtəə və xidmətlərin ixracında beynəlxalq bazarlarında hüzurları və təcrübələri azdır. Bunlardan asılı olaraq İran və Azərbaycanın sənaye istehsalları keyfiyyət və beynəlxalq tələbatlarına uyğunluq baxımından, inkişaf etmiş ölkələrin istehsalı ilə müqayisədə beynəlxalq bazarlarında rəqabət qücünə malik deyillər. Hər iki ölkənin indiki iqtisadi və texniki şəraitləri ilə beynəlxalq ixrac bazarlarında səmərəli hüzurları mümkün olsa da, asan deyildir. İran və Azərbaycan müqavilələr vasitəsi ilə ərazilər üzrə ikitərəfli, yaxud çox tərəfli əməkdaşlıqlar və iqtisadi-ticarət birlikləri yaratmaqla, regional bazarlarda fəaliyyətlərini genişləndirərək, ölkə daxilində, həmçinin regional əməkdaşlıqlarda mövcud olan potensiallardan bəhrələnərək, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətlərini beynəlxalq tələbatlara uyğunlaşdıraraq, rəqabət güclərini və qabiliyyətlərini yüksəldərək, beynəlxalq xarici ticarət meydanına daxil ola bilirlər.

7. Ərazi üzrə bir sıra iqtisadi və ticarət fəaliyyətlərini paralel şəraitdə apararaq, region daxilində iqtisadi əlaqələrin və xarici ticarətin inkişafına mane olan problemləri həll etmək üçün region ölkələrinin, o cümlədən İran və Azərbaycanın məqsədi öz ərazilərinin iqtisadiyyatlarının üstünlüklərindən, təbii-iqlim şəraitindən, əmək bölgüsü sistemindən bəhrələnməklə, iqtisadiyyatlarını təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Beləliklə, ərazi daxilində əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldərək, qiymətləri region və beynəlxalq bazarlara uyğunlaşdırılacaqdır ki, bu proses ərazi daxili, ölkələr arası və beynəlxalq xarici ticarətin üstünlüyünə və inkişafına səbəb olacaqdır.
8. İran və Azərbaycan dövlətləri ərazi üzrə ikitərəfli, yaxud çoxtərəfli əməkdaşlıq etmək üçün, EKO və İslam Konfransı Təşkilatlarının imkanlarından bəhrələnmə bilirlər. İran və Azərbaycan strateji planlar olaraq iqtisadi və ticarət fəaliyyətlərinin digər sahələrində də uzunmüddətli əməkdaşlıqlar həyata keçirməkdə ortaq maraqlara sahibdirlər. Bu hər şeydən əvvəl iki ölkədə yaşayan əhəlinin qonşuluq əlaqələrinin perspektiv inkişafı üçün uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıqların yaranmasına zəmin yaradır.
9. Bu gün İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası qarşılıqlı olaraq bir-birinin təcrübələrindən istifadə edə bilirlər. Neft və qaz tədqiqatında, kəşfiyyatında, istehsalında hər iki tərəf kifayət qədər elmi və texniki təcrübəyə malikdirlər. Hər iki tərəf bu sahədə olan təcrübələrini mübadilə etməklə özəlliklə Xəzər dənizinin neft və qaz yataqlarının istismarında sıx əməkdaşlıq müqavilələri yaradaraq faydalana bilirlər.
10. Azərbaycan və İranın iqtisadiyyatlarının bütün fərqlərinə baxmıyaraq, hər iki ölkə iqtisadiyyatları yüksək dərəcədə neftin istehsalından, ixracından və gəlirindən asılıdırlar. Bu problem ölkənin siyasi, ictimai və iqtisadi sabitliyinə təhlükəli olan vəziyyətlər yarada bilər. Hər iki ölkədə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübələrindən istifadə edərək, neftin gəlirini bir fürsət və investisiya mənbəyi kimi qəbul etməklə, digər iqtisadi sahələrin inkişafına investisiya qoyuluşları yönəltməklə bəhrələnmək olar.
11. İran və Azərbaycan Respublikaları arasında iqtisadi münasibətlərin və

xarici ticarətin inkişafına geniş təsir göstərə bilən amillərdən biri qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarıdır. Bunun üçün hər iki tərəfdə qarşılıqlı investisiya qoyuluşuna tələbatlar, həm də hər iki dövlət tərəfindən gələcək planlar olaraq söylər göstərilir. Həmçinin neftin ixracı və beynəxalq bazarlarda inkişafı səbəbindən, həm İranda, həm də Azərbaycanda bu proseslər üçün maliyyə imkanları vardır. Digər tərəfdən, İran-Azərbaycan arasında müştərək investisiya qoyuluşuna əhali arasında da yüksək təmayüllər vardır. Hal-hazırda Azərbaycanda İran sahibkarlarının iştirakı ilə qarşılıqlı 323 müştərək şirkət və müəssisələr yaradılmışdır ki, bunların da artırılmasında yeni imkanlar mövcuddur.

12. İran və Azərbaycan Respublikalarının kənd təsərrüfatı sahəsində də əməkdaşlıq aparmaq imkanları mövcuddur. İran inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malikdir və bu sahədə böyük təcrübələri vardır. İranda kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədi ilə dövlət əkinçilik sahələrinə müxtəlif kreditlər və əvəzsiz yardımlar verir ki, bu inkişaf təcrübələri Azərbaycanda istifadə oluna bilər.
13. İran və Azərbaycan arasında, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin mövcud səviyyəsinə baxmayaraq, bu sahədə iki ölkə arasında tükənməz imkanlar və potensiallar vardır. İki ölkə bir-birə qarşı, bütün sahələrdə sıx həmkarlıq və əməkdaşlıq yaratmaq üçün ən münasib ölkələrdirlər. İranın əhalisinin yarısı azərilərdir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşamaqlarına baxmayaraq, eyni keçmişə, dinə, dilə və tarixə malikdirlər. Bu potensial imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün hər iki tərəfin siyasətçiləri bütün sahələrdə iqtisadi, siyasi və diplomatik söylərini birləşdirərək, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həllinə təsir göstərə bilən birgə əməkdaşlıqlar həyata keçirməklə dost və qardaş ölkələr kimi çıxış etməlidirlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xarici ticarətinin əlaqələrinin dinamikası, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, Bakı 2006, 2010, 2011-ci illərdə.
2. Azərbaycan Respublikasının idxalat və ixracatı. Bakı 1991, 1992, 1993,..., 2010-cu illərdə statistik məcmuələr.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı Səda, 1995.....2014
4. Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin statistik göstəriciləri. Bakı Səda 2006-2010.
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Bakı, Qanun, 2003.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan xarici ticarət əlaqələri. Bakı 1997...2012 –ci illərdə.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuələr. Bakı, Səda, 2006-2014.
8. Azərbaycan Respublikasının idxalat və ixracatı, Bakı, 1991.....2010 illər arasında statistika məcmuələri.
9. Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi haqqında Qanunu, Bakı, Qanun, 2004.
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, 2013, 107s.
11. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2014, 429 s.
12. Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2014/Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/ Bakı: Səda, 2014., 728 s.
13. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2005, 352 s.
14. Bakıxanov T. Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri.- B.: Adiloğlu, 2006.- 203 s.
15. Behkiş. M. Mehdi (2002) " İran İslam Respublikasının iqtisadiyyatı qlobalılanmaq üzərində" .Nəşre ney , ikinci çap, Tehran. İran.
16. Bağirov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Nurlan», 2003, 512 s.

17. Bayramov Ə.I. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika (Monoqrafiya). Azərnəşr, Bakı, 1997, 208 s.
18. Bayramov Ə.I. Inhisarizm. Bakı: Elm, 2002, 390 s.
19. Çəngizi. Xudaverdi " Regional iqtisadi əməkdaşlıqlar və İran-Azərbaycan əlaqələri" Elmi Əsərlər. N4. 2010-cu il.
20. Çəngizi, Xudaverdi (2005) " məntəqə və beynəlxalq üzrə iqtisadi kooperasyonların İranın xarici ticarətinin inkişafında araşdırması ".
21. Dünya iqtisadiyyatı jurnalı 2010 –cu il
22. Dünya bankının illik raportu 2009 , 2010, 2011 və 2013-cü illər
23. David Rikardo (1817) " principles of economic and taxaion . ch .7
24. Dünyaya iqtisad qəzeti 1381-ci şəmsi ilinin bayram ayının 25-ci günü (1381/12/25).
25. Dünya bankının statistika məcəlləsi. 2009, 2010 –cu illər.
26. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərnəşr, 2003, 520 s.
27. Əkbəri məhəmmədreza və Kərimi H Hüsəyin(2004) " iqtisadiyyatın ənənəsində ixracatın təsirinin göstərişi. Ticarət tədqiqatını fəsilnaməsi, mütələat və ticarət tədqiqat müəssisəsi.
28. Əsgərova S.T Keçid İqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasəti : iqtisadi elm.nam.dis.avtoreferatı: 08.00.14 ADİU, Bakı, 2008, 28 s
29. Əliyev Ü. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi məhlükəsizliyinin nəzəri və praktiki məsələləri // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, №1-2, Bakı, 2002.
30. Fahmi M. R. Qədim ipək yolunun bərpasının İran İslam Respublikasının iqtisadi əlaqələrinin inkişafında rolu. İqt. üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011.
31. Fəthi , Yəhya Globalılanmaq və məntəqələr üzrə birləşməklərin təsirlərinin dünya ticarətinin inkişafında müqaisəsi . İqtisadi nazirliyin tədqiqatlar və iqtisadi siyasətləri fəsilnaməsi. Tehran, yaz, 2002, N. 21
32. Fəthi , Yəhya (2002) "qlobalılanmaq və məntəqələr üzrə birləşməklərin təsirlərinin dünya ticarətinin inkişafında müqaisəsi "

33. Kazımov R.N. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin geoiqtisadi aspektləri : iqtisadi elm. üzrə fəlsəfə dok.disavtoreferatı: 08.00.14, ADİU, Bakı, 2011, 25s.
34. Gömrük və ticarət məcəlləsi N19, N20, N21,N22 .2010. Tehran İran.
35. Gömrükünün Boltəni 2009, 2010 və 2011 Tehran, İran.
36. Gənciyev G.Ə. "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. ELM nəşriyyatı, Bakı, 2005.
37. Gənciyev G.Ə., V.H.Abbasov, X.Çəngizi " Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında ticarət əlaqələrin müasir vəziyyəti və perspektivləri" . Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı. N.3-4 . Bakı 2009-cu il.
38. Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelin: formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: 2010. - 238 s.
39. Haberler " fürsətlər maxarıcləri "(1936).
40. Haşimi, A. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi siyasi münasibətlər (1991-1997)- Stockholm, 1999. -205 s.
41. Heydərov K. Azərbaycan gömrüyü sabit inkişaf yolunda. Bakı, «Ozan», 2005, 128 s.
42. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları, Gömrük işinin təşkili və texnologiyası. I, II, III cild, Bakı, 2000.
43. Hübətov N.M. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: iqtisad elm.nam.dis.avtoreferatı.ADIU,Bakı,2009,30s.
44. İran İslam Respublikasının Milli Məclisinin Tədqiqi jurnalları, müxtəlif nömrələr, 2009, 2010, 2011 Tehran İran.
45. İran İslam Respublikasının Mərkəzi Gömrükünün illik amarnaməsi, 1961, 1963, 1964, 1965, 1966.....2006-cı illər.
46. İran İslam Respublikasının Mərkəzi Gömrükünün amarnaməsi, 2007, 2008...2012
47. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.

48. İran gömrüyünün bülleteni 2009, 2010, 2011-ci illər.
49. İran qəzeti 14. Ok .2004.
50. İran İslam Respublikasının mərkəzə amar təşkilatının illik amarnaməsi, 2010.
51. İran İslam Respublikasının Mərkəzi Gömrükünün bülleteni. 2010,2011,2012.
52. İran İslam Respublikasının Mərkəzi Bankının Təraznaməsi. 2010, Tehran, İran.
53. İsmayılov F.N. Müasir qloballaşma şəraitində keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri: iqtisad elm.nam.dis.avtoreferatı: 08.00.14. ADİU, Bakı 2006, 24s.
54. İmani R. Murtəza (1997) "İxracatın əsərlərini iqtisadi xarakterlərin hesabı və müqaisəsi" pul və ərz siyasətlərinin 7-ci konfiransının məqalələri məcmuəsi. Tehran pe. 75-79.
55. Keynz C.M.Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyə. Bakı: Qanun, 2001, 478 s.
56. Kərimli. İ. A. "Azərbaycanı geoiqtisadi inkişaf konspsiyası və milli mənafeələr problemləri". Azərbaycan vergi jurnalı:3/2012.
57. Məhərrəmov A.M. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri: iqtisadi elm.dok. dis.avtoreferatı: 08.00.05, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2010, 58s.
58. Mehdiyev R. "XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində" Respublika qəzeti, 29 iyun 2012, s. 9-16
59. Məhəmməd əlixani, Əbolfəzl (1993) " EKO təşkilatının İranın iqtisadi inkişafında təsirinin təlili " .
60. Müzəffəri N.H. İran İslam Respublikasında vergi sisteminin formalaşması və inkişafı problemləri., İqt. üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013, 27s.
61. Nəsirzad M.İ. İran və Azərbaycan ticarət əlaqələri və onun inkişaf perspektivləri. İqt. üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, 22s.
62. Nəməzi. Hüseyin (2005) " İqtisadiyyat Üzrə Nizamlar" İntişarat Kompaniyası,

Tehran. İran.

63. Süleymanpur Hadi "məntəqə üzrə həmidə çox tərəfli iqtisadi müqavilələrin İranın iqtisadi proqramlarının və məqsədlərinin inkişafında rolu. Over Asiya fəsilnaməsi , ikinci il .N3 1387 h.ş Tehran İran.
64. Stiqlitz C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı: 2004.
65. Nəcəfov Z.M. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, 35 s.
66. Smit A. " Xalqların sərvətinin mənşəyi və səbəbləri " 1776-cı il.
67. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. B.: Gənclik, 2001, 317 s.
68. . The state of statistical committee of the Republic of Azarbaijan. Xarici Ticarət "Azərbaycan rəqəmlərdə -2007...2010".
69. Ticari Araşdırmalar jurnalı. Mütaleyə və Bazərqani Araşdırmalar Müəssisəsi, Ticarət nazirliyi, İran, Tehran, N159. 1999 -cu il və N 169,170,171.2000-ci il.
70. Tizhuş Taban H. M. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişaf perspektivləri. İqt. üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, 27s.
71. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.
72. Şəkərəliyev A.Ş. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2003.
73. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti : Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi(Monoqrafiya) Bakı, "İqtisad Universiteti" 2011
74. The state of statistical committee of the Republic of Azarbaijan 2005....2011.
75. Unctad world investment report 2009, 2010, 2011 və 2012.
76. Unctad yearbook 20032012-ci illər.
77. Unctad handbook 20032012-ci illər.
78. Veber, Albresht (1987) " beynəlxalq iqtisadi təşkilatların tarixçə" tərcümə

Möhtəşəm.D .Təmasib .Thran İran.

79. Vergi məcəlləsinin tətbiqinə dair tövsiyələr. Bakı, Qanun, 2005, 117 s.
80. World bank handbook(1991, 1992, ..., 2012)
81. Anne Krueger (1978) "foreign trade regimes and economic development, liberalization attempts consequences" Cambiridge .M.A ballinger pub, co, for NBER.
82. [Http:// international.rai.ir](http://international.rai.ir)
83. [Http:// sanayenews.com](http://sanayenews.com) 1390/4/31
84. [Http://earthtrends.wri.org](http://earthtrends.wri.org)
85. [Http://ecosecretariat.org](http://ecosecretariat.org)
86. www.asriran.com 1390/5/5
87. www.tabank.ir
88. www.hamshari.org
89. www.tebyan.net
90. www.iranembassyaz.ir
91. www.eco.ac.ir
92. www.memarianews.com 1389/10/5
93. www.bananews.ir 1390/11/9
94. www.mehrnews.com 1390/11/28
95. www.dovlat.ir
96. www.econews.ir
97. www.raneurasia.ir
98. www.asean.org
99. www.odb.org
100. www.oic.oci.org
101. www.un.org
102. www.wto.org
103. www.azarpress.com
104. www.unctad.org
105. www.oic.org

106. www.iran.com
107. www.irancustom.com
108. www.azistat.org
109. www.tccim.ir
110. www.wto.org
111. www.Labank.ir
112. www.arannews.ir . 2012 jan. 20 fraiday.
113. [www. Worldbank.org](http://www.Worldbank.org)
114. www.arannews.ira
115. www.azerbaijan.az/portal
116. www.iccim.org
117. www.indexmundi.com
118. www.worldatlas.com
119. www.trademap.org
120. www.traveldocumentsystems.com
121. www.internetworldstats.com
122. www.businessmonitor.com
123. www.usig.org
124. www.internationaltaxreview.com
125. www.citypopulation.de
126. www.doingbusiness.org
127. www.cbar.az
128. www.president.az
129. www.tpo.ir
130. www.egfi.org
131. www.yellowpagesworld.com
132. www.irica.gov.ir
133. www.intracen.orgwww.iflr.com